

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ОКТОБАР - ДЕЦЕМБАР

1 9 5 8

Уређивачки одбор :

Главни и одговорни уредник: др Михаило Константиновић.
Чланови: др. Јован Ловчевић, др. Милош Радојковић, др
Радомир Д. Лукић, др. Андрија Гамс, др. Драгослав Јанковић,
Никола Срзентић, др. Драгаш Ђ. Денковић и Владан Станковић.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Др. Игет Диран: Практична настава у новом режиму правних студија у Француској — — — — —	385
Др. Радомир Д. Лукић: Детејминизам друштвених појава — — — — —	403
Др. Михаило Ђурић: Социолошка теорија и емпијиско истраживање — — — — —	420
Ђуро Павић: Одрцање од наслеђства у корист одређеног наслеђника — — — — —	438

ДИСКУСИЈА

Др. Андрија Гамс: Старо и ново у нашем грађанском праву — — — — —	453
Др. Јанко Ђ. Таховић: Старо и ново у нашем кривичном праву — — — — —	464

ПРИЛОЗИ

Др. Томица Никчевић: Богишићеве припреме за закон о браку у Црној Гори — — — — —	470
--	-----

СУДСКА ПРАКСА

Др. Мехмед Беговић: Може ли се тужба за утврђивање ванбрачног очинства подићи против наследника наводног оца — — — — —	480
--	-----

ПРИКАЗИ

Др. В. Ђурђевић, Н. Филипковић и Н. Ђађибегић (уредн.): Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovacki, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak — др. Мехмед Беговић — — — — —	483
Roland Grasberger: Psihologija krivičnog postupka — др. Драгољуб В. Димитријевић — — — — —	484
Maurice Duverger: Institutions financières — др. Јован Ловчевић — — — — —	486
Emanuele Morselli: La dottrina del tributo — др. Владимир Мурко — — — — —	488

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Година VI

Октобар—Децембар 1958

Број 4

ПРАКТИЧНА НАСТАВА У НОВОМ РЕЖИМУ ПРАВНИХ СТУДИЈА У ФРАНЦУСКОЈ

У Француској су и теоретичари и људи из праксе — правници, економисти, адвокати, људи из администрације и из привреде — већ давно указивали на чињеницу да правне студије не одговарају више захтевима које поставља садашњи економски и друштвени живот.

Режим правних студија који је био на снази до 1955 важио је више од тридесет година, с обзиром да је установљен декретом од 2 августа 1922. Али и тај декрет је у суштини мало изменио систем студија који је важио у XIX веку. Нема сумње да су правни факултети претрпели извесне измене од времена Конзулата и Царства; нема сумње да су се уз првобитне предмете, који су имали за сврху искључиво да припреме студенте за судски позив и друге аналогне позиве (грађанско право, кривично право, поступак, трговинско право, римско право, историја права, јавно право, итд.) постепено, почев од 1870, развиле и други предмети: уставно право, административно право, међународно јавно право, радно право, политичка економија, итд. Али наставни програми ових нових предмета стварани су врло често без одређеног плана и без координације са наставом на факултету у целини, тако да се показало да нису у довољној мери задовољавали нове потребе.

С једне стране, научни и истраживачки рад на факултетима је био ограничен и њиме су се бавили једино професори и докторанди; студенти, са недовољно претходне спреме, нису имали могућности да им се у том раду придруже.

С друге стране, и што је нарочито важно, настава је задржавала свој чисто академски карактер и била је чисто теориска. Правни факултети су, као и у XIX веку, били „храмови беседништва“, где су се професори сувише често ограничавали на то да пред неким аудиторијумом држе сјајна предавања, узорне примере беседничке уметности. Како је могуће да се на тај начин формирају добри стручњаци у пракси?

То је значило да је теорија, која се предавала на факултету, ишла у раскорак са практичним знањима потребним за суд, за администрацију, за привреду, да се није водило рачуна о друштвеном и економском развоју и о различитим позивима за које је требало да се припремају студенти правних факултета.

Водећи рачуна о овим потребама декрет од 27 марта 1954, употребљен уредбом од 29 децембра исте године, приступио је потпуној ре-

форми правних студија, реформи која је ступила на снагу 1 новембра 1955.

Два су средства оцењена као најпогоднија да би се постигао постављени циљ:

— Прво, разликују се две фазе у току студија. У првој, која траје две године, и која је заједничка свим студентима, студенти стичу основна знања. У другом делу студија, који траје исто тако две године, врши се специјализација и студенти могу да бирају између три отсека: отсек приватног права, за оне који желе да се посвете судском или сличним позивима; отсек јавног права и политичких наука, за оне који желе да раде у администрацији или у међународним организацијама; и, најзад, економски отсек, за оне који имају намеру да раде у привреди или да се баве економским и социјалним проблемима (1).

На тај начин, правни факултети нису усвојили, по узору на филозофске факултете и на факултете природних наука, идеју припремне године, али су, поделом студија на две фазе, продужили трајање студија са три на четири године.

— Друго средство које је примљено овом реформом и које претставља основну замисао њених аутора, јесте установа практичне наставе.

Предавања су, наравно, задржана, и она постају продубљенија с обзиром на уведене специјализације, али овај облик наставе употребљен је практичном наставом која претставља „средство неопходно за остварење истинске реформе универзитетских студија“ (2).

Практична настава има двоструку намену, да упути студенте у истраживачки рад и да формира добре стручњаке. На који се начин ова два циља остварују, видећемо у току даљег излагања које је подељено на три одељка, посвећена организацији, извођењу и резултатима практичне наставе (3).

I — Организација практичне наставе,

II — Извођење практичне наставе,

III — Резултати и прва искуства.

I. Организација практичне наставе

Модалитети новог режима правних студија који се примењује од 1955 или су утврђени декретом или су остављени слободној иницијативи наставног особља, већ према томе да ли је реч о општим правилима и организационим формама, или о самој суштини реформе.

(1) Декретом од 26 августа 1957 правни факултети су постали правни и економски факултети, јер се правне и економске студије и даље обављају у истој установи.

(2) Образложење декрета од 27 марта 1954.

(3) У овом чланку се нарочито излаже начин на који је реформа замишљена и спроведена на Правном и економском факултету у Греноблу; али се, ипак, притом тежило да се он што је више могуће уопшти.

Задржаћемо се прво на овом првом питању, на организационим формама, што ће нас, сасвим природно, довести и до другог, до питања спровођења новог система: до ангажовања особља и материјалне организације.

А — Модалитети новог режима. — Они су утврђени декретом из 1954 који је обухватио како општа правила, тако и посебне облике практичне наставе.

1⁰. — *Општа правила.* — Законом од 30 октобра 1940 уведена су на правним факултетима посебна обавезна предавања која би се могла сматрати као прва искуства у практичној настави. Међутим, нови режим нема ничег заједничког са старим режимом студија и промене које су настале могу се најбоље окарактерисати ако се наведу четири основна правила, од којих су прва три назначена у образложењу декрета којим се уводи реформа: број часова практичне наставе, обавезност практичне наставе, практични писмени испит и избор предмета практичне наставе.

(а) Број часова практичне наставе: практична настава се састоји из два часа недељно од по 90 минута (4).

(б) Обавезност практичне наставе: према члану 5 декрета учествовање студената у практичној настави је обавезно и „студенти су испунили своју обавезу предвиђену чланом 5 само онда када су редовно присуствовали часовима практичне наставе“.

Нужне последице ове обавезе су контрола присуства на часовима и санкције у случају њеног неиспуњења.

Присуство на часовима контролише се строго и непосредно. На сваком часу врши се прозивање и списак студената који су отсутни доставља се надлежној служби у деканату; овим се студентима упућују позиви различите садржине која иде од простог тражења оправна испит посредно и непосредно:

Санкција коју предвиђа декрет је забрана да студент пријави испит на крају те године; студент који није оправдао три до пет изостанака обавештава се одлуком декана да неће моћи да пријави испит у јунском испитном року, а ако продужи да изостаје, забрањује му се излазак на испит и у октобарском року. Треба додати да одређен број изостанака, чак и када су оправдани, има за последицу ако не забрану а оно немогућност пријаве испита, јер студент није испунио обавезу предвиђену декретом.

(в) Утицај практичне наставе на испит: практични радови утичу на испит посредно и непосредно.

— посредно, јер се у току практичне наставе у једној школској години дају оцене. Ове оцене саопштавају се испитној комисији и о

(4) О овом питању говориће се више у одељку посвећеном разним режимима практичне наставе.

(5) Оправдања оцењује декан од случаја до случаја; она се узимају у разматрање само ако су поткрепљена веродостојним документом: лекарским уверењем, уверењем послодавца, итд.

њима се води рачуна при оцени да ли се кандидату може дозволити да положи усмени испит, као и приликом давања коначне оцене (6);

— непосредно, јер кандидат полаже писмене испите из предмета из којих је похађао курс практичне наставе.

На крају сваке године полажу се два писмена испита, од којих је један теориски, а други практични; према новим прописима на практичном писменом испиту се даје само једна тема, док је за теориски писмени испит задржан ранији систем, према коме кандидат може да бира између две задате теме.

Да ли ће писмени испит бити теориски или практични одређује се не на почетку године, већ само десет дана пре испита.

Важно је напоменути да кандидат бира предмете из којих ће полагати писмени испит већ на почетку школске године, јер се писмени испит, као што је речено, полаже из она два предмета из којих је кандидат похађао курс практичне наставе, док се испити из осталих предмета полажу само усмено (7).

(г) Избор два предмета практичне наставе: док је студент, бар на прве две године студија које претходе специјализацији, дужан да слуша сва предавања, он учествује у практичној настави из само два предмета; на првој години студија он бира оба предмета; на осталим годинама он бира само један предмет практичне наставе, док му је други, с обзиром на важност предмета, унапред одређен (8).

На тај начин, остављајући студенту могућност да у току четири године студија бира предмете практичне наставе, а у току последње две године и предмете теориске наставе, постигнута је велика еластичност целог система студирања, еластичност која дозвољава нарочито:

— да се, с једне стране, већ на првим двома годинама студија врши извесна специјализација и увођење студента у његову будућу струку, јер ће, на пример, студент који има намеру да се у трећој години определи за отсек јавног права, изабрати као предмет практичне наставе на првој години уставно право и међународне институције и финансије, а на другој години административно право; будући економист одабраће, наравно, политичку економију, итд. (9);

(6) О оценама студената води се рачуна нарочито у два случаја: кандидату који није добио средњу оцену 10 на писменим испитима може се посебном одлуком испитне комисије одобрити излазак на усмени испит ако је на вежбама и задацима на курсу практичне наставе добијао добре оцене; ниједан кандидат не може добити на усменим испитима непрелазну оцену пре него што се испитна комисија упозна са оценама које је добијао на курсу практичне наставе.

(7) И према ранијем режиму студија постојала су два писмена испита, али су оба била теориска: један се полагао из грађанског права за све три године студија, док се предмет из кога ће се полагати други писмени испит извлачио коцком на неколико дана пре почетка испитног рока.

(8) На пример, на II години обавезна је практична настава из грађанског права, а на III години за отсеке јавног права и приватног права из трговинског права.

(9) Између следећих предмета: I година — правне институције и грађанско право, историја институција и друштвених односа, политичка економија, уставно право и политичке институције, међународне институције и финансије; II година — грађанско право (обавезно), историја институција и друштвених односа, политичка економија, административно право.

— с друге стране, специјализација на трећој и четвртој години није строго ограничена, јер студент који се определио за један отсек може не само слушати предавања, већ и похађати практичну наставу и полагаати испите на другом отсеку, из предмета који га посебно интересују и чије ће му познавање користити у његовој будућој професији: тако, на пример, студент јавноправног отсека може, ако жели, да проучава финансије или међународно приватно право на четвртој години.

Нови режим студија у аспектима које смо описали заведен је почев од 1955, али обавезност практичне наставе захтевала је разне модификације и прилагођавања, како би се узеле у обзир посебне околности неких студената. Тако су створени и посебни облици практичне наставе.

20. — *Различити режими практичне наставе.* — Поред редовне практичне наставе, постоје и посебни облици практичне наставе којима се користе одређене категорије студената.

(а) *Нормални режим* примењује се на редовне студенте који су дужни да присуствују часовима практичне наставе организованим на факултету.

То је режим којим се декрет бави на првом месту и за који су прописана стриктна правила:

— практична настава се састоји из два часа недељно од по сат и по, и то по један час за сваки предмет који студент одабере;

— за сваки предмет постоји минимум од двадесет часова годишње, што износи четрдесет обавезних часова годишње, односно 60 сати обавезне практичне наставе или 30 сати наставе за сваки предмет (10);

— на часовима практичне наставе присуствују мање групе студената, око тридесет највише, а број група зависи од укупног броја студената.

Ова последња одредба је карактеристична за дух целе реформе, као и за жељу како аутора декрета тако и неких наставника да створе више-мање трајне радне групе, по узору на семинаре у англо-саксонским земљама; овај дух преовлађује и у концепцији часова практичне наставе.

(б) *Посебни режими.* — Декретом су предвиђени и посебни режими практичне наставе, у корист студената који се налазе „у апсолутној немогућности да присуствују редовним часовима“, али је остављено сваком факултету да према конкретним потребама организује посебне курсеве практичне наставе; начин на који су ови курсеви организовани одређује факултетска управа.

И заиста неки студенти не би могли да полажу испите и заврше факултет јер нису у могућности да редовно присуствују часовима практичне наставе. То су:

— студенти који су истовремено уписани још на неки други факултет или високу школу и који су дужни да у тим установама ре-

(10) Потсећамо да теориска настава из једног предмета износи 80 часова предавања годишње.

довно похађају предавања или практичну наставу (на пример, на факултету природних наука);

— студенти који су запослени, било у месту где се налази факултет било ван тог места;

— болесни студенти, било да су код своје куће или у некој здравственој установи, на пример, у санаторијуму.

Да би се и овим категоријама студената омогућило да заврше правне студије, створени су разни режими практичне наставе који се могу свести на два основна типа:

— Ванредни курсеви практичне наставе: ту је реч о часовима практичне наставе који су потпуно исти као и часови на редовном курсу, како по садржини тако и по броју часова, али се одржавају у време које је прилагођено обавезама студената и који могу да буду груписани тако да се студенту уштеди сувише често долажење на факултет; ти се часови одржавају увече или суботом после подне.

— За запослене студенте који бораве у месту врло удаљеном од факултета или за болесне студенте постоји посебан режим, према коме су алтернативни часови практичне наставе и израда писмених задатака. Смањени број часова компензира се састављањем писмених задатака, које студент шаље на факултет, где му се они коригују и враћају заједно са решењем наставника (11).

Студенти који користе ове посебне режими практичне наставе подложни су истим правилима у погледу уредности похађања наставе као и редовни студенти; о њима се води контрола на исти начин, и недолазак на часове или неподношење писмених задатака има исте последице као и неуредно похађање наставе од стране редовних студената.

Из овога се види да је систем практичне наставе, уведен у Француској 1955, комплексан; његово остварење је постављало и још увек поставља озбиљне проблеме у вези са ангажовањем особља и материјалне организације.

Б — Остваривање система практичне наставе (ангажовање особља и материјална организација). — Да би се обезбедила организација и спровођење овог новог система наставе било је потребно ангажовати како наставно и научно тако и административно особље.

10. — *Научно и наставно особље.* — Разуме се да практичну наставу изводи самостално предметни наставник, исто онако као што изводи и теориску наставу, али он није у могућности да сам обави замашан посао око припремања часова практичне наставе и да сам одржава те часове са разним групама студената.

Услед тога њему помаже изванредан број помоћног наставног особља — асистенти, руководиоци практичне наставе, репетитори — чијим радом он руководи и који врше по његовим упутствима истражи-

(11) Сличан режим постоји на Факултету у Греноблу за студенте који леже у једном оближњем санаторијуму. Практична настава састоји се из часова који се одржавају у одређено време у санаторијуму, и из писмених задатака које болесни студенти подносе наставном особљу.

вања потребна за припрему часова, а затим одржавају или све часове или одређен број часова практичне наставе (12).

У задацима који се постављају пред ово ново наставно особље видимо две основне стране реформе: практичан рад и истраживачки рад, и то утолико што наставно особље треба не само да врши истраживања потребна за припремање часова, већ и да упућује студенте у истраживачки рад. И стварно, врло често, нарочито почев од II и III године, час припремају студенти, уз помоћ асистента који има своју собу на факултету где студенти могу да га потраже и да добију савете и обавештења. Овај заједнички рад између асистената и репетитора с једне и студената с друге стране олакшан је скоро другарским везама које везују наставнике и студенте и које су последица тога што су ови нови помоћни наставници обично млади, те су и сами били студенти пре једну или две године.

И доиста, чим је реформа ступила на снагу, поставио се проблем где ће се наћи помоћно наставно особље, које се у декрету не спомиње али Министарство не оспорава да је оно потребно. Факултети су се тада обратили на младе људе и на људе из праксе.

Асистенти су по правилу млади доктори права, одабрани међу најбољим студентима на факултету, који желе да се посвете универзитетској каријери, те су одмах после одбране дисертације приступили научном раду и припреми агрегације.

Руководиоци практичне наставе су, насупрот томе, људи из праксе који су запослени ван универзитета али имају научних радова и пристају да на факултету одрже одређен број часова практичне наставе: судије, адвокати, функционери у министарствима или већим државним установама, често бивши ученици Високе школе за администрацију (*École Nationale d'Administration*), кадрови из предузећа итд. (13).

Најзад, репетитори су студенти који у већини случајева припремају докторат и чија је дужност да помажу професору и асистенту у истраживачком раду и да евентуално одрже час уместо спреченог асистента или руководиоца практичне наставе (14).

У суштини два проблема изгледају најважнија.

Први је проблем довођења помоћног наставног особља и стварања посебног кадра који ће бити специјализован у извођењу практичне наставе. Садашње решење није најпогодније, јер људима из праксе често недостаје педагошко знање, а асистенту искуство и смисао за праксу, и он нема времена да стекне ни једно ни друго, јер је по дефиницији несталан, с обзиром да се припрема за конкурс

(12) На већини факултета професор сам одржи бар по један час практичне наставе у свакој групи, како би „упознао“ све студенте.

(13) У Паризу су уведени посебни испити за оне који се пријаве за руководиоце практичне наставе.

(14) Подела рада између асистената и руководиоца практичне наставе је на разним факултетима различита. На факултетима у унутрашњости, углавном, часове које не држи професор држе или асистенти, или руководиоци практичне наставе, или стручњаци за поједина питања који се посебно доводе да одрже час и пренесу своја искуства на студенте. У Паризу руководиоци практичне наставе држе часове, а улога асистената је више у повезивању и организацији.

агрегације. Потребно је особље „стално и погодно за практичну наставу која претставља нову струку“ (15), потребан је специјализован кадар са посебном хијерархијом асистената и руководиоца радова.

Други проблем је питање усклађивања и координације задатака који стоје у вези са практичном наставом, а то је баш улога шефа курсева практичне наставе.

Разумљиво је да су за решавање многобројних проблема које поставља практична настава образоване посебне комисије којима често претседава декан; оне се баве усклађивањем наставе из свих дисциплина, испитују програме текстова за практичну наставу, баве се питањима оцено поднетих оправдања, питањима у вези са испитима, а често и темама које ће се обрађивати на часовима и начинима на које ће бити искоришћено време. Осим тога и асистенти, бар у Паризу, имају задатак да се баве организацијом и координацијом рада, задатак који је један од њих оквалификовао као пун „непредвиђеног, неодређеног и разноврсног“ (16).

Међутим, ове важне и веома обимне задатке треба да извршава шеф курсева практичне наставе, који на тај начин помаже декану и професорима, помаже асистентима и надзирава њихов рад, обезбеђује синхронизацију рада како у оквиру једне дисциплине тако и међу дисциплинама, руководи службом практичне наставе, која је аутономна, не зависи од администрације факултета и постоји на свим факултетима у циљу задовољења потреба насталих реформом.

Улога шефа курсева практичне наставе (17) је дакле да успостави потребне контакте између:

— с једне стране: декана, професора, асистената и руководиоца практичне наставе, и тај део његовог посла је више научног карактера;

— с друге стране: између наставног особља и административног особља, и ту је његова улога више административна; као што је споменуто, реформа је имала за последицу ангажовање и посебног административног апарата.

20. — *Административно и техничко особље.* — Спровођење реформе имало је за последицу постављање новог административног и техничког особља које чини посебну аутономну службу, службу практичне наставе. Ова служба је већ постала важнија од секретаријата правног факултета.

— Задаци административне службе су многобројни, како на почетку и завршетку школске године, за време уписа и испита, тако и током школске године, за нормално функционисање новог систе-

(15) Извештај професора Trasbot-а о новом режиму правних студија.

(16) Guy Hosmalin: Les Travaux pratiques d'économie politique dans le nouveau régime de la licence, „Revue d'économie politique“, мај—јуни 1956, стр. 436.

(17) Засад шеф курсева практичне наставе постоји само на малом броју факултета.

ма (18). Да би се остварили ти задаци, запослено је ново особље — редактори, чиновници — под руковођењем или контролом једног наставника или шефа курсева практичне наставе, ако он постоји на факултету.

— Задаци техничке службе су велики, јер професору или асистенту је за сваки час недељно потребно просечно 15 до 20 страна документације за сваког студента (19); ову документацију треба умножити, преписивати, цртати, те су зато потребни многобројни дактилографи, техничари који раде на машинама за умножавање, цртачи за графиконе, за географске карте, а за све ово потребна је знатна техничка опрема.

30. — *Техничка опрема.* — Почев од 1955 сви факултети су морали да чине знатне напоре да би набавили веома важне уређаје и опрему: машине за умножавање, машине за непосредну репродукцију штампаних докумената, апарате за фотокопирање, апарате за пројекцију, намештај, итд., не заборављајући ни опрему за нове радне просторије у којима се обавља један од најважнијих видова рада предвиђених реформом: истраживачки рад, о чијем ћемо значају говорити посебно када будемо описивали извођење практичне наставе.

II. Извођење практичне наставе

Пошто смо испитали организацију практичне наставе и њене облике задржаћемо се на суштини реформе, тј. на садржини и предмету ових часова.

Као што смо већ напоменули, у декрету се ништа не говори о самој основи реформе — практична настава није нигде дефинисана. Члан 13 прописује само да ће се писмени практични испит састојати у „коментарисању једног текста, судске одлуке или статистике, у давању решења на конкретна питања, итд.“; да ли треба свести практичну наставу на припремање испита или је боље да се студенти кроз њу формирају за своје будуће професије?

Избор начина којима се остварује овај циљ препуштен је слободној иницијативи сваког факултета, а у оквиру факултета предметном наставнику. Јасно је да је ово питање битно и да од њега зависи успех или неуспех реформе.

Скоро сви факултети оријентисали су се на потпуно нове методе у настави и могло би се рећи да нови режим практичне наставе почива на три основне идеје: рад са документима, активна улога

(18) На почетку школске године: успостављање картона за практичне радове студената, прављење распореда, расподела студената на групе, организација посебних курсева, опредељивање студената на те курсеве, итд. Током године и свакодневно: старање о материјалној страни наставе, дистрибуција докумената, одашивање докумената студентима ван факултета, позиви студентима који су изостали са часова, прикупљање оправдања које шаљу студенти, давање обавештења, итд. — Крајем године и за време испита: подношење оцена са курса практичне наставе и састављање досијеа за сваког студента, оцена у којој је мери студент уредно похађао наставу, расподела испитних тема према извршеним опцијама, итд.

(19) На једном провинцијском факултету, као што је факултет у Греноблу, дели се годишње више од милион страна документације.

студента, стављање потребног техничког и научног материјала на расположење студенту.

A — Рад са документима. — Практична настава састоји се највећим делом у проучавању докумената умножених на апаратима за умножавање, цртаних или фотографисаних, који се стављају на расположење сваком студенту; овај рад се, кад год је то могуће, илуструје фотографијама и разним посетама, што претставља неку врсту „проживљених“ докумената (20).

Користе се разне форме:

— Омот са документима који добија студент садржи, у извесним случајевима, само један или неколико важних текстова, и то текстова закона или уредаба, случајеве судске праксе или дипломатских текстова, према предмету. На пример, разни уговори о протекторату за међународне институције, неколико чланова из француског Устава из 1946 за уставно право, декрет од јуна 1956 о подношењу француског државног буџета за финансије, неки нов закон из области грађанског или трговинског права, одломци из дела познатих економиста или статистички прегледи за политичку економију, итд.

— Врло често омот са документима састоји се из читавог сплета различитих докумената који помажу да се одређено питање изложи из разних аспеката: на пример, изводи из дела латинских писаца који пружају обавештења о политичком, економском или друштвеном животу у Риму у разним периодима — за историју институција; за уставно право, текстови разних европских устава, како би се вршило њихово упоредно проучавање, или да би се, на пример, обавестили студенти о британским политичким установама, резиме о организацији политичких партија у Великој Британији, примери питања која се постављају влади, неколико мишљења о раду енглеског Парламента, изводи из штампе, итд.; за грађанско право, различите пресуде разних судова, мишљења разних аутора у погледу законодавних текстова који се односе на одређено питање.

Укратко, то је нека врста збирке библиографских елемената на основу којих би се могао саставити чланак о одређеном питању, али овај чланак треба да саставе или бар да конструишу сами студенти, као што ћемо навести доцније. На исти начин, на часу из политичке економије деле се статистички прегледи, брижљиво одабрани, тако да се на основу њих могу вршити упоредна или историјска проучавања илустрована графиконима.

— Документација може некад да садржи и текстове пропраћене библиографским и општим упутствима и са малим практичним задацима које студент треба да реши: на пример, за час из судског поступка или грађанског права теориска студија о ништавости бра-

(20) Истовремено са уџбеницима који се у колекцијама Dalloz и Thémis (Presses Universitaires de France) издају у складу са новим наставним програмом, појављују се у Француској приручници за практичну наставу који углавном садрже документе као основу за рад студената.

ка са конструисаним „случајем“ поводом кога су студенти дужни да саставе образложеноу пресуду (21).

— Визуелна документација, фотокопије карата или графикони који се деле студентима, или пројекције могу такође бити материјал који се проучава на часовима практичне наставе: на часу историје институција пројекције споменика античке Грчке или Рима; на часу из политичке економије карте и графикони о економским циклусима и кризама или о демографији (пирамиде година, распоред становништва по државама, областима, по секторима запослења); за уставно право, карте за изборе, итд.

— Најзад, одличну илустрацију курсева претстављају посете разним установама у граду, уз коментаре које дају најквалификованије особе: посета банци уз објашњења директора банке, посета задрузи, фабрици коју коментарише одговорни службеник задруге или шеф предузећа, посета затвора на часу практичне наставе из кривичног права, посета суду, присуствовање суђењима управног или грађанског суда, итд.

Студенти који живе далеко од факултета, као и болесни студенти — „посебни режими“ — не могу увек да учествују у овим посетама, али они редовно добијају, истовремено кад и њихови другови на факултету, све документе на основу којих се ради на часу.

Дакле, студенти се увек упућују на систематско и продубљено проучавање докумената, чак и када се у извесним случајевима још увек примењују традиционалне методе које су биле на цени на ранијим предавањима, дух више није исти: писмени испит, веома користан, задржан је, али он се чешће састоји у практичном задатку него у теориској расправи; усмено излагање, које је претстављало основу ранијих предавања, и сада се понекад примењује, али то више није индивидуалан већ је сад колективан рад који полази од текстова и статистика; сада сви студенти имају активну улогу.

Б — *Активна улога студента.* — Две ствари омогућују да се поведе рачуна о овој битној страни реформе: то су активна улога сваког студента у групи и све активнија улога сваког студента уколико он више одмиче у својим студијама.

10. — *Активна улога сваког студента.* — Доба предавања професора која се држе најчешће пред немим аудиторијумом је прошло. Промене се односе и на редовне курсеве, али још много више на часове практичне наставе: ту се доносе и заједнички дискутују текстови, чињенице, непосредна и најновија учења, цифре, статистике, итд.

Свакако да је и у традиционалном систему усмених предавања студент имао извесну активну улогу, али ту је улогу он играо једном, двапут, највише трипут годишње и обично је расејано и пасивно слушао реферат оног од својих другова који је дошао на ред да га да.

(21) Метода „случајева“ (case-system) која се врло много примењује у САД, у Француској се користи врло мало и има, поред убеђених присталица, и непомирљивих противника. Примењивана на неким факултетима на часовима из политичке економије изгледа да је дала доста слабе резултате.

Сада сваки студент, на сваком часу, мора да учествује у дискусији, и баш зато и постоје мале групе од највише 30 студената у којима је могуће позвати сваког студента да активно учествује у раду.

Први начин на који се студентима даје активна улога је дистрибуција докумената сваком од њих, и ради тога смо и навели да се практична настава заснива на раду који полази од докумената.

Други начин је у томе што се омоти са документима деле студенту унапред, како би се благовремено упознао са њима, размисљао о њима и, можда, консултовао уџбенике који су наведени или треба сам да их пронађе, те да тако буде у могућности да на часу корисно учествује у разменама мишљења.

Ове размене мишљења, ове заједничке дискусије врше се под руководством професора или асистента који поставља питања, усмерава дискусију, употпуњава појмове о којима је реч, поправља погрешна мишљења, упућује на упоређења, повезује проучаване слушајеве са општим теориским појмовима.

Оне се разликују према дисциплини и теми која је у питању.

То је коментар текста уз коришћење знања стечених на претходним предавањима; то је, на часу практичне наставе из политичке економије, прављење графикана на основу статистичких прегледа и састављање коментара на основу историје економских чињеница погодних да илуструју основне концепције политичке економије; у трговинском праву, то је задатак из књиговодства на основу биланса једног друштва; у грађанском праву, то је састављање пресуде са образложењем.

Увек је реч о томе да студент научи да развије основне идеје, да повеже документ или конкретан случај са основним појмовима једне научне дисциплине, да се студент упуту, нарочито код неких предмета, у актуелне проблеме, што ће му омогућити да књиге и штампу чита са стручним разумевањем.

Ови различити студентски радови се врше или на часовима или код куће, у овом другом случају после објашњења и упутства датих на часу и са исправкама на следећем часу. На часовима, рад може да буде или усмен и састоји се у дискусији; или делимично писмен, на тај начин што се прво усмено расправе сви елементи, па се затим студенти позову да у року од четири или пола сата писмено изнесу проблем, на синтетички начин, чак и да саставе пресуду са образложењем прикупљајући и сређујући елементе о којима је било речи у усменој дискусији.

На неким часовима практичне наставе примењују се и други облици рада који су различити према предмету и често врло оригинални: на пример, на часу из међународних институција одржи се седница Савета безбедности, ток седнице је реконструисан према документима а глумци су студенти.

Студенти који студирају по посебним режимима могу само делимично до користе овај заједнички рад. Али, они располажу свим документима као и редовни студенти и састављају на основу тих

докумената задатке који су или теориског карактера или практични (коментари текстова, коментари пресуда, графички прикази, итд.); исправљеним задацима прилаже се увек типско решење (које саставља асистент и контролише професор) а понекад и општи савети и извештај о посетама у којима ванредни студент није могао да учествује.

20. — *Све активнија улога студента.* — Проучавање докумената да би се студент навикао на дискусију и заинтересовао за основне проблеме; испитивање конкретних случајева, да би студенту постала блиска питања која ће морати да решава у свом будућем позиву; али, исто тако, и упућивање у истраживачки рад — то је други циљ практичне наставе. И док је потребно да се студент на првој години води корак по корак, он тиме већ стиче одређена знања која му омогућују да следећих година, а нарочито почев од треће године, од почетка специјализације, ради ефикасније самостално.

Улога професора или асистента се тиме смањује или, боље речено, модификује; вођење часова замењује се сарадњом на часовима и врло често сарадњом ван часова; студенту је остављена много већа иницијатива.

Док омот са документима које добија студент прве године саставља професор и асистент, следећих година документацију често припремају студенти којима се само саопштава тема. Студент, да се послужимо поменутим примером, не задовољава се више да постави основне линије једног чланка, на основу докумената који му се дају већ он сам тражи и одабира документе које треба искористити.

Документ подељен унапред може да буде замењен документом подељеним накнадно.

Мале радне групе од 4 или 5 студената стварају се у оквиру првобитне групе од 30 студената. Свакој од ових група даје се приближно 15 дана да проучи одређено питање; затим на часу један или два известиоца изложе резултат заједничког истраживања, што се поткрепљује статистикама, графиконима и текстовима; њихови другови дужни су да и сами претходно проуче то питање, тако да се развија дискусија коју усмерава група студената дужна да води ову седницу под контролом професора или асистента; на крају се дају на умножавање и деле свим студентима текстови, графикони и кратак садржај коментара.

Асистент, чија је улога очигледно много пасивнија на часовима, има одлучујућу улогу у току 15 дана припремања часа; његова улога се састоји у давању савета екипи која припрема час, у упућивању на документа која треба консултовати, на израчунавања која треба извршити, на графиконе које треба саставити. Могао би се навести пример асистента за политичку економију на трећој години на Факултету у Греноблу који не оклева да недељом проведе цео дан у лабораторији политичке економије на Факултету, у друштву групе студената, да би, уз помоћ машине за рачунање и разних докумената, припремио час за следећи уторак.

И стварно, овакве мале екипе истраживача стварају се нарочито на часовима из политичке економије; ту оне дају веома занимљиве радове, као резултат проучавања статистика, графичких приказа и анкета.

Анкете студената показале су се као веома плодне: например, анкете у предузећима или, у оквиру практичне наставе из уставног права, анкете на дан избора на разним гласачким местима у граду.

Да би се студенту омогућило да игра активну улогу, да би се потстакло на проучавање конкретних случајева из праксе и да би се истовремено упutio на истраживачки рад, било је потребно још и обезбедити студенту стална радна места, и то је трећи захтев који произилази из реформе.

В — *Материјална опрема и научни материјал који се стављају студенту на расположење.* — Универзитетске библиотеке, које располажу збиркама ретких књига, нису у стању да саме задовоље све ове нове потребе.

Да би корисно употпунили недељне часове практичне наставе и да би омогућили студентима да врше успела проучавања, факултети се труде да им ставе на расположење многобројне радне собе, велике и мале, у којима влада симпатичан амбијент, атмосфера слободе, и које су отворене чак и у касним вечерњим часовима; просторије омогућују својим посетиоцима или да се изолују или да раде у радним групама и пружају свима основну документацију у довољном броју примерака: уџбенике, збирке пресуда, годишњаке и статистичке билтене, националне привредне билансе, буџете, извештаје предузећа, банака, итд.

Концепција радних соба или центра истраживања, односно лабораторија за политичку економију, почива на четири основне идеје:

— центри за истраживања су специјализовани и одвојени (центар приватног права, историје институција, јавног права и политичких наука, политичке економије);

— у оквиру сваког центра налазе се документи и основни уџбеници у великом броју примерака, изузев веома специјализованих књига, које студент може да позајми у универзитетској библиотеци;

— ови уџбеници и документа стоје непосредно на расположењу читаоцима, који их сами бирају и узимају са полица;

— да би се олакшало изнајмање књига, књиге су сложене методично, по дисциплинама (грађанско право, трговинско право, кривично право, судски поступак, итд., у центру за приватно право, например), а затим према основним питањима; разни каталози и класификатори докумената, методично сложени, пружају студенту потребне библиографске податке.

Поред књига, периодике, докумената, разних карата и сл., било је потребно набавити и други материјал, нарочито за радове из области економије: графичку хартију свих димензија и са разним коц-

кицама, шибере, машине за рачунање, цртачке табле и инструменте, итд.

Сва ова опрема, набављена у врло кратким роковима, омогућила је извођење практичне наставе. Постигнути резултати су треће и последње питање које ћемо овде испитати.

III. Резултати и прва искуства

Изгледа прерано да се после свега три године примене, и док још ниједан студент који је студирао по новом режиму није завршио факултет, даје оцена овог система.

Резултати којима засада располажемо су само школски резултати, постигнути током година и на испитима; међутим, ови резултати су веома охрабрујући и корисно је навести их, јер омогућавају да се да прва оцена реформе, и то како тешкоћа и опасности у вези са њом, тако и оцена стварних вредности које она пружа.

А — *Формирање студената за време школске године.* — Изгледа да су студенти исправно оценили напоре које су учинили факултети да би им пружили што боље могућности за рад и да би их на што бољи начин припремили за њихове будуће позиве. Ова добра воља и жеља за радом манифестовали су се како у уредном доношењу на часове тако и у извршеним радовима.

1⁰. — Уредно похађање наставе које је наравно обавезно и строго контролисано, студенти су углавном добро примили, показавши се заинтересованима за часове и желећи да на њима присуствују. Похађање часова је одлично на трећој, па чак и на другој години, у Греноблу, на пример, више од 90% студената немају ниједан или имају само један изостанак у току целе школске године; похађање часова је добро и на првој години, где више од 70% студената редовно долази на часове. На трећој години до искључења студената практично и не долази, на другој години то су изузетни случајеви, док број искључених студената на првој години зависи од броја оних студената који немају намеру да озбиљно студирају и само оптерећују факултете на првим годинама студија (22).

Ово уредно похађање наставе је услов за озбиљан рад студената.

2⁰. — Радови извршени у току једне школске године су често веома задовољавајући.

На Париском факултету у 1955—56 била су предложена четири рада из политичке економије на првој години и већина оцена је била изнад 10; лошије оцене дају се на многим факултетима обично за рад „који би у принципу требало да најмање затекне студента неспремног, а то је дисертација, тај традиционални облик рада“ (23); студенти у просеку изгледа да нису испод нивоа практичне наставе.

(22) На Факултету у Греноблу приближно 10%.

(23) Види G. Hosmalin: *op. cit.*, стр. 443.

Осим писмених задатака, и истраживачки радови студената су веома охрабрујући, као што смо то већ напоменули говорећи о активној улози студента: разна испитивања вођена су врло озбиљно и на основу њих подношени су извештаји од вредности, експозеи и реферати разних радних група, између којих се успоставило конструктивно и у сваком погледу корисно такмичење.

Мање задовољавајући су резултати постигнути са студентима на курсевима посебног режима; неки од њих успевају уз знатне напоре и жртве да присуствују било редовним часовима било свим ванредним часовима, њихово похађање наставе је одлично, али је квалитет њихових радова просечно мање задовољавајући него што су то радови редовних студената; ово је вероватно последица недостатка времена и довољне документације. Што се тиче студената који мало долазе на часове и углавном шаљу писмене задатке, они често губе храброст, напуштају студије или дају лошије радове, иако факултет редовно води о њима рачуна. Било би потребно да се са овим студентима одржавају чешћи контакти, да асистенти или руководиоци практичне наставе посећују болесне студенте, као што се то ради у Паризу — али ово је наравно теже у малим местима, с обзиром на удаљеност и на мали број ових студената, расутих по разним местима.

Ова разлика у постигнутим резултатима која се у току школске године може запазити међу разним врстама студената исто је тако уочљива и за време испита.

Б. — *Испити*. — Резултати испита изгледају доста променљиви, не само када се упореде међусобно разни факултети, већ и на једном факултету, када се упореде резултати постигнути у разним испитним роковима. Међутим, ипак се могу установити извесне чињенице (24):

— прво, треба констатовати да студенти који су редовно присуствовали часовима практичне наставе показују знатно бољи успех на испитима него студенти који су далеко од факултета и који одржавају контакт са факултетом углавном путем дописивања: у Греноблу, у јуну 1955, преко 60% редовних студената положило је све испите, док је од студената који студирају по посебним режимима, углавном путем дописивања, само 30% завршило годину.

Студент је, дакле, на часовима много боље припремљен за испите, што се могло и предвидети. Много је занимљивије упоређење са успехом на испитима за време старог режима студија.

— Ако се пореде резултати испита добивени после ступања на снагу новог режима са успесима и неуспесима забележеним пре 1955, може се утврдити да је на већини факултета успех сада знатно бољи. У јуну 1956, на свим факултетима, изузев факултета у Рену (*Rennes*) и Стразбуру (*Strasbourg*), испитни резултати су много бољи него у време старог режима студија: у Монпељеу (*Montpellier*), годину је за-

(24) Оне су засноване како на резултатима испита у Греноблу у току последње три године, тако и на статистичким подацима о испитима на свим факултетима у Француској у јуну 1956 — тј. у првом испитном року откако је реформа ступила на снагу.

вршило 63% студената, док је у јуну 1955 годину завршило само 30% студената; у Греноблу (*Grenoble*) завршило је годину 53% студената према 44% у 1955; — ово исто се може констатовати и за резултате у другој и трећој години. У Греноблу је на другој години студија 88% студената завршило годину у 1957 и 67% у јуну 1958, док је за десет последњих година старог режима просечно завршавало годину само 55% студената. На трећој години је у јуну 1958 завршило годину 84% студената, док је за последњих година старог режима трећу годину завршавало на време приближно 60—70% студената.

Према томе, студент, који је дужан да ради много редовније током школске године и који је подвргнут строгој контроли не само у погледу долажења на часове већ и у свом раду, показује много бољи успех на писменим испитима; али, поставља се питање да ли су постигнути бољи успеси на практичним или на теориским испитима.

— Практични испит, супротно од онога чега би се могло плашити с обзиром на то да претставља новину и да је тежак, није давао нарочито лоше резултате: на пример, у јуну 1956 у Греноблу више од 50% кандидата, који су изашли на испит, добили су на практичном испиту довољну оцену; од кандидата који су пали на испиту 70% није постигло довољну оцену на теориском задатку а 83% на практичном задатку.

На првој години практичан писмени испит, дакле, изгледа да није много већи разлог неуспеха студената него што је то дисертација теориског карактера, а ово је још много тачније за следеће године, када се кандидат упозна ближе са овом новом врстом испита.

На тај начин, захваљујући редовној практичној настави, у којој активно учествују сви студенти, студенти постају способнији да изађу на писмени практични испит и да га успешније положи. Нажалост, то се не може рећи и за усмене испите, на чему ћемо се задржати у следећем поглављу, покушавајући да дамо оцену реформе.

В — *Оцена реформе*. — Реформа правних студија садржи и многе опасности и тешкоће. Међутим, она се показала као корисна и њена је вредност неоспорна, иако би било потребно извршити неке измене.

1^о. — *Опасности и тешкоће*. — Прва опасност задире у област науке и њу смо већ споменули; она се односи на усмене испите које студент у извесној мери занемарује јер ради највише, а некад скоро искључиво, само два предмета практичне наставе, где га професори непосредно контролишу и из којих ће — то већ зна на почетку године а не неколико дана пре испита, као што је то било за време старог режима — полагати писмене испите.

Неки професори су покренули питање друге опасности која лежи у могућности избора предмета: на пример, на другој години студија практична настава из грађанског права је обавезна док на првој години није, што може да створи разлике у нивоу међу студентима и тешкоће за неке од њих да учествују у часовима на другој години.

Трећа опасност, најзад, је сасвим друге врсте и односи се на велике трошкове које је изазвало и изазива још увек спровођење реформе: ангажовање особља, инсталације уређаја. То су издаци које

министарство просвете покрива великим кредитима, врло тешким по национални буџет, али се морају по сваку цену одржавати или чак и повећати у наредним годинама, како би се савладале тешкоће које настају у вези са реформом и како би она била што успешнија.

Ове тешкоће, као што смо видели, настају углавном у вези са циљевима које су желели да остваре аутори декрета од 27 марта 1954: непосредно упућивање, почев од прве године, у научна истраживања и у технику рада.

Ово упућивање је утолико теже што студенти долазе на правни и економски факултет без икакве претходне припреме и одговарајућих знања, стечених у току средњешколских студија.

Док су се студенти филозофских факултета, припремајући матуру, већ упознали са дисертацијом и са француским и страним писцима, док су студенти факултета природних наука већ учили неколико година физику, хемију, математику, итд., студент права долази на факултет без икаквог познавања правних, економских и друштвених проблема. Факултет треба да га истовремено упуту и у друштвене науке и у истраживачки рад и технику.

Ова двострука тешкоћа изгледа да је успешно савладана.

20. — *Користи и преимућства.* — Први резултати добивени после три године извођења практичне наставе су веома повољни и може се говорити о неоспорном побољшању правних студија. Студенти су заинтересовани и имају све више користи од својих студија. Нема сумње да су задаци који се захтевају од сваког студента објективно слаби на првој години, али су они за похвалу и охрабрујући и вредност им врло брзо расте из месеца у месец а нарочито из године у годину, тако да се на трећој години већ добијају радови одиста врло занимљиви.

Од циљева који су постављени реформом упућивање у истраживачки рад је неоспорно остварен за велики број студената, откривају се таленти од којих се могу стварати екипе способне да успешно врше истраживања на докторским курсевима и да помажу професорима у научном раду.

Што се тиче другог циља, формирање практичара, засад је рано да се о њему ма шта каже: тек ће 1959 изаћи са правних и економских факултета дипломирани студенти, који су студирали по новом режиму студија, те ће према томе будући послодавци бити ти који треба да дају мишљење да ли су кандидати добили на факултету „формацију боље оријентисану на будуће професије“ (25).

Ова реформа правних студија није усамљена, она је извршена у општој атмосфери промена, усмерених на два циља, на демократизацију и на прилагођавање студија економском и друштвеном животу и националним потребама.

Осетан у свим врстама наставе, било да је реч о књижевности или природним наукама, овај покрет се манифестује и у низу нових одредаба. Да се ограничимо на правне факултете, то су: шири

(25) Образовање декрета од 27 марта 1954.

приступ на факултет путем посебног пријемног испита за кандидате који немају средњошколску матуру, и за оне који су свршили ниже правне студије (*capacitaires en Droit*) (26); реформа нижих правних студија (*capacité en Droit*) (27); то ће сутра бити реформа студија на докторандским курсевима чији су планови већ скоро готови: реформа студија за диплому повлачи и реформу студија на докторату, како по духу тако и у погледу организације; ова реформа ће се састојати нарочито у смањењу предавања и у стварању центара за испитивање, погодних да се настави рад на истраживању започет у току студија за диплому и да се тај рад продуби; на тај начин докторат ће добити „збиља научни карактер, какав би и требало да има“, као што се каже у образложењу декрета од 27 марта 1954.

На тај начин, захваљујући овим разним изменама, захваљујући развоју практичне наставе с једне стране и истраживачког рада с друге, развоју олакшаном стварањем истраживачких центара и лабораторија, омогућена је нова оријентација рада на факултету и правни и економски факултет ће одговорити задацима који им се постављају. На њима ће се формирати људи, подобнији да нађу своје место и да брже постану корисни у својој професији, а истовремено и научни радници у области правних, економских и друштвених наука за којима постоји у нашој земљи потреба.

Др. Игет Дуран (*Huguette Durand*)

директор практичне наставе на Правном и економском факултету у Греноблу

ДЕТЕРМИНИЗАМ ДРУШТВЕНИХ ПОЈАВА*

I. Пре но што бисмо прешли на само расправљање специфичног проблема детерминизма друштвених појава, потребно је претходно расправити неке основне појмове или, можда, термине, како би се могло потпуно јасно говорити.

1. Тако треба одредити шта ћемо сматрати под детерминизмом, тим страним изразом који би се српски могао превести као „одређеност“, односно „одређивање“. Међутим, ако се покуша одредити шта значи сама одређеност, то постаје прилично неодређено. Уствари, једна појава одређује другу тек кад на њу утиче, тј. кад извесна својства или елементи, или и цела друга појава зависи од прве појаве. Одређивање једне појаве другом постоји, дакле, кад постоји неки активан однос између појава, кад оне једна другу условљавају, односно мењају. Тако појам одређености долази у тесну везу с појмом условљености и узрочности, односно услова и узрока.

Не можемо овде улазити у сложени филозофски проблем појма услова и узрока нити покушати да их разграничимо, уколико је

(26) Односно декрети од 27 новембра 1956 и 30 марта 1956.

(27) Декрети од 31 марта 1956 и 27 јуна 1956.

* Допуњен и исправљен реферат са скупштине Југословенског удружења за филозофију и социологију, одржане 10 и 11 октобра 1958 у Београду.

то уопште могуће. Но, чини нам се да се још није успело утврдити разлика између услова и узрока и да је то тешко учинити углавном зато што између њих у основи и нема разлике. Уствари, одређеност, условљеност, узрочност, па чак и сама повезаност међу појавама, своди се увек на саму узрочност, тј. све су то само видови једног истог процеса — процеса узрочности, који носе разне називе. Притом, очевидно, ми термин узрок употребљавамо у најширем смислу, тј. као појаву без које не би било неке друге појаве. Једна појава је, у том смислу, одређена другом појавом, јер без ње је не би било (што значи, тачно речено — и ово напомињемо једном за свагда, да не бисмо више понављали — да или цела појава не би постојала или не би постојали неки њени елементи или својства). А ово, опет, значи да је једна појава проузрокована другом појавом, да је прва узрок друге. Остављамо другима да између овако схваћених узрока разликују узрок у ужем смислу и услов.

Стога, дакле, кад говоримо о одређености, детерминизму друштвених појава, ми под тим поразумевамо, уствари, узрочност друштвених појава. Зато се не бисмо могли сложити списцима који покушавају да детерминизму даду много шире значење. Анализа свих облика детерминизма, за које они претендују да нису истоветни с узрочношћу, уствари указује да те разлике нема или — обрнуто — да нема детерминизма. Ево типичног таквог примера — Гурвича с његовом књигом *Determinismes sociaux et liberté humaine*.

Он дефинише детерминизам, по свом обичају, врло компликовано и нејасно, као „интеграцију појединачних чињеница у један од многобројних стварних оквира или конкретних универзума [...] Он одређује место овим чињеницама, тј. објашњава их у зависности од разумевања оквира. Ова интеграција претпоставља разумевање релативне кохезије дотичног променљивог оквира [...]“ Преведено на прост језик, ово, чини нам се, значи да постоје целине, састављене из делова, између којих постоји одређена веза. Детерминизам је откривање ове везе између једног дела и осталих делова, односно целина. Притом се Гурвич непрецизно изражава, јер детерминизам, очигледно, није никакво откривање ове везе, већ детерминираност, односно одређеност, значи објективно постојање такве везе. Но, тиме нисмо добили ништа, пошто управо не знамо шта значи, у чему се састоји ова повезаност. Она се, очевидно, не може састојати ни у чему другом до управо у условљености, односно проузрокованости.

То показује анализа разних врста детерминизма које утврђује Гурвич. Он, наиме, сматра да се одређеност појава може појавити у неколико облика. Ти су облици узрочни закони, закони еволуције, функционални закони, статистички закони и рачун вероватноће, појединачна узрочност, функционалне коваријације, правилности с карактером тенденције и, најзад, непосредна интеграција у целини. Ако изузмемо законе узрочности и појединачну узрочност, који су, и по самом Гурвичу, облици узрочности, и анали-

зирамо остале облике детерминизма, утврдићемо да се и они морају, свести на узрочност ако се хоће да се њима утврди постојање везе или одређености међу појавама. Уосталом, то и сам Гурвич углавном признаје.

Он каже, на пример, за закон еволуције да ништа не објашњава него само описује појаве. Тај закон каже, рецимо, да свако живо биће пролази кроз разне ступњеве развоја. Да ли се тиме утврђује нека одређеност дотичног бића? Свакако, уколико под тим термином разумемо везу између појава, тј. утицање једних појава на друге. Закон еволуције то не открива — он само описује како тече развој живог бића. Закон еволуције, дакле, не утврђује никакву одређеност појава, већ само описује једну појаву.

Функционални закони утврђују сталне односе између појава, као, на пример, закон гравитације. Но, ови односи или нам ништа не казују о одређености тих појава или, уколико казују, претварају се у закон узрочности, што зависи од тога како схватамо дотичне законе. Тако, ако закон гравитације узмемо као закон који казује да се одређена тела увек привлаче одређеном снагом и у одређеној сразмери, ми можемо да га схватимо или као чист опис, и тада нам он стварно ништа не одређује, или као утврђивање узрока односног привлачења, и тада он постаје узрочни закон.

Статистички закони и закони вероватноће очито само описују појаве, а не утврђују њихово међусобно одређивање. Ово и сам Гурвич каже кад тачно тврди да важење ових закона не потиче ни из каквих самосталних математичких својстава већ из њихове прилагођености односном предмету, а ова прилагођеност претпоставља познавање узрочних односа који одређују дотичне статистичке законе. Тако је, на пример, Диркем (*Durkheim*) статистике самоубиства везивао за религијске групе а Халбвакс (*Halbwachs*) за групе по врстама насеља. Показало се да је Халбваксово везивање боље одговарало стварности, што значи да је пошло од тачних узрочних веза — самоубиство је било одређено уствари врстом насеља а не врстом религије, како је мислио Диркем. Према томе, статистички закон самоубиства нам не казује ништа ако није повезан за узрочни закон. Није тачно, дакле, како је мислио Диркем, да на толико католика, итд. пада толико самоубица, већ да на толико сељака, итд. пада толики број самоубиства. Статистички закон, дакле, чак и не описује чињенице ако није повезан сузрочним законима; он нам, уствари, не казује ништа или, што је горе, казује нам нешто што није тачно, даје лажан опис.

Слично се може доказати и за коваријације и корелације (које, без узрочности, могу претстављати само голу везу у мисли онога који их утврђује, иако у стварности такве везе нема), као и за правилности које имају карактер тенденција, док непосредна интеграција чињеница у целину уствари претставља таутолошко изражавање узрочности — појава је проузрокована целином стварности.

Други пример погрешног разликовања узрочности и других начина повезивања појава, односно детерминизма, пружа у популарној марксистичкој књижевности уобичајено разликовање између тзв. свеопште повезаности појава као најопштијег начина повезивања и детерминисаности појава и узрочности, као само једне врсте везе међу појавама. Притом се овакво схватање ослања на извесне Лењинове, па чак и Енгелсове ставове, који су, међутим, очито погрешно протумачени.

Тако, на пример, Розентал у свом *Марксистичком дијалектичком методу* каже: „[...] у објективној стварности постоји свеопшта повезаност и узајамна зависност појава, захваљујући заланчености узрока и последица, захваљујући узајамном деловању између њих. Свака појава повезана је, непосредно или посредно, са свим другим појавама. Кад утврђујемо непосредан узрок неке појединачне појаве, ми донекле упрошћујемо стварну повезаност, јер ми ту појаву истржемо из њене свеопште повезаности с другим појавама. Појам узрока и последице не даје потпуну слику повезаности појава, њихове универзалности. Зато је Лењин [...] писао да „људски појам узрока и последице увек унеколико упрошћава објективну повезаност појава у природи [...]“ Розентал се позива још и на познат Лењинов став да су узрок и последица само „мали делић светске повезаности“, „само моменти светске узајамне зависности, повезаности (универзалне), узајамног захватања једног догађаја у други, само каријке у ланцу развика материје“. Он наводи и Енгелса, који каже: „Налазимо и то да су узрок и последица претставе које као такве важе само ако се примењују на појединачан случај, али да се оне, чим тај појединачан случај посматрамо у његовој општој вези са светском целином, поклапају, растварају у претстави о свеопштем узајамном деловању, у коме узроци и последице стално мењају своја места, тако да оно што је сада или овде последица тамо или тада постаје узрок, и обрнуто“. Као што се види, Розентал разликује свеопшту повезаност од узрочности, као да је то нешто различито.

Међутим, сама повезаност, као што се то види и из самих Розенталових речи, а још више из Лењинових и, нарочито, Енгелсових, није ништа друго, као што и не може бити ништа друго, него свеопшта узрочност, низ узрочних веза. У том низу узрочних веза оно што је последица неког узрока постаје само, као што каже Енгелс, узрок неке друге последице, и тако редом. Оно што се овде назива узроком јесте *једна* узрочна веза, а оно што се назива свеопштом повезаношћу појава јесте *скуп свих узрочних веза* у свету. Али и једно и друго није ништа друго до — узрочна веза.

Постоје и покушаји да се, на пример, однос између облика и садржине претстави као једна врста везе која није узрочног карактера, тј. да облик детерминише, одређује садржину (и обрнуто) на неки други начин а не узрочно. Ово је, међутим, такође немогуће замислити. Јер, ако облик утиче на то каква ће бити садржина (и обрнуто), то само значи да он одређује неки елемент или особину садржине, тј. да проузрокује појаву тог елемента или садржине.

На основу ове кратке анализе можемо, дакле, закључити да одређеност појава означава њихову узрочну повезаност и да ће остати заувек неуспешни сви покушаји да се било који облик одређивања или повезивања појава може одвојити од узрочности. Притом, како смо рекли, под узроком подразумевамо и оно што се, уобичајено; назива услов, не улазећи у то да ли се може оправдано начинити разлика између узрока и услова (1).

Тако бисмо под одређеношћу или детерминисаношћу појаве разумели проузрокованост њену (односно њених елемената) другом појавом, односно другим појавама.

2. Рекли смо да у проблем самог појма узрока нећемо улазити. Напомињемо само толико да је појам узрока везан за једну од основних противречности људског мишљења. Она се састоји у томе што, с једне стране, није могуће замислити једно нешто које не би било проузроковано другим нечим, које постоји безузрочно, а, опет, с дру-

(1) У филозофији, а затим, нарочито, у праву, покушало се да се утврди разлика између појма узрока и појма услова (в. о овоме у нашој књижевности најобимнију расправу В. Фурлана: Проблем правне кавзалности, у „Зборнику зnanствених расправа“ љубљанског Правног факултета, XIV летник 1937/38, Љубљана 1938, стр. 85/222). У овом погледу постоје два основна схватања. Пошто је свака појава последица дејствовања многобројних претходних чинилаца, то се може узети или да су сви ти чиниоци скупа поједнако допринели настајању појаве, пошто ове не би било ако би било који од тих чинилаца изостао, и тако се скуп свих чинилаца назива узрок, а сваки посебан чинилац услов појаве или се може узети, напротив, да сви чиниоци не доприносе поједнако појави, већ се међу њима свима издваја један који је овој највише допринео, па се он назива узроком а сви остали условима појаве. Прво гледиште је најпотпуније изнео Мил (Mill), иако је оно већ и раније заступано (на пример код старог Антифона). Оно се своди, на крају крајева, на то да је целокупно стање света узрок сваке промене (иако се Мил од тога огрђивао), јер су све појаве међусобно везане. Друго гледиште су заступали већ Платон и Аристотел, који су циљ (циљни узрок) сматрали за прави узрок, и Цицерон, који је, напротив, најјасније истакао као прави узрок тзв. ефицијентни узрок (Аристотелову сауса *efficiens*), тј. онај чинилац који нужно производи појаву.

У праву се, услед практичних потреба уређивања људског понашања и одговорности за понашање, морао сузити појам узрока па покушати да се међу свим условима издвоји онај који је прави узрок. Постоји огромна књижевност о том питању, нарочито немачка (а на француском језику је одлична расправа о томе проф. Т. Живановића), али се до решења које би иоле задовољило још није дошло. Главни су покушаји тзв. теорија последњег услова (*Binding*), теорија услова који је највише допринео последици (*Bindtayer*), теорија адекватног услова (*Bar*), најраспрострањенија, по којој је узрок онај услов који уопште узето доприноси настанку последице. Но, ниједна од ових теорија не може издржати критику.

У социологији је Мекивер (*MacIver: Social causation*, 1942) покушао да одвоји узрок од услова идући углавном за већ заступаним гледиштем о равнотежи чинилаца и о одлучујућем чиниоцу. Наиме, Мекивер сматра да се узрок може пронаћи само ако се поређају два слична али различита стања са жељом да се пронађе узрок појаве која није истоветна (на пример, разлика у броју самоубистава). Тада треба наћи ону разлику која постоји међу овим стањима, а која проузрокује поменути разлику која се истражује (на пример, утврдиће се да је друштвена повезаност већа тамо где је број самоубистава мањи, и обрнуто). Узрок је, дакле, онај чинилац који је различит у два иначе истоветна стања и који према томе производи појаву која претставља разлику између иначе истоветних последица тих стања.

Како се види, може се закључити да је немогуће одредити разлику између узрока једне појаве и услова, односно издвојити онај услов који је највише допринео појави. Ми издвајамо узроке из практичних разлога — да бисмо утврдили друштвене последице људске делатности или да бисмо деловали на природу. Но, притом не треба заборављати да се то чини само у општим оквирима дејствовања свих осталих чинилаца, односно узрока. Тако ћемо ми рећи да без пуцња смрт не би наступила, или да без окретања прекидача светлост не би била угашена, итд., па те радње узимамо за узроке, иако оне не би изазвале те последице без истовременог дејства свих осталих услова, из којих је дато стање састављено, и који такође чине узроке дате појаве у истој мери као и оне радње које посебно издвајамо као узроке.

ге стране, само проузроковање није могуће схватити до као понављање постојећег, услед чега се ново нужно појављује као нешто што се не да објаснити проузроковањем. Услед ове основне противречности (која се и друкчије формулише) сам појам узрока је веома критикован, па се не ретко и предлагало да се он потпуно избаци из употребе. Међутим, ни људско мишљење ни наука не могу се замислити без овог појма, као, уосталом, ни наша практична делатност, која се управо на њему у потпуности заснива. Стога појам узрочности још увек остаје у науци, и остаће и даље (2).

Стога се овде заустављамо и дефинишемо узрок као појаву без које не би било неке друге појаве, а узрочност као везу међу појавама која се састоји у томе што је свака појава праћена неком другом појавом или појавама, којих не би било без ње (као што јој и претходи нека појава, или појаве, без којих ње не би било).

3. Треба строго разликовати објективну одређеност појава од њихове субјективне предвидљивости, односно од њиховог сазнавања. Јасно је да узрок неке појаве може објективно постојати а да ми за њега не знамо, па отуд не треба рећи да таква појава нема узрока. С друге стране, предвиђање неке појаве је могуће само на основу потпуног знања њених узрока, па немогућност њеног предвиђања није доказ да узроци не постоје. Најзад, много је лакше предвиђати појаве које подлежу неком закону, тј. које се дешавају исто као и низ других појава, непроменљиво, од појава које се дешавају на јединствен, непоновљив начин.

(2) Осврнули бисмо се на занимљиву критику узрочности В. Расла (В. Russell) коју је изложио и са своје стране углавном успешно критиковао код нас проф. Шешкић у чланку „В. Расл о узрочности и слободи” (у „Филозофском прегледу”, бр. 1 за 1957). Расл, идући за хјумовском традицијом, углавном успешно истиче да узрочност није ништа друго до емпиријска генерализација, односно, индукција која не може бити нужна по себи. Мислимо да је то тачно, јер су сва наша знања, уосталом, такве генерализације. Но, битно је да се она потврђују у пракси. С друге стране, проф. Шешкић има право кад тврди да Расл меша објективни закон узрочности с нашом субјективном предвидљивошћу догађаја, о чему ћемо мало даље говорити. Расл мисли да је проузроковано само оно што се да утврдити општим и непромењивим законом који важи за све околности, а то је, разуме се, нетачно. Но, најзанимљивија је Раслова критика у томе што он тврди да је узрочност логички немогућа зато што или се појава која је узрок и појава која је последица временски додирују или су растављене неким временским размаком. Ако се додирују, онда значи да делује само један део тзв. узрока, тј. онај који се временски додирује са последицом, чиме „правни узрок, како је дефинисан, не може бити остварен”. Уколико се узрок и последица временски не додирују, тада је могуће да се у временском размаку који их раздваја појави неки нов чинилац који спречава деловање узрока. Проф. Шешкић сматра да је ова Раслова критика тачна за тзв. механичко схватање узрочности и тврди да су узрок и последица нераздвајиво повезани те се не могу замислити ни само као *discretum* ни само као *continuum*. Узрок може постојати и после појаве последице (трење шибнице може трајати и после њеног паљења услед трења). Мислимо да Расл нема право у својој критици, као и да проф. Шешкић такође нема право у свом објашњењу везе узрока и последице. Наиме, несумњиво је да узрок и последица морају бити временски повезани, јер оно што је прошло не може да делује више (нама се само чини да делује, јер делују његове последице које још трају). Ако то значи, као што Расл каже, да само један део претпостављеног узрока делује, онда само треба утврдити да је прави узрок тај део а не оно што смо претпоставили да јесте. Проф. Шешкић нема право кад тврди да узрок може да траје и пошто је произвео последицу. Појава која је била узрок већ произведене последице може, очевидно, да траје упоредо с последицом, али она више није њен узрок. Кад је трење једном упалило шибницу, ми можемо продужити трење, но оно више не изазива паљење. Према томе, и Раслова критика појма узрочности неуспешна је. Појам узрочности не можемо заменити никаквим другим појмом, а најмање појмом функционалности, како то предлаже Расл.

Међутим, одређеност и сазнање, односно предвидљивост, веома се често мешају, па се тврди да је нека појава неодређена, недетерминисана, иако је она само несазната или непредвидљива. Но, исто се тако често дешава да се нека појава која није била ни предвиђена нити предвидљива може накнадно узрочно објаснити, чиме се управо доказује да се узрочност (односно одређеност) и предвидљивост не смеју мешати. Ове појаве мешају и веома истакнути научници. Такав је случај, на пример, с тзв. микрофизиком. Тамо се, сходно Хајзенберговом (*Heisenberg*) принципу неодређености, не може одредити тачно извесна микрофизичка појава (ако је одређен положај честице, не може се одредити брзина, и обрнуто). Услед тога се не могу одредити ни узроци те појаве, па ни поставити закони кретања појава, као што се ове услед тога и не могу предвидети. Закони микрофизике добили су зато статистички карактер. На основу овога многи научници су извели закључак да у свету ових појава нема уопште одређености, ни узрочности, ни законитости! То је, међутим, очито погрешно. Јер, иако ми не можемо утврдити зашто се једна честица креће одређеном путањом, па ни одредити ту путању, а још мање предвидети куда ће се кретати, то још ни најмање не значи да сама путања није објективно одређена и да нема узрока који је тачно одређују. Уосталом, сами ти научници долазе у противречност кад тврде да се извесне појаве не могу одредити зато што на њих утиче само то што их посматрамо! Јер, они тиме признају узрочност у дотичној појави. Потпуно је нетачно тврдити да такве појаве нису одређене, односно проузроковане, зато што се не могу тачно измерити, односно подвести под закон. Ниједна појава, самим тим што постоји, не може бити неодређена, јер је то уопште бесмислено.

Несхватљиво је исто тако како се може сматрати да је нека појава релативно неодређена ако није одређена почетним узроцима (како узима, на пример, проф. Шешић у свом реферату о проблему детерминизма на скупштини Југословенског удружења за филозофију и социологију октобра 1958), тј. ако на њу делују накнадни узроци, који нарочито ометају предвиђање појаве, сходно законима који редовно важе. Одређеност је увек апсолутна, а никад релативна, јер су узроци увек подједнако узроци, без обзира да ли су почетни или накнадни.

4. У вези с овим стоји и појам закона, односно законитости. Закон се може схватити у два смисла: у ширем, као утврђивање везе међу појавама, односно као исказ који ту везу утврђује, и ужем, као утврђивање опште везе међу појавама. Обично се термин закон употребљава у другом, ужем смислу. Све појаве подлежу законима, како онима у ширем тако и онима у ужем смислу. Уколико нешто подлеже закону у ужем смислу, утолико је оно предвидљиво без изузетка. Но, уколико не подлеже тако схваћеном закону, оно, иако у начелу предвидљиво, може остати конкретно непредвидљиво у датом случају.

Одређеност претставља закон у ужем смислу, што значи да су све појаве одређене. Али, појаве нису одређене све на исти начин.

и истим чиниоцима. Стога конкретна одређеност неке појаве може претстављати посебан, појединачан и непоновљив случај, који се не може подвести под закон. Ово, наравно, не обеснажује закон одређености, који важи и за тај случај. Зато одређеност може бити или законита, тј. општа, или појединачна. Треба истаћи да се законитост често меша с одређеношћу, па се појединачна одређеност услед тога пориче, што је потпуно неоправдано.

Ми ћемо овде термин закон употребљавати само у ужем смислу.

5. У вези с појмом законитости стоје и појмови нужности и случајности, који су такође, с друге стране, тесно везани за појам предвидљивости. И ови су појмови донекле, тј. у одређеном значењу, противречни. Јер, ако се под нужношћу разуме, с једне стране, да је за сваку појаву потребно постојање тзв. „довољног разлога“, а, с друге стране, да појава мора настати чим се такав довољан разлог појави, онда то значи да је све што је проузроковано било нужно, тј. да није могло бити друкчије но што је било. У том значењу случај је немогућ. Ако се, међутим, под нужношћу подразумева једна више субјективна категорија, тј. ако се нужним сматра оно што ми очекујемо да се деси, тј. што предвиђамо, на основу закона, онда случајност може постојати, јер се наша предвиђања не морају остварити, пошто не одговарају увек објективној стварности. Нема сумње да су у области друштвених појава случајности у овом смислу много чешће но у области природних.

Обично се у потврду постојања разлике између нужности и случајности наводе примери из којих се, уствари, може закључити само супротно. Наиме, назива се случајним или нешто што је нужно у неким другим сразмерама или нешто што отступа од закона. Тако се, на пример, наводи оно што је Вјелински рекао о Петрограду: изградити Петроград на мору било је нужно, а на ком тачно месту на мору — случајно, или што је Енгелс иронично говорио о уједу буве на одређеном месту и у одређено време, итд. Међутим, и у једном и у другом случају реч је само о сразмерама, а нужност је увек иста. Наиме, Петрограду је место било одређено на мору зависно од услова великих сразмера — потребе да Русија избије на море, итд. Али његово тачно садашње место је исто тако било нужно одређено узроцима далеко мањих сразмера — релативно најповољнијим местом на мору. Ујед буве је био тачно одређен и нужен у дато време и на датом месту услед дејства ситних узрока, који, иако немају никаквог историског значаја, ипак су нужно довели до тога.

Случајност као отступање од основног закона такође не може постојати, јер је и отступање резултат одређених узрока. Ако нешто отступа од закона као општег израза повезаности једних појава с другима, то још не значи да је то отступање безузрочно, а ако је проузроковано, онда је оно такође нужно и исто тако се чврсто повезује у целину света као и све неслучајне, законите појаве. Ако сви умиру пре стоте године, а неко „случајно“ после стоте, то је такође, за његов случај, било нужно, јер је конкретно проузроковано. Ако сви који иду на излет остану читави, а неко „случајно“

буде рањен, то је опет резултат одређених узрока (судара возила, рецимо) и било је исто тако, као појединачан случај, нужно као и сви остали случајеви који се одигравају сходно закону. Уопште, све што се дешава нужно се дешава и не може да буде другчије, чим се призна да је све проузроковано.

6. Најзад, треба одредити шта се подразумева под друштвеним појавама, јер од схватања овог појма веома много зависи и став у погледу њихове одређености. Како је познато, схватања суштине друштвених појава веома су различита. Међутим, у неким основним елементима сви се слажу. Тако постоји сагласност да је суштина ових појава у људским радњама, а ове су, опет, превасходно свесне, односно вољне радње. Ми ћемо овде друштвену појаву, суштину друштвеног, схватити као повезаност деловања људи, одвајајући свако поједино конкретно деловање, као саставни елемент, од друштвене појаве схваћене као повезано деловање, састављено из више појединих деловања.

II. У вези са схватањем друштвене појаве као повезаног деловања људи стоји и проблем разликовања психологије и социологије, а он је у тесној вези с проблемом одређености друштвених појава. Чини нам се да се овде нарочито много мешају ове две науке и да су се социолози више бавили психолошким проблемима, заборављајући своје сопствене. Наиме, као што ћемо видети касније, специфичност друштвених појава и њихове одређености састоји се, очито, управо у томе што су то људске појаве, везане за људску свест и вољу. Свест и воља су, међутим, психолошке појаве, које проучава психологија. Како настаје и како се развија свест, како се стварају одлуке воље и како из тих одлука проистичу људске радње, да ли и колико су одлуке воље одређене, све су то претежно психолошки проблеми, јер се односе на појединачну радњу једног појединца. Међутим, управо су ови проблеми они којима се највише баве социолози кад говоре о одређености друштвених појава. Кад Диркем говори о колективној свести, Тард о подражавању, Парето о резидуама и деривацијама, Мекдугал о инстинктима, Сорокин о значењу и вредности, Вебер о смисаоној делатности, Гурвич о слободи воље, Парсонс о оријентацији према вредности, итд., итд. — сви они говоре о мотивацији људске воље и траже одговор на питање чиме су одређене појединачне људске радње.

Прави социолошки проблем, међутим, није ту. Он се састоји у томе како се људске радње међусобно повезују у посебне целине — друштвене појаве, који су узроци тог повезивања, има ли какве законитости у њему, итд. На ове, уистини социолошке проблеме, пајњу је скренуло марксистичко схватање друштва као конкретне целине, која се манифестује у одговарајућим историским типовима, тзв. друштвено-економским формацијама, и формална социологија, која је покушала да аисториски испитује разне облике овог повезивања.

Не може се оспорити да је првенствено психолошко усмеравање социолошких испитивања донело значајне резултате и за со-

циологију, али је исто тако јасно да је само посматрање друштва као целине и свих друштвених појава као делова целине, зависних од ње, и сваке друштвене појаве појединачно као повезаног деловања више људи, — да је само такво посматрање једино право социолошко посматрање и да оно отвара неслушене могућности откривања нових и веома важних истина о друштву. Притом треба нарочито подвући да је и аисториско посматрање, као оно у формалној социологији, такође од велике важности, али ипак сасвим недовољно без историског посматрања, на какво упућују историски материјализам и други облици историске социологије.

Разуме се, немогуће је, па и некорисно, постављати оштру границу између психологије и социологије, што је јасно већ и из саме чињенице да социологија проучава повезивање људских радњи које су психолошки условљене. Ако се једна радња повезује за другу и посредством свести, то онда значи да елемент свести и њена законитост морају бити узети у обзир при утврђивању и проучавању овог повезивања. Другим речима, не може се разумети како се људске радње повезују — социолошки проблем — ако се не зна како свест одређује људске радње — психолошки проблем. С друге стране, исто тако, немогуће је разумети како свест одређује људску радњу ако се не зна да нужност и законитост повезивања људских радњи морају наћи свој одраз у свести и изазвати одређене појаве свести, одређене мотивације појединачних људских радњи. Другим речима, исто као што су друштвене појаве и психолошки условљене, тако су и психолошке појаве и друштвено условљене.

Па ипак, и поред ове тесне повезаности, чини нам се оправданим настојати на разлици између психологије и социологије и на неопходној потреби да социолози схвате праву меру значаја психолошке мотивације за проблем друштвене појаве и да што више развијају праву социолошку проблематику. Треба увек водити рачуна да је свака појединачна људска радња и њена мотивација само један од елемената (или, боље, предуслова) друштвене појаве, која (радња, односно мотивација), док се посматра одвојено, сама за себе, није никаква друштвена појава. Тек кад ова радња почне да се повезује с другом, настаје друштвена појава и проблем социологије. Настанак, па чак и развој таквих појединачних људских радњи, посматран с гледишта њиховог психолошког елемента, јесте предмет психологије, а тек њихово повезивање, које је нешто објективно, што се одиграва ван било које појединачне свести, јесте предмет социологије и има своје посебне законитости. Психолошко проучавање претставља, према томе, неку врсту припреме за социолошко проучавање у правом смислу.

III. Друштвене појаве, будући у ширем смислу такође природне појаве, одређене су у основи као и остале природне појаве. Ипак, постоји извесна специфичност друштвених појава у односу на природне, па зато и специфичност у њиховој одређености, односно детерминизму друштвених појава. У чему је та специфичност?

Већ смо истакли да се, по општем мишљењу, специфичност друштвених појава састоји у њиховој људскости, повезано селементом свести, односно воље. Будући да је друштвена појава повезивање више људских радњи, то је јасно да ово повезивање зависи умногоме од тога како ће свака поједина радња између оних које се повезују настати, какви су закони њеног настанка, уколико их уопште има. Другим речима, иако је за социологију битно како се две постојеће, настале људске радње повезују, ипак је за њу важно такође и то како једна људска радња бива изазвана другом. Јер, ако не можемо знати како то бива, а то је често претежно психолошки проблем — онда нећемо моћи знати ни да ли извесне радње изазивају друге, тј. да ли се на тај специфично социолошки начин везују за друге.

Један од услова за избор ове или оне делатности јесте и постојање других људи, односно њихових делатности. Извесне људске делатности изазивају извесне друге делатности. Тако постојање једне одређене људске делатности претставља често услов, односно узрок, за настајање неке друге људске делатности. У том случају оно служи као мотив при одлуци на такву делатност. Ту је тачка у којој се додирују психологија и социологија.

Један од предмета социологије, као науке о друштвеним појавама, тј. о повезивању људских делатности, јесте управо како поједине дате људске делатности изазивају настајање других делатности, поред испитивања повезивања већ постојећих делатности. Један од предмета психологије, пак, јесте мотивација људске воље постојањем делатности других субјеката. Социологији је потребна мотивација да би објаснила повезивање људских радњи у одређеној области, психологији је потребно социолошко повезивање да би објаснила мотивацију. Утолико је и проблем слободе воље од важности за социологију. Стога ћемо ми овде ући у овај познати проблем уколико се он уско дотиче социологије.

Маколико био различито формулисан, овај проблем се своди, у основи, на прастари проблем тзв. слободе људске воље. Он је веома познат те се не вреди задржавати на његовом дужем претстављању. Као што је познато, различита решења се дају овом проблему — од признавања потпуне слободе људске воље, преко њене мотивисаности у којој је она још увек слободна, до њене апсолутне неслободе, до проглашавања слободе за илузију.

Ми не можемо улазити у све разне варијанте ових решења, тим пре што је то предмет посебне науке и психологије. Задржаћемо се само на неколико најновијих решења да бисмо показали, с једне стране, сложеност проблема, а, с друге, неке елементе решења, који нам се чине претерано је рећи тачним, али могућним и погодним за даљу разраду.

Карактеристика већине новијих решења овог проблема јесте увиђање извесне основне противречности која се у њему крије, коју је открио још Кант и коју је и он покушао да реши признањем постојања стварне противречности. Та противречност се састоји у томе

што је, с једне стране, у складу с општим законом узрочности и одређености, немогуће прихватити став да је једино одлука људске воље оно што је изузето од овог општег закона свих појава, а, опет, с друге стране, у томе што је, очигледно, немогуће овај закон просто проширити на одлуке људске воље, јер постоји тзв. стварно осећање слободе при избору наших делатности. Отуд искушење у које је и Кант упао: признати истовремено и строгу детерминисаност, односно проузрокованост воље, и њену потпуну слободу. Кант је то постигао на тај начин што је тврдио да детерминисаност воље постоји у феноменалном, а њена слобода у нуменалном свету, што је, разуме се, потпуно неприхватљиво, јер је подела на нумен и феномен сама по себи неприхватљива.

Признајући исту противречност и хотећи да је реше на реалистичнији начин од Канта, многи новији писци иду у основи истим путем, пребацујући, једино, за разлику од Канта, све у свет уобичајене стварности, који би Кант звао феноменалним светом. На тај начин, они избегавају неприхватљиве крајности чисте слободе и чисте детерминисаности. Али, чини нам се, тиме не решавамо проблем, јер су његове тешкоће још увек непремостиве.

Тако Гурвич решава проблем на тај начин што утврђује да у области људских појава постоји истовремено детерминизам појава и слобода воље. Он на тај начин до извесне мере избегава чисту противречност у коју пада Кант и неки други писци, јер тврди да су друштвене појаве детерминисане, а да воља није детерминисана него је слободна. Зато је он ближи гледишту по коме је људска воља слободна. Међутим, за гледиште по коме је људска воља истовремено и слободна и детерминисана њега везује то што ни он не може тврдити да је воља апсолутно слободна, што признаје њену условљеност датом ситуацијом, итд.

Уствари, разне Гурвичеве формулације решења овог проблема прилично су различите и нејасне, па чак и противречне. Јер иако непрестано тврди да је људска воља слободна у оквиру одређеног друштвеног детерминизма, који она покушава да савлада и, чак, искористи, он при дефинисању саме слободе уствари ову потпуно испушта из руку и тако, стварно, прихвата гледиште о детерминисаности људске воље, односно не уочава уопште сам основни проблем, и у томе је једнак с другим писцима из ове групе. Он, наиме, слободу дефинише као „вољну спонтану и свесну акцију, новаторску, проналазачку и стваралачку“, која је „вођена својим сопственим схватањем [...]“. Као што се види, овде није дефинисана права слобода нити је њен прави проблем уочен. Јер, људска вољна, свесна, стваралачка акција је једно, а слобода избора такве акције — сасвим друго. Прави проблем се не састоји у постојању овакве акције него управо у томе да ли човек може слободно да бира своју акцију или је његов избор одређен, и у којој мери. А о овом правом проблему Гурвич скоро и не говори, иако наводи уобичајене ставове о условљености слободе избора, рационалности, итд. Цела Гурвичева књига непрестано подвлачи да људи стварају нешто ново.

у друштву својим слободним избором, независним од било каквог детерминизма, али то остаје као празан постулат, који он није успео ничим да докаже, јер управо прави проблем није уочио нити га разрадио — наиме, како је могуће схватити слободу људског избора и стваралаштва. Његова тврдња остаје само гола афирмација без аргумената.

Мекивер је учинио такође много напора, и са нешто више јасности и систематичности од Гурвича, да реши ову противречност (у поменутом делу *Social causation*). Он изричито тврди да је воља истовремено и детерминисана и слободна, јер у томе нема никакве противречности. Противречност је по њему само привидна, лажна, јер је „слобода једна од начина детерминисања који је различит од оног начина који се састоји у принуди. Кад је једна радња вољна, или слободна, ми смо детерминисани, у оквиру граница дате ситуације, својим сопственим циљевима и мотивима“. Отуд и излази да се одлуке воље датих лица у датим ситуацијама могу предвидети — управо зато што су детерминисане дотичним личностима и ситуацијом.

Међутим, очито је да ни Макивер не види прави проблем. Његово се решење уствари своди на софистику — слобода постоји, само је она један од облика детерминисаности. А прави проблем се управо у томе и састоји — да ли постоји слобода као нешто недетерминисано и, ако постоји, како је њу могуће схватити у овом стварном свету, окованом законом узрочности, одн. детерминисаности? Тврдити да је слобода други облик детерминисаности, значи уствари поцијати слободу.

Код нас се у последње време проблемом слободе воље бави проф. Шешић (*Југословенски часопис за филозофију и социологију*, бр. 1—2/58), покушавајући да га реши у истом смислу, али с марксистичког гледишта. Међутим, чини нам се да ни он није успео у томе. Наиме, он тврди, с једне стране, да је свака људска делатност „условљена, мотивисана и узрочно одређена“, а да је, с друге стране, она и слободна. Тако су „људске свесне и намерне радње и делатности“ истовремено „како нужне и узрочно одређене тако и слободне“. То значи да су одлуке воље увек до краја нужно одређене самом личношћу, односно њеном друштвеном ситуацијом, а, с друге стране, оне су упркос тога и слободне. Тешко заиста изгледа схватити ту њихову слободу поред њихове одређености. У чему је та њихова слобода по проф. Шешићу? Она се састоји из три елемента: 1) извести о својим поступцима, 2) из могућности избора између више делатности, која садржи у себи стваралачког, и, најзад, 3) из свесног хтења и стварне практичне делатности у правцу остварења свесно изабраних циљева, што чини „битне одлике људске слободе“.

Ако се изврши анализа ових елемената слободе, видеће се, најпре, да су прва два сажета у трећем. Јер, свесна делатност је укључена у свесно хтење и практичну делатност, а могућност избора је укључена у остварење свесно изабраних циљева. Даља анализа ће показати да ови елементи управо не чине суштину слободе и да

проф. Шеших уствари пориче слободу, коју потврђује само на речима.

Јер, прво, свест о својој делатности очито није довољна за појам слободе. То је јасно већ и из тога што сам проф. Шеших каже да, кад би камен био свестан свога пада, он опет не би био слободан. Друго, слобода избора делатности је свакако битна за појам слободе, али, на речима је потврђујући, њу проф. Шеших сам пориче вршећи анализу те слободе и доказујући да је сваки избор унапред узрочно строго, нужно одређен. У потврду овог става проф. Шеших наводи Енгелса, који каже: „[...] слобода воље не значи ништа друго до способност да можемо доносити одлуке на основу познавања ствари. Дакле, уколико је слободнији суд неког човека о одређеном питању, утолико ће већом нужношћу бити одређена садржина тога суда“. Јасно је да по овој Енгелсовој формули стварне слободе воље и нема, јер се она поклапа с нужношћу. Проблем је управо у томе да ли је наш избор одређен нашим познавањем ствари и другим објективним елементима, од воље независним. Могућност бирања унапред нужно одређеног решења није, очито, никаква слобода. Најзад, треће, очито је да практична делатност ради остварења изабраних циљева, иако постоји, нема никакве везе са слободом избора пошто је само његова последица.

На основу тога треба закључити да ни проф. Шеших није успео да избегне противречност слободе воље и њене детерминисаности, односно да утврди стварно постајање такве противречности, тј. да утврди да је воља и стварно проузрокована и стварно слободна. Његов се став своди уствари на потврду апсолутне детерминисаности одлуке воље, као и Мекиверов. Слобода не постоји. Притом је штета што проф. Шеших није више разрадио један од елемената које је поменуо у вези с проблемом слободе воље, а, наиме, елемент стваралаштва, који нам се чини најважнијим за исправно решење проблема.

Мислимо да се на основу излагања ових покушаја решења помирења слободе воље с општим законом детерминисаности може без много бојазни од погрешке закључити да треба признати да слободе воље нема у правом смислу те речи, тј. ако под слободом подразумевамо ничим непроузрокован избор при одлуци воље. Сви покушаји да се она потврди остали су, као што смо видели, само гола тврдња на речима, коју су побијали сами њени аутори ближим одређивањем значења термина слобода. Ништа не помаже ни покушај тврђења да је воља релативно слободна, јер то значи да је нешто у њој слободно, те остаје увек исто питање како је могућа таква слобода.

Дакле, воља и њене одлуке не могу бити изузети од општег детерминизма и узрочности. Човек заиста бира између више могућности, али је његов избор унапред одређен. Он нити може да не изврши избор нити може да не изврши такав избор. Заузети супротан став значи порицати целу науку, а поготову друштвену. Тада бисмо се нашли у чудном свету, у неком безобличном простору, где би све лебдело и у коме се не бисмо могли снаћи.

Отуд излази да је све у људском и друштвеном збивању унапред строго и нужно одређено, јер онако како се дешава тако нужно мора бити и друкчије не може бити. Али, то не значи да тиме поричемо значај људске делатности или могућност тзв. случајности. Случајности постоје, само што су оне такође нужне, будући проузроковане.

IV. Што се тиче људске делатности, она је нужна, али она је стваралачка. Проблем слободе воље често се мешао управо с тим стваралаштвом човековим, а они се морају раздвојити.

Наиме, несумњиво је да човек бира између више могућности сходно својим циљевима. Притом човек ствара нешто ново. То значи да он најпре замисли какве ће последице имати његова делатност, па онда изабере ону делатност за коју мисли, на основу постојећег знања, да ће најпотпуније остварити његов циљ. Притом он ствара такве појаве какве не би могле постојати без његове одлуке воље, без његова избора и без његова замишљања и комбиновања разних елемената. Ово човеково стваралаштво је нешто сасвим ново у природи, нешто квалитативно различито. И илузија о слободи воље управо се на томе и заснива што, будући да је одлука воље почетни узрок нечег новог, дотад у природи непостојећег, изгледа као да и сама одлука воље не зависи ни од каквих чинилаца, већ има своје објашњење у самој себи. Одлука воље се јавља као покретни чинилац у процесу стварања новог — пре ње, ново не постоји и не може ни да се наслути; после ње, оно настаје и изгледа једино њом одређено.

Признање детерминисаности људске воље не значи, дакле, никак фатализам. Ми морамо делати ако хоћемо да постигнемо извесне циљеве. А ми не можемо да их нећемо, с обзиром на то ко смо, какви смо и у каквој смо ситуацији. Човек заиста својом делатношћу, свесном и вољном, ствара свој свет. Али он не може да неће ту делатност, и то баш такву какву хоће.

Тврдњи о детерминисаности воље нимало не противречи осећање слободе при избору, главни доказ за тзв. слободу воље. Заиста, пошто човек бира између више могућности, он мора и да се осећа слободним при том избору, тј. мора да осећа могућност да изврши овакав или онакав избор. Не би било никаквог бирања кад не би било овог осећања да се може изабрати једна или друга могућност. Човек при том избору заиста може да изабере једну или другу могућност. Утолико он има слободу, односно његово осећање слободе није потпуно лажно, илузорно. Но, иако он заиста бира, коју ће могућност изабрати одређено је унапред мотивима његове воље, који се појављују у свести услед извесних узрока. Слобода се, дакле, састоји у могућности бирања, у одлучивању о томе шта да се изабере. Али при самом бирању избор је одређен датим околностима и својствима личности.

Дакле, иако је воља детерминисана и нема слободе у смислу недетерминисаности избора, ипак сам избор, тј. свесно одлучивање

између више могућности, постоји, и то осећање да се може изабрати једно или друго узрок је што се проглашава слобода воље, тј. недетерминисаност њена. Ми не можемо извршити друкчији избор од оног који смо извршили, што значи да слободе воље у смислу могућности било једног било другог избора нема, али ми тај избор заиста вршимо, он се не врши мимо нас, то наша воља бира, и оно што бирамо, могућности између којих бирамо, сами стварамо. Те могућности претстављају наше дело, оне не постоје ван нас, објективно, оне су производ наше свести. Додуше, какво ће то дело бити, одређено је датим условима (у које спада, и у првом реду, разуме се, сам човек који ствара), али њега нема без наше делатности.

Тако се слобода воље, најзад, своди на избор између могућности које човек ствара, односно замишља, али нити то што он замишља нити избор који врши нису слободни већ одређени, исто као и свака друга појава у свету. Илузија о слободи воље проузрокована је човековим стваралаштвом и вршењем избора између могућности које он ствара.

Међутим, као што смо истакли, овде нарочито треба подвући да никако не треба помешати одређеност са законитошћу. Другим речима, сваки је избор који врши воља одређен, али, исто тако, ван потпадања под ту општу законитост, један конкретан избор може потпадати и под неку конкретнију законитост, а може бити и потпуно самосвојан, непоновљив. Тако, например, припадник једне класе може изабрати идеологију своје класе, а може и неку другу. Прво је закон, друго је изузетак, који га само потврђује. Но, и једно и друго је одређено у потпуности и до краја.

V. Механизам функционисања људске свести при избору могућности које она сама ствара још је далеко од тога да буде познат у довољној мери, иако је, начелно, као што смо рекли, сваки акт свести у потпуности одређен. Циљеви, вредности, којима се људска свест руководи, који мотивишу људску вољу, веома често нису чисто психолошке већ пре свега друштвене појаве — то су друштвене творевине, везани комплексом многобројних аката индивидуалних свести, системи идеја, идеологије у ширем смислу. Закони стварања и развоја ових творевина и њиховог утицања на појединачне свести претстављају веома важан предмет социологије.

Но, маколико елемент свести и друштвених културних творевина, као творевина свести, били важни за социологију, јер умногоме детерминишу друштвене појаве, ипак не треба заборавити да је то само једна страна проблема детерминизма друштвених појава. Друга, можда и много важнија његова страна јесте објективно повезивање људских радњи, потпуно независно од свести, стихиско њихово повезивање. Може бити да ми сада нисмо довољно свесни важности овог објективног повезивања, тог објективног елемента друштва.

Ми смо сувише навикли да људско друштво и друштвене појаве посматрамо као искључиво појаве свести, као свесну, вољну делатност људи. Цео низ социолошких система, од Тарда до Сорокина

и Парсонса, избацује из подручја социологије све што није свесна делатност и свесно повезивање ових делатности. Друштво се сматра не само творевином човека, већ његовом свесном творевином.

Међутим, ништа нестварније од овакве слике. Кад би тако било, ми бисмо били заиста господари своје судбине. Друштвене појаве би заиста одговарале оном што ми хоћемо да постигнемо. А, као што нам је свима познато, то нажалост тако није. Друштво је још увек једна стихија. Наше знање о друштву се продубљује управо у мери у којој ми постајемо свесни све већег броја стихиског, независног од наше свести, повезивања наших радњи и произвођења непредвиђених и нежељених последица. Друштво нам се тако показује с два лица: једним, светлим — другим, мрачним. Једним делом друштва ми господаримо, постижући заиста оно што хоћемо; другим делом оно господари нама, намећући нам нешто што нико од нас неће, што је резултат стихиског повезивања наших делатности. Оно се од нас „отуђује“. Мислимо да је управо огромна, нажалост недовољно и од самих марксиста запажена, заслуга марксизма што је скренуо пажњу управо на ову страну друштвеног проблема, тражећи оно у њему што је објективно, од наше воље независно. Стога и није могуће, као што то неки замишљају, изградити марксистичку социологију полазећи од појаве рада, несумњиво веома значајне, али, нажалост, још увек недовољне за потпуно разумевање друштва, јер рад је пре свега свесна делатност, већ од материјалне производње, односно друштвене основе која има у себи знатне објективне, односно стихиске елементе.

И управо ово двојство субјективних и објективних елемената у друштвеним појавама и узрок је оне нарочите сложености друштвених појава, који не значи ништа друго до сложеност њихове одређености, а која сложеност, опет, претставља један од основних извора тешкоћа при изградњи социолошких закона. Елементи свести, воље, предвиђања мешају се с елементима стихије, непредвидљивости и дају један комплекс појава који је тешко објаснити научно и потпуно.

VI. У друштвеним појавама много чешће но у природним имамо посла с отступањима од закона, с изузетцима, с непоновљивим појавама. Далеко од тога да сматрамо да су такве појаве недетерминисане, морамо истаћи још једном да оне не потпадају под строге законе. Овако велики број ових случајева долази несумњиво отуд што су друштвене појаве, како рекосмо, сложеније услед присуства две врсте основних чинилаца њихових — субјективних и објективних. Отуд и претежно статистички карактер социолошких закона.

Но, то не значи да нема и других закона у социологији, како то неки тврде — од новијих писаца, пре свега Гурвица. Као што је познато, ово је старо и веома сложено питање да бисмо овде улазили подробније у његово излагање. Ми ћемо истаћи само једну начелну примедбу против гледишта да у друштвеним појавама уопште нема законитости.

Наиме, чињеница да све друштвене појаве имају нечег заједничког довољна је, сама за себе, да заснује могућност постављања зако-

на у односу на њих. Јер, закон је, субјективно схваћен, утврђивање оног што је опште међу појавама. Ако постоји појам друштвених појава, или њихових појединих врста, као нешто што изражава оно што је међу њима опште са статистичког гледишта, логично је да мора да постоје и одговарајући закони, који такође изражавају нешто што је опште у односу на њихово дешавање, с динамичког гледишта. Једино о чему овде може бити реч, то је да ови закони могу бити релативно ретки, тј. да међу друштвеним појавама, односно при њиховом дешавању, постоји мало заједничких елемената, те ступањ апстракције ради откривања закона мора бити врло висок и зато и број закона мали. Но, чак и ако је то случај, то ништа не спречава да ови закони објективно постоје и да буду откривени и изражени.

Према томе, при одређивању детерминисаности друштвених појава ми ћемо вероватно ређе моћи постављати законе, и то већином статистичке законе, а много чешће ће бити реч о изузетцима од закона, односно о непоновљивим појавама. Но, ту се већ социологија, као теориска наука која поставља законе, меша с историјом и другим наукама које не постављају законе, већ испитују појединачне, непоновљиве појаве. То, међутим, прелази област нашег питања.

Овде се можемо и зауставити. Као што се види, циљ нашег излагања и није био, нити је могао бити, обрада питања детерминизма друштвених појава у потпуности, јер је то сувише опсежан задатак. Он би захтевао испитивање свих чинилаца који делују на друштвене појаве, као и узајамно дејство ових појава једних на друге, полазећи нарочито од поделе друштвених појава на основу и наградњу. За потпуну обраду овог питања недовољна је и цела књига акамоли обичан чланак. Оно што смо хтели овде претрести јесу извесна претежно методолошка питања друштвеног детерминизма, како би се на основу тога могло приступити подробној обради самог предмета у ужем смислу.

Др. Рад. Д. Лукић

СОЦИОЛОШКА ТЕОРИЈА И ЕМПИРСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

1. У извесном смислу може се, свакако, с правом рећи да је оштро одвајање научне теорије од чињеница у крајњој линији немогуће и да сваки покушај супротстављања оне прве овим последњим као нечег што је чисто идеално, априорно и самодовољно значи постављање једне лажне дихотомије: нека врста теориске оријентације имплицитно је садржана у сваком емпириском истраживању, а чак и најапстрактнији теориски појмови нису лишени сваког емпириског садржаја. Пример модерних природних наука, нарочито математичке физике и биологије, показује, уосталом, довољно убедљиво да је стварно унапређење научног сазнања постигнуто управо благодаречи сталном повезивању и узајамном допуњавању теориске ана-

лизе и брижљивог емпириског истраживачког рада (1). Свако конкретно емпириско истраживање на било ком подручју природних наука претпоставља, наиме, добро припремљен и адекватан теориски оквир, а свако ново емпириско откриће, да би уопште било разумљиво, захтева укључење у један дедуктивно формулисан систем научне теорије (или бар у шири оквир једне концептуалне схеме, ако је реч о природно-историском ступњу истраживања, то јест, ако је циљ истраживања само прикупљање чињеница, њихова дескрипција и класификација). Процес емпириског истраживања у наукама које су достигле највиши ступањ развоја не може се, дакле, никако замислити без теорије. Не само због тога што је немогуће предузети макакво истраживање пре него што је теориски део посла завршен, већ исто тако и због тога што тек само истраживање има да каже последњу реч о основаности датог теориског образложења, што значи да оно има далекосежне теориске реперкусије. У току овог процеса једна теорија може бити разјашњена, прецизније формулисана, преиначена, проширена, обеснажена или потврђена, као што, исто тако, емпириски резултати могу скренути пажњу на недовољност или слабост извесних теориских формулација, отворити нове теориске перспективе или чак дати одлучан потстрек за формулисање нове теорије. У сваком случају, емпириско истраживање врши одређену функцију само уколико се стално руководи извесним теориским потребама, а теорија постаје све прецизнија и боље организована уколико се више корени у емпириском истраживању. Ако се, дакле, потпуно занемари психолошка страна онога што се стварно догађа у сваком истраживачком процесу, онда је однос између теорије и истраживања у природним наукама сасвим јасан: активну и стваралачку улогу теорије у овом процесу стално прати не мање активна улога посматрања и експеримента.

Ово систематско удруживање теориске анализе и емпириског истраживања или, тачније, дедуктивне логике и индукције које је толико карактеристично за метод чија је примена у природним наукама довела до изванредних резултата није, дакако, нимало случајно. Као што је добро познато, задатак сваке теориске емпириске науке није у томе да пружи само прост опис појединачних догађаја, већ да постави извесне опште принципе помоћу којих се ови догађаји могу објаснити и предвидети. Једна научна дисциплина у којој би ови принципи потпуно недостајали не би могла да утврди никакве везе између различитих појава и, према томе, не би уопште била у стању да ове појаве објасни. Она би, исто тако, била неспособна да предвиди будуће догађаје, а њени резултати били би неподесни за техно-

(1) Уз ово и даље види J. B. Conant: *On Understanding Science: An Historical Approach*, New Haven, Yale University Press, 1947, pp. 23—28, 98—106; F. S. C. Northrop: *The Logic of the Sciences and the Humanities*, New York, The Macmillan Company, 1947, pp. 59—76, 119—132 et passim; M. R. Cohen: *Reason and Nature: An Essay on the Meaning of Scientific Method*, second edition, Glencoe, Ill., The Free Press, 1953, pp. 76—82, 115—125; K. R. Popper: *The Logic of Scientific Discovery*, London, Hutchinson's University Library, 1959, passim. Један одељак из *Postscript-a* ове књиге (*After Twenty Years*) који је од нарочитог значаја за контекст даљих излагања, објављен је и посебно: K. R. Popper: *The Aim of Empirical Science*, *Ratio*, I, 1957, pp. 24—35.

лошку примену, јер свака примена ове врсте претпоставља извесне принципе на основу којих је могуће антиципирати последице које ће настати ако се у једном датом систему изврше неке специфичне промене. Сами општи принципи који служе за објашњење и предвиђање у једној научној дисциплини нису, међутим, ништа друго него извесна хипотетичка уопштавања, правила или закони. Научно објашњење састоји се у подвођењу појединачних појава под неку апстрактну формулу која изражава непроменљив однос између извесних група појава. Захтев за научним објашњењем своди се, према томе, на захтев за једном теоријом која ће помоћу ограниченог броја извесних појмова и дефиниција формулисати ове опште принципе. И притом, разуме се, не треба изгубити из вида да је сваки даљи захтев за оправдањем једне теорије у науци легитиман само ако се ова теорија може објаснити помоћу једне друге, шире и обухватније теорије, то јест, само уколико се може показати да је правило или закон који је садржан у првој теорији консеквенција или специјалан случај неког ширег и обухватнијег правила или закона.

Да би се, међутим, уопште могла открити апстрактна каузално-функционална веза између ма којих група појава, односно да би се дошло до задовољавајућег објашњења оног низа појава чија је привидна неправилност изазвала извесне теориске тешкоће, немогуће је задржати се само на простом посматрању и прикупљању чињеница, како то замишља оно популарно схватање које научни метод изједначава с култом индукције. Уосталом, свако посматрање и прикупљање искуствених података битно је селективне природе: оно претпоставља извештај интерес, неко становиште, један проблем, један теориски оквир. А кад је у питању експериментални тип истраживања адекватан теориски оквир може се развити само на основу претходног брижљивог испитивања различитих логичких могућности организовања искуствених података у један дедуктиван систем и експлицитног извођења свих консеквенција које су садржане у алтернативним хипотезама о непроменљивом односу између низа појава у питању. Тек пошто је разјашњен проблем који стоји на почетку сваког научног истраживања и пошто је, после свестраног испитивања различитих могућности његовог решења, издвојена једна теориска схема која је не само највише у складу с постојећим знањем већ и (по претпоставци) омогућава његов даљи развој, емпириско истраживање постаје неопходно. Ово због тога што се помоћу чисте логике и математике може открити само некохерентност једне емпириске хипотезе, али се не може доказати њена истинитост, нити отстранити могућност једног алтернативног, мада исто тако адекватног теориског решења. Посматрање и експеримент су једина средства која нам стоје на располагању за проверавање основаности једне теорије. Додуше, теорија која није с успехом издржала прво проверавање, не мора стога бити одмах и одбачена. Ако она није у стању да објасни чињенице на које се односи, могу се најпре употребити теориски аргументи да би се исправило читање експерименталних резултата: може се поново испитати процес

прикупљања чињеница, проверити исправност једног посматрања његовим поређењем с другим посматрањима, могу се истражити хипотетички узроци несклада који се појавио између теориске формулације и чињеница, и тако даље. Само у случају кад ови покушаји не доведу до жељених резултата, прибегава се преиначавању, проширењу или радикалнијој измени старог теориског оквира (2). И без обзира на то што експериментално проверавање једне теорије никад не може да каже ништа више него то да је теорија у питању боља и у вишем степену потврђена од алтернативних теорија (а никако да је истинита у апсолутном смислу, јер општи ставови увек превазилазе искуство), оно доприноси све бољем и тачнијем одређивању њене семантичке димензије и обезбеђује објективност и кумулативност научног истраживања.

II. Уз напомену да изнето објашњење о односу између теорије и емпириског истраживања у природним наукама не иде толико за тим да пружи потпуно верну слику стварног стања колико да оцрта један логички модел, можемо сада да пређемо на специфично социолошко подручје. Мада је проучавање друштвених процеса, облика и творевина у најмању руку исто толико старо као и проучавање физичких и биолошких појава, савремена социологија ни издалека још не располаже једним релативно повезаним скупом сазнања или системом теориских објашњења који би се по обиму, прецизности и поузданости могао да пореди с теоријама природних наука. Упркос томе што је последњих деценија учињен низ значајних покушаја у правцу консолидовања социолошке терминологије, развијен и усавршен не мали број нових истраживачких техничких поступака и изведен низ драгоцених истраживања многих друштвених појава (што је умногом допринело бољем разумевању узајамних веза које постоје између различитих променљивих чинилаца у друштвеним процесима), социологија је ипак далеко од тога да поседује онај степен интелектуалне зрелости који је својствен модерним природним наукама. За разлику од ових последњих које се много више баве својим предметом него методолошким разматрањима (тако да се без двоумљења може набројати низ природно-научних закона формулисаних у облику простих аналитичких функција с малим бројем променљивих), у социологији се још увек много више говори о томе да је могуће формулисати социолошке законе који би у потпуности задовољавали логичке критерије, него што се могу навести конкретни примери таквих закона.

Да је ова заосталост и неразвијеност социологије као науке о којој се последњих година све чешће са забринутостју говори у социолошким круговима (3) у великој мери само рефлекс бифуркације

(2) M. R. Cohen: op. cit., p. 81.

(3) B. Moore, Jr.: *Sociological Theory and Contemporary Politics*, „American Journal of Sociology”, LXI/2, September 1955, p. 107: „Whenever two sociologists are gathered together, to paraphrase a famous remark by Adam Smith, they are likely to engage in conspiratorial complaints about the low state of the discipline. A major source of our selfcriticism is the absence of any sizable core of established theory, any framework of general propositions strong enough to convince a substantial part of the profession”.

теорије и емпириског истраживања на социолошком подручју, јасно је већ донекле на основу онога што је напред речено. Али пре него што се упустимо у ближе испитивање односа између социолошке теорије и емпириског истраживања, потребно је да се најпре критички осврнемо на један могућ приговор. Насупрот схватању од кога се овде полази, то јест, насупрот схватању о суштинском јединству научног метода без обзира на предмет његове примене, могло би се, наиме, приметити да је погрешно мерити достигнућа савремене социологије помоћу мерила позајмљених с једног радикално различитог подручја. Чињеница да социолозима још увек није пошло за руком да формулишу теорије које би биле налик на теорије о биофизичким појавама, није никакав доказ неразвијености и незрелости социологије као такве: јер прави циљ социолошког истраживања није уопште у томе да створи апстрактне теорије о непроменљивим односима између извесних група појава, као што је то случај у природним наукама. Према томе, тврдња да се социологија налази на знатно нижем ступњу развоја од природних наука није ништа друго него симптом једне методолошке пометње: социолози су, уствари, одговорни за то што непрекидно понижавају сами себе постављањем циљева који су исто толико неадекватни колико и недостижни.

Основни аргумент на коме се оснива приговор против поређења социологије и хуманистичких студија уопште с природним наукама, који је крајем прошлог столећа с великом емфазом изнео В. Дилтај (4), а кога је преко Винделбанда (5) и Рикерта (6) преузео и, донекле у измењеном облику, у социологији нарочито популарисао М. Вебер (7), гласи: пошто у друштвеном животу не влада никаква униформна правилност у смењивању догађаја, што је, међутим, неопходан емпириски основ свих научних уопштавања, друштвене науке су упућене на један метод који је *toto genere* различит од метода природних наука. Извесне статистичке правилности у смењивању појединих група друштвених појава које се, додуше, без великих тешкоћа могу установити нису, уствари, ништа друго него површна и случајна додиривања, док су дубље тежње историског развоја ван домета како каузалног тако и статистичког објашњења. Никаквим интелектуалним напором не могу се, на пример, превазићи разлике које постоје између бројних револуција о којима историја сведочи, нити се ове појаве уопште могу објаснити помоћу једне апстрактне формуле. Сличности које постоје између њих одвећ су опште и неодређене природе да би се на њима вредело дуже задржавати, а ове сличности су, уосталом, све мање јасне уколико је већи број случајева који једна теорија покушава да обухвати. Друштвене науке

(4) W. Dilthey: Einleitung in die Geisteswissenschaften: Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte, Leipzig, Teubner, 1883.

(5) W. Windelband: Geschichte und Naturwissenschaft, Strassburg, E. Heitz — Verlag, 1894.

(6) H. Rickert: Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung: Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften, Tübingen, Mohr, 1902. Краћа и популарнија верзија истог схватања изнета је у једној другој Рикертовој књизи: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, Tübingen, Mohr, 1926.

(7) M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen, Mohr, 1922. Види нарочите стр. 170—183; 185—189; 512—523.

би стога требало да изграде своју властиту логику објашњења, јер само на тај начин могу да обезбеде методолошку аутономност. Логика уопштавања којом се служе природне науке морала би, дакле, бити замењена једном другом, идиографском логиком која је једино у стању да покаже зашто једна конкретна историска ситуација мора да доведе до извесних конкретних последица. С обзиром на то да су друштвене појаве јединствене и непоновљиве и да, према томе, каузални и статистички закони нису подесни за њихово објашњење, једино могућ метод анализе ових појава био би метод „разумевања“ (*Verstehen*), то јест, метод историског тумачења смисаоне суштине људског понашања на основу личног искуства и способности интроспекције.

Слабе тачке схватања о непремостивој разлици између природних и друштвених наука није тако тешко открити као што се, можда, на први поглед чини. С једне стране, ово схватање је, очигледно, умногом плод потпуног неразумевања логичке структуре објашњења у природним наукама (8). Кад се, наиме, каже да је немогуће формулисати социолошке законе због тога што у свету друштвених појава нема једнообразности и понављања, онда се обично заборавља да је и у свету природе сваки догађај, узет у целини, јединствен и непоновљив: чак ни два листа маховине никад нису потпуно истоветна, акамоли две временске ситуације, две животиње или две планете. Природне науке успевају да савладају разноликост на свом подручју помоћу метода аналитичке апстракције, то јест, на тај начин што извесна обележја различитих појава сврставају најпре у исте групе, а занемарене разлике тек касније евентуално узимају у обзир. Научно објашњење не лишава, дакле, ниједан догађај његове посебности и јединствености, без обзира на то што се оно састоји у показивању могућности подвођења једног догађаја под неко опште правило, што значи да се оно никад не везује за индивидуалне појаве, већ увек обухвата групе сличних појава. А ако је непроменљив однос између извесних група појава који неко опште правило утврђује увек само односно између извесних обележја индивидуалних појава које припадају истим групама (те, према томе, није неопходно да сва обележја појава исте групе буду истоветна да би правило важило), претпоставка о постојању социолошких закона не искључује могућност постојања великих индивидуалних разлика између људи, нити врећа наше осећање изузетности и достојанства сваке поједине личности.

С друге стране, метод „разумевања“ који се препоручује као једино подесан за анализу друштвених појава није у стању да служи ни као средство за откривање нових сазнања, нити се резултати који

(8) Логичку структуру научног објашњења описао је први с необичном јасношћу К. Р. Попер у ранијој, немачкој верзији горе наведене књиге: *Logik der Forschung*, Wien, Springer Verlag, 1935, S. 26—27, као и у низу својих каснијих радова. Уз излагања у тексту види С. G. Hempel and P. Oppenheim: *The Logic of Explanation, Readings in the Philosophy of Science*, ed. by H. Feigl and M. Brodbeck, New York, Appleton-Century-Crofts, Inc., 1953, pp. 326—327. Види и E. Zilsel: *Physics and the Problem of Historico-sociological Laws* (у истом зборнику), p. 721.

су помоћу њега добијени могу објективно проверавати (9). Да метод „разумевања” не проширује наше сазнање види се по томе што је његово битно обележје примена личних искустава на појаве у питању, што значи да он, у најбољем случају, може да доведе само до потврде онога што се већ унапред зна. Да овај метод није метод верификације закључује се, међутим, по томе што „разумевање” једне људске акције, то јест, утврђивање унутрашње везе између потстицаја и спољашних реакција омогућује само да се увиди да је ова веза психолошки могућа, што значи да је свако тумачење, очигледно, подједнако извесно. Претпоставка да се право сазнање о субјективним значењима која људи приписују свом спољашњем понашању може постићи само уживљавањем у различита психолошка стања није, уосталом, нимало оправдана. Јер сазнање није, уствари, никакав акт уметничке имажинације: оно не захтева да се онај који посматра извесне појаве идентификује с тим појавама нити подразумева могућност супституције неке слике за оно што се мисли да зна. Научно сазнање једног догађаја није ништа друго него познавање извесних нужних услова под којима је појава тог догађаја вероватна. Основаност овога сазнања може бити проверена помоћу посматрања и експеримента од стране свих оних који располажу потребном претходном спремом и који су вољни да учине напор у том правцу. Да би се, дакле, знало да је неки човек који бежи испред гомиле која покушава да га линчује обузет страхом, односно да је ментално стање разјарене гомиле о којој је реч стање мржње (10) није, очигледно, потребно изазвати у машти ни осећање страха ни осећање мржње, јер кад би било друкчије, онда би се исто тако с правом могло рећи да је потребно замишљати покретање властитих ногу да би се схватило да неки човек трчи испред гомиле која је такође у покрету, што је, међутим, бесмислено.

Не мање је неоснована и претпоставка о изванредној разноликости и неразрешивој сложености друштвених појава која је имплицитно садржана у сваком покушају који иде за постављањем оштре границе између природних и друштвених наука. Јер мада се, несумњиво, мора признати да су друштвене појаве врло променљиве и необично сложене, и да је узрочни сплет различитих чинилаца и њихових специфичних констелација у конкретним друштвеним ситуацијама тешко размрсити, разлике између биофизичких и друштвених појава су у великој мери само разлике у степену. Биофизичке појаве су исто тако неизвесне, сложене, проблематичне и подложне

(9) Одлична критика овог метода може се наћи у расправи Th. Abel-a: *The Operation Called „Verstehen”*, Readings in the Philosophy of Science, ed by H. Feigl and M. Brodbeck, New York, Appleton-Century-Crofts, Inc., 1953, pp. 677—687.

(10) На примеру једног листа хартије који лети ношен ветром и човека који бежи испред масе која га гони доказивао је својевремено један утицајан приврженик Веберове школе да постоји битна разлика између објашњења у природним и друштвеним наукама: R. M. MacIver: *Society*, New York, Farrar and Rinehart, 1931, p. 530. Критичке примедбе које су дате горе у тексту ослањају се на излагања E. Nagel-a: *Problems of Concept and Theory Formation in the Social Sciences*, Science, Language and Human Rights, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1952, pp. 55—56.

непрекидном кретању и мењању као и друштвене појаве. Да ли је пре Галилејева и Њутнова времена, на пример, неко уопште могао да верује да ће силна разноликост земаљских и небеских кретања бити сведена на неколико простих закона? Или пре само неколико деценија да ће хемији поћи за руком да привидно непрегледно мноштво различитих материја у природи сведе на неких 96 елемената? Свако схватање које претерано наглашава сложеност друштвених појава рачуна, дакле, с тим да је једна непозната ситуација у друштвеним наукама већ унапред немогућа (11) и, утолико, његова уверљивост је, уствари, привидна.

Најзад, сумња у могућност научног објашњења друштвених појава полази, несумњиво, од погрешног уверења да су сви природни закони општи и нужни (12), те да је, према томе, узалудно очекивати формулисање социолошких закона који би у потпуности задовољавали ове захтеве. Међутим, ситуација се из основа мења ако се има на уму следеће: 1) да тврдња да су природни закони „нужни“ не значи ништа више него то да они важе „увек“ и да, уколико су, дакле, узрочност и вероватноћа нераздвојно везани, природни закони имају битно статистичко значење, тј. претстављају само посебан облик статистичких корелација које важе за 100% случајева; 2) да је само на једном ограниченом подручју природних наука могућност екстраполације узрочности из утврђених статистичких корелација обезбеђена, док је на другим подручјима овај идеал класичне механике одавно напуштен, јер се увидело да многи природни закони важе безизузетно само под идеалним условима који, међутим, нису увек дати; и 3) да је статистички модел објашњења (који утврђује релативну фреквенцију појаве извесних догађаја) исто тако адекватан као и каузални модел и, штавише, да се онај први мора претпоставити ако структура чињеница у питању није проста, ако су закони сложени или непознати, или ако експериментални поступак захтева примену технике случајног одабирања (13). Ако се, дакле, без статистичких метода не може замислити ни истраживање природних појава и, нарочито, ако су закони вероватноће исто тако добри као и каузални закони, зашто би онда социологија требало да тежи за неким посебним логичким принципима само због тога што, с обзиром на то како ствари данас стоје, нема много изгледа да ће социолошки закони икад моћи бити налик на ригорозне законе о планетарним кретањима?

(11) A Grünbaum: *Causality and the Science of Human Behavior*, Readings in the Philosophy of Science, ed. by H. Feigl and M. Brodbeck, New York, Appleton-Century-Crofts, Inc., 1953, p. 770.

(12) О односу између каузалних и статистичких закона, с нарочитим освртом на проблеме друштвених наука, расправља H. Reichenbach: *Probability Methods in Social Science*, The Policy Sciences, ed. by D. Lerner and H. D. Lasswell, Stanford, Stanford University Press, 1951, pp. 121—128. Види и R. B. Braithwaite: *Scientific Explanation: A Study of the Function of Theory, Probability and Law in Science*, Cambridge, At the University Press, 1953, pp. 152—153; 196—201.

(13) Тако и J. M. Beshers: *Models and Theory Construction*, „American Sociological Review“, 22/1, February 1957, p. 33.

III. Претходна анализа показује, свакако, довољно јасно да је свако инсистирање на оштром одвајању социологије од природних наука неумесно и да се схватање о немогућности примене научних метода у проучавању друштвених појава оснива, уствари, на низу нимало безначајних неспоразума. Ма колико да је подручје друштвених појава, доиста, умногом различито од подручја природних појава, ова разлика је, ипак, само релативна, јер је и човек, у крајњој линији, интегрални део природе. Порицање постојања ма каквих правилности у људском понашању (индивидуалном или друштвеном) води неизбежно песимистичком закључку да се не може научити ништа на основу искустава стечених у прошлости и да је будућност сасвим нејасна, проблематична и ћудљива. Да се, међутим, историја понавља и да се будућност донекле може предвидети, општа су места практичке животне мудрости. Кад у друштвеном животу не би било никаквих константних односа (у смислу: ако је то и то дато, последице ће вероватно бити такве и такве, било у свим случајевима без изузетка, било у једном одређеном проценту случајева), онда никакво научно објашњење друштвених појава и, у вези с тим, предвиђање истих стварно не би било могуће. Ако се пориче постојање услова који једино омогућују научну анализу друштвених односа, једино преостала алтернатива је, доиста, кидање сваке везе између природних и друштвених наука. Али алтернатива која је, као што је малочас утврђено, неприхватљива.

Стварне узроке заосталости и неразвијености социологије у пољењу с природним наукама не треба, дакле, тражити у некој тобож погрешној оријентацији њене опште методолошке стратегије, већ на сасвим другој страни. Узалудан је сваки покушај који иде за тим да обезбеди ма какву врсту методолошке аутономије друштвених наука. Јер сазнање друштвених појава не може се постићи никако друкчије него применом оних истих логичких принципа који важе за сазнање природних појава. Према томе, остаје да се размогори да ли има и, евентуално, какве су тешкоће које савремена социологија још увек није успела да преброди у тежњи да, с обзиром на специфичност друштвених појава које су предмет њеног истраживања, нађе адекватне облике адаптације општих логичко-методолошких правила која подједнако важе за све теориске емпирске науке. И пошто је систематско удруживање теориске анализе и конкретног емпириског истраживачког рада један од основних постулата научног метода који је с толиким успехом употребљен у емпириским наукама које су достигле највиши ступањ развоја, питање односа између социолошке теорије и емпириског истраживања поставља се такорећи само од себе: не само због тога што ближе упознавање снажно испољеног дејства центрифугалних сила у недавној историји социологије може да нам помогне да откријемо праве узроке заосталости о којој је реч, већ исто тако или, можда, пре свега због тога што само указивање на могућност задовољавајуће интеграције ових двеју компонената отвара нове перспективе даљем успешном развоју социологије као науке.

Когод је, макар и сасвим површно, упознат с развојем социологије за последњих пар деценија и има неки преглед садашњег стања на овом пољу, сложиће се, свакако, одмах с дијагнозом коју је неколико истакнутих савремених социолога, забринutih за даљу судбину своје дисциплине, поставило: у новијој историји социологије, као и у текућим социолошким проучавањима преовлађују два различита и умногом сасвим супротна правца, стила или радна модела истраживања (14). Према терминологији коју је увео Рајт Милс, ова два правца би се могла назвати „макроскопским“ и „молекуларним“. Први тип истраживања има сјајну предисторију у великим социјалнофилософским системима прошлог столећа, а међу његовим протагонистима има и данас неколико врло познатих и утицајних имена. Његово основно обележје је у томе што захвата у широко просторно-временско подручје друштвене стварности и што се служи појмовима који су на високом ступњу апстракције. У средишту интереса стоји овде или 1) проучавање односа између појединих издвојених делова друштвене структуре и њених других делова, или 2) анализа тоталитета друштвених структура, или 3) утврђивање тенденција у развоју једног или више комплексних друштава. Задатак истраживања састоји се, дакле, у томе да створи једну што је могуће више обухватну социолошку теорију, то јест, да у најопштијим цртама назначи типове извесних друштвених чинилаца који стоје у међусобном односу, да систематски повеже различите институционалне сфере једног друштва (или већег броја друштава) и, евентуално, доведе их у везу с различитим типовима личности, као и да пружи извесна општа тумачења искуствених података пошто је процес њиховог прикупљања већ завршен. Молекуларни тип истраживања ограничава се, међутим, на уске просторно-временске оквири, а његов задатак се исцрпљује у тражењу статистичких података о односима између различитих конкретних друштвених појава или њихових апстрактно издвојених особина, без упуштања у објашњење ширих импликација и значења ових односа. Уместо тежње за уопштавањима великог стила, која је карактеристична за први тип истраживања, овде се претежно остаје на нивоу обичне, мада врло прецизне дескрипције чињеница.

Као што је већ по себи јасно, макроскопски и молекуларни тип истраживања претстављају две крајности које, свака на свој начин, угрожавају сам основ социологије као науке. Опште социолошке теорије које се јављају као резултат макроскопског типа истраживања обично немају, наиме, никакав ближи додир с емпириским материјалом и врло су неподесне за примену на конкретне проблеме: оне пружају често врло дубока објашњења о целини појава на које се одно-

(14) Види, например, следеће радове G. Wright Mills: *Two Styles of Research in Current Social Studies*, *Philosophy of Science*, 20/4, October 1954, pp. 266—275; T. Parsons: *The Prospects of Sociological Theory, Essays in Sociological Theory*, revised edition, Glencoe, Ill. The Free Press, 1954, pp. 348—369; R. K. Merton: *Social Theory and Social Structure*, revised and enlarged edition, Glencoe, Ill. The Free Press, 1957, pp. 85—101. Нешто друкчија оцена садашњег стања у социологији дата је у занимљивом чланку J. A. Schellenberg-a: *Divisions of General Sociology*, „*American Sociological Review*“, 22/6, December 1957, pp. 660—663.

се, али не говоре ништа (или само нешто сасвим безначајно) о појединостима. Семантичка димензија појмова који су у овим теоријама употребљени најчешће је неодређена и нејасна; и мада ове теорије могу корисно да послуже као средство организовања општих појмова, из њих је тешко извести ма какве ставове чија би формулација била тако прецизна да њихово прихватање или одбацавање имплицира неку разлику која се емпириски може проверити, што је, међутим, једини начин да се теорији да одређено значење. Употреба емпириског материјала у овим теоријама има често илустративан карактер и, обично, нема никакве могућности да извесне апстрактне формулације које су у њима садржане буду преиначене или измењене сходно новим емпириским открићима, што значи да оне нису у стању да обезбеде кумулативан развој сазнања. Штавише, само постојање ових теорија не ретко претставља озбиљну препреку сваком конкретном емпириском истраживачком раду, јер они који су убеђени у њихову истинитост не виде никакву потребу за њиховим даљим проверавањем или за разматрањем алтернативних теорија.

Што се тиче молекуларног типа истраживања, његово основно обележје је, као што је већ речено, одсуство шире теориске разраде концептуалних оквира у којима се истраживање врши, с једне стране, и непосредно везивање за конкретан емпириски материјал, с друге стране. И притом не треба изгубити из вида да је ова врста истраживања у новије време нарочито развијена с обзиром на потребе решавања извесних практичних друштвених проблема, тако да пре свега служи као помоћно средство социјалне политике или, тачније, као инструмент оних друштвених установа које су заинтересоване или надлежне за предузимање практичних мера на једном подручју друштвеног живота и које, према томе, својом материјалном потпором омогућују само истраживање (15). Избор предмета и припрема конкретног програма истраживања ове врсте не зависе, дакле, толико од неких теориских проблема које императивно намеће развој социологије као науке, мада резултати ових истраживања, као што ће одмах бити показано, посредно могу бити врло значајни и у теориском погледу. Претежна употреба индуктивног метода, која је карактеристична за овај тип истраживања, показује, међутим, да је овде у средишту интереса само прикупљање чињеница, њихова дескрипција и класификација. И пошто су молекуларни појмови обично на врло ниском ступњу апстракције, то јест, обухватају мали број тачно одређених елемената издвојених из ширег контекста, могућност статистичке обраде искуствених података, као и могућност проверавања основаности изведене анализе много је већа у оквиру овог типа истраживања, него што је то случај у оквиру претходног. Али управо због тога што су опште концептуалне импликације молекуларних индекса обично недовољно развијене или сасвим непознате, истраживање ове врсте пати од површног емпиризма. Јер једно емпириско откриће или,

(15) О разлици између „чистог“ и „примењеног“ истраживања види Р. Н. Хаузер: *Social Science and Social Engineering*, „*Philosophy of Science*“, 16/3, July 1949, pp. 209—218.

тачније, једно откриће које се састоји само у утврђивању извесних статистичких правилности на основу посматрања не објашњава, уствари, ништа, већ као такво претставља, штавише, један теориски проблем. Да би уопште могла бити научно објашњена, свака емпијска правилност мора, наиме, бити изведена из малог броја извесних апстрактних принципа који на систематски начин повезују узроке и услове појаве ове правилности.

Али тиме се, дакако, не жели да каже да молекуларни тип истраживања (и уопште ма каква радикално емпијска оријентација која се не руководи дедуктивним методом) нема никакве вредности, односно да су резултати који су на тај начин добијени потпуно бесмислени. Јер без обзира на то што је, очигледно, неопходно да изоловани резултати појединачних емпијских истраживања буду најпре доведени у везу с неким теориским проблемом да би њихова релевантност за науку уопште могла да дође до изражаја, не треба мислити да је радни модел ове врсте, будући да има претежно дескриптиван карактер, лишен свих теориских елемената. Сваки процес прикупљања чињеница и, према томе, сваки (чак и најпростији) дескриптиван став има ослоња у некој теориској формулацији: једна концептуална схема или, тачније, низ извесних мање или више повезаних дефиниција дескриптивних категорија које треба употребити да би се о друштвеним појавама уопште могло говорити, битна је претпоставка сваког емпијског истраживања. Ако је, дакле, добро припремљен, то јест, ако је концептуална схема помоћу које се врши прикупљање искуствених података релативно поуздана и адекватна, молекуларни тип истраживања може да обезбеди широку подлогу каснијим теориским уопштавањима. Али у свом актуалном облику, као посебан и, штавише, једино могућ модел социолошке анализе (како је доскора хваљен од стране свих оних који су се, незадовољни спекулативним и догматичким карактером традиционалних социолошких теорија, одали конкретном истраживачком послу), овај тип истраживања има велике недостатке и, као такав, није ништа мање јалов него макроскопски (16).

Слабост и научна незрелост социологије објашњава се, дакле, у крајњој линији тиме што је њена новија историја, уствари, историја сукцесивног смењивања двеју опречних и, у извесном погледу, врло оштро наглашених тенденција. Додуше, постојање ове дисперзије на социолошком подручју не треба схватити тако као да на једној страни стоји бекство у царство чистих идеја, а хајка за бесмисленом статистиком на другој страни. Ниједна социолошка теорија, без обзира на степен апстракције који је својствен њеном катего-

(16) G. Wright Mills: loc. cit., p. 271. На неке тешкоће и ограничености овог типа истраживања скренуо је пажњу и Н. Blumer: *Sociological Analysis and the „Variable“*, „*American Sociological Review*“, 21/6, December 1956, pp. 683—690, али се из његових наговештаја о потреби и могућности стварања једне друкчије схеме социолошке анализе (нарочито за она подручја друштвеног живота у којима се процес тумачења јавља као посредник између независне и зависне променљиве) не могу извести никакви одређени закључци о природи ове схеме. Знатно одређенији је програм који је изнео F. R. Westie: *Toward Closer Relations Between Theory and Research*, „*American Sociological Review*“, 22/2, April 1957, pp. 149—154.

ријалном апарату, није само производ имагинарних асоцијација, као што, исто тако, нема ниједног емпириског истраживања које је вредно помена, а које није основано на извесним теориским претпоставкама. Некаква веза између рационалних и емпириских елемената заступљена је, бесумње, у свим социолошким проучавањима одреда, независно од њихових непосредних когнитивних циљева, и упркос томе што је разлика између макроскопског и молекуларног типа тако оштра и тако очигледна. Да би се избегао сваки могућ неспоразум није стога, можда, сувишно напоменути још једном да разлика о којој је реч иде само за тим да утврди просту чињеницу да оно што се данас најчешће подразумева под социолошком теоријом није поделено и, штавише, није ни формулисано с циљем да буде стварно емпириски проверено, односно да емпириско истраживање као такво у најбољем случају обезбеђује само прецизну класификацију извесних појава у оквиру једне концептуалне схеме, и ништа више.

IV. Потреба за чвршћим повезивањем теориске анализе и конкретног емпириског истраживања друштвених појава једна је од најважнијих методолошких импликација претходне дијагнозе о стању на социолошком подручју. Али мада је у извесном смислу већ довољно јасно да даљи напредак социологије пре свега зависи од тога хоће ли крајности макроскопског и молекуларног типа истраживања бити превазиђене, међу савременим социолозима још увек не влада потпуна једнодушност о томе како ово удруживање уопште треба извршити. Задржи се најпре за тренутак на решењу које је предложио Т. Парсонс са својим сарадницима. Као што је у својим програмским написима из 1945 и 1950 изричито истакао, Парсонс полази од уверења да је најважнији показатељ стања зрелости једне науке стање њене систематске теорије, то јест, карактер опште концептуалне схеме којом се нека научна дисциплина служи, врста и степен логичке интеграције различитих делова ове схеме, као и начин њене стварне употребе у емпириском истраживању (17). И пошто савремена социологија не располаже једном таквом систематском теоријом која би била довољно апстрактна да обухвати непрегледно мноштво постојећег емпириског знања о друштвеним појавама и која би, истовремено, била подесна да упозори на стварне проблеме према којима емпириско истраживање треба да се оријентише, стварање ове теорије је, по Парсонсову мишљењу, битан предуслов даљег успешног развоја социологије као науке. Први покушај у правцу формулисања систематске социолошке теорије претставља позната „општа теорија акције“, плод интензивне сарадње једне групе истакнутих социолога, психолога и социјалних антрополога коју је Парсонс окупио око себе (18). Пажљиво

(17) T. Parsons: *The Present Position and Prospects of Systematic Theory in Sociology*, *Essays in Sociological Theory*, revised edition, Glencoe, Ill., The Free Press, 1954, p. 212. Види и R. Dahrendorf: *Struktur und Funktion: Talcott Parsons und die Entwicklung der soziologischen Theorie*, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, VII/4, 1955, S. 492—519.

(18) T. Parsons and E. Shils (Eds): *Toward a General Theory of Action*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1951. Уз излагање даље у тексту види нарочито стр. 4, 42—43, 51—53, 234—236, 479—480.

испитивање суптилне и тешко разумљиве структуре Парсонсове теорије — која је, упркос изричитом уверавању њених твораца у супротнo, већ у више махова жигосана као покушај оживљавања спекулативних система Спенсеровог типа — открива, међутим, да ова теорија није, уствари, ништа друго него једна крајња апстрактна и врло широка концептуална смеша, то јест, један сложен систем синтактички сређених појмова: она не садржи, наиме, никакве емпириске хипотезе о односима између појава које су независно дефинисане, већ само низ међусобно логички повезаних дефиниција извесних категорија опште природе помоћу којих се дескриптивна анализа и, нарочито, класификација људског понашања може извести, а резултати низа конкретних анализа ове врсте успешно кодификовати.

Од каква је значаја или, тачније, има ли ма какве практичке вредности за будућност друштвених наука амбициозан и оптимистички подухват Парсонс-Шилсове групе, није наш задатак да овде у појединостима оцењујемо. Ово у толико пре што сваки покушај у том правцу претпоставља изношење бар неке екстремно згуснуте верзије богатог садржаја њихове „опште теорије акције“ (а то је за наше потребе, очигледно, потпуно не важно). Али обзиром на оно што је речено у самом почетку овог рада, није тешко закључити да решење које је предложио Парсонс са својим сарадницима не обезбеђује адекватну синтезу оних супротних типова истраживања и да, штавише, оквир ове оријентације није подесан да убрза процес научног сазревања социологије. Ако се, наиме, има на уму да науке које су достигле највиши ступањ развоја оперишу с дедуктивним типом теорије или, другим речима, да су теорије о биофизичким појавама нешто више него обичан скуп мање или више сређених појмова, будући да се њихова улога пре свега састоји у томе да објасне ове појаве указивањем на то како се оне могу дедуктивно извести из неких општијих принципа, онда се, свакако, с правом може рећи да програм о коме је реч није нимало примамљив, независно од тога што је он, иначе, тако очигледно преурањен и, у садашњим условима, недостижан. Јер „општа теорија акције“ рачуна, уствари, с тим да је свако научно проучавање друштвених појава у првом реду дескриптивно проучавање и да социологија још задуго мора да остане на природно-историском ступњу истраживања, то јест, да се ограничи на прикупљање чињеница, њихову дескрипцију и класификацију. Додуше, Парсонс и његови сарадници нигде категорички не тврде да друштвене науке не би уопште требало да се интересују за формулисање хипотеза које се могу емпириски проверавати. *Али пошто су њихова изјашњења о овом питању засвим неодређена и нејасна, она се без резерве могу потпуно занемарити. Парсонсов програм удрживања теориске анализе и емпириског истраживања — који се, у крајњој линији, своди на захтев за стварањем једног заједничког језика друштвених наука који ће олакшати споразумевање између истраживача с различитих подручја и допринети кумулативном развоју сазнања — пати, уосталом, и од једног другог, не мање битног недостатка: услед одсуства пре-

цизно одређених операција помоћу којих би апстрактне категорије требало повезати с искуственим подацима, могућност успешне примене ове концептуалне схеме у конкретном емпириском истраживању врло је ограничена.

Знатно друкчије и, као што ће одмах бити ближе образложено, много боље решење изнели су Р. К. Мертон (19) и Х. Л. Цетерберг (20). За разлику од Парсонса и његових сарадника, Мертон и Цетерберг нису, међутим, нимало у недоумици да будућност социологије као науке пре свега зависи од тога да ли ће ова успети да открије извесне социолошке законе, тј. да ли ће јој поћи за руком да покаже како се неке правилности у односима између друштвених појава могу извести из малог броја општих теориских принципа. Отуда није нимало чудно то што обојица имају сасвим друкчије схватање како о логичкој структури саме теорије, њеном домаћају и степену општости, тако и о природи и функцији истраживачког процеса. По мишљењу ове двојице аутора, удрживање теориске анализе и емпириског истраживања може да доведе до позитивних резултата и да, према томе, обезбеди уздизање социологије на виши ступањ интелектуалне зрелости само ако је општи модел за емпириско проверавање теорије сведен на скромне размере, односно ако се претходно увидело да је у садашњим условима најважнији и, штавише, једино могућ задатак стварање минијатурних социолошких теорија, теорија средњег обима, теорија које се односе на једно ограничено подручје друштвених појава. Уместо свеобухватних аналитичких схема састављених из низа апстрактних појмова чији су референти више идеалне него емпирске природе и конкретних радних хипотеза које су у употреби у свакодневном емпириском истраживачком раду, социологија би, дакле, пре свега требало да тежи за једном врстом концептуализације која стоји на средини између ових двеју крајности. Али да би минијатурне социолошке теорије могле бити непосредно провераване у процесу емпириског истраживања или, другим речима, да би процес прикупљања искуствених података могао да буде усмерен у одређеном правцу, а његов оквир релативно тачно разграничен и инструментално подешен, тако да његови резултати буду релевантни за решавање неког специфичног теориског проблема, ове теорије, очигледно, не могу бити састављене само из низа дефиниција дескриптивних категорија. Мертон и Цетерберг говоре стога с великом емфазом о логичкој структури социолошких теорија средњег обима. По њиховом мишљењу, ове теорије треба да садрже две врсте ставова: 1) ставове који нису ништа друго него дефиниције извесних појмова, и 2) ставове који утврђују хипотетичке односе између извесних група по-

(19) R. K. Merton: *op. cit.*, pp. 5—10. Види и R. K. Merton: *The Role-Set: Problems in Sociological Theory*, „The British Journal of Sociology”, VIII/2, June 1957, pp. 106—110.

(20) H. L. Zetterberg: *On Theory and Verification in Sociology*. New York, The Tressler Press, 1954. На могућност употребе дедуктивног метода у социологији упозорио је, мада мање одлучно, и A. Rose: *A Deductive Ideal-Type Method*, „American Journal of Sociology”, LXI/1, July 1950, pp. 35—42.

јава које су независно дефинисане, а који се односи могу проверити емпириским путем.

Ближе упознавање конкретне садржине програма минијатурних социолошких теорија открива, додуше, да се Мертон и Цетерберг донекле удаљавају један од другог: док онај први посебно наглашава да емпириско истраживање има много шире теориске импликације него што је то просто проверавање хипотеза, а уопште не посвећује много пажње испитивању услова које, треба да задовољи теорија средњег обима, овај други до најситнијих појединости разрађује принципе стварања теорије, али истраживање схвата само као процес проверавања. С једне стране, Мертон се, дакле, задовољава тиме што утврђује да теорија средњег обима мора да садржи јасне и поверљиве ставове о односима између независних и зависних променљивих које су прецизно одређене, али у средишту његових излагања стоји упозорење на то да експлицитно формулисана теорија не претходи увек емпирском истраживању и да се, према томе, функција истраживања не састоји само у проверавању хипотеза: по његовом мишљењу, емпириско истраживање има, наиме, много активнију улогу, јер оно може да допринесе не само разјашњењу једне теорије, мењању, преиначењу или тачнијем одређивању њене концептуалне опреме, већ исто тако и да скрене пажњу на раније неуочене теориске проблеме, као и да потстакне на стварање нове теорије (21). Са своје стране, Цетерберг, међутим, препоручује употребу аксиоматичких теорија и исцрпно говори како о формално-дедуктивном односу између постулата и теорема (22), тако исто и о самом процесу проверавања хипотеза који се, по његовом схватању, састоји из низа операција међу којима су најважније: 1) израда операционалних дефиниција које одговарају номиналним дефиницијама хипотезе о којој је реч; 2) оцена исправности и поузданости операционалних дефиниција; 3) претварање изворне хипотезе у радну хипотезу; 4) избор основног скупа на коме ће се вршити проверавање хипотезе; 5) стварање узорка из тог скупа и оцена његове репрезентативности; 6) сам процес проверавања радне хипотезе; и 7) прихватање или одбацивање изворне хипотезе на основу оцене исхода претходног испитивања (23). Али без обзира на ове разлике — које, уосталом, уопште нису такве природе да не би могле бити схваћене као различити аспекти једног истог програма који се узајамно допуњавају (24) — полазна тачка Мертонових и Цетербергових излагања је у основи истоветна: и један и други деле, наиме, мишљење да само оријентација на социолошке теорије средњег обима може да доведе до стварања прецизних аналитичких инструмената који ће непосред-

(21) R. K. Merton: *op. cit.*, pp. 102—117.

(22) H. L. Zetterberg: *op. cit.*, pp. 16—27.

(23) H. L. Zetterberg: *op. cit.*, pp. 34—35. О неким питањима у вези с проверавањем социолошких теорија расправља и W. H. Sewell: *Some Observation on Theory Testing*, „*Rural Sociology*”, 21/1, March 1956, pp. 1—12.

(24) J. M. Beshers: *loc. cit.*, pp. 32—33.

но бити употребљени у конкретном емпириском истраживачком раду.

Да се недостаци или, тачније, једностране и (у екстремним случајевима) апсурдне консеквенције макроскопског и молекуларног типа истраживања могу превазићи само под условом њиховог оптималног, трајног и систематског удруживања у један нов радни модел, чини се као да је већ по себи довољно разумљиво. Мање је очигледно, међутим, да социолошка теорија средњег обима претставља управо један такав модел. Јер насупрот оним двома истраживачким оријентацијама, Мертон-Цетербергов програм не значи, уствари, ништа друго него укидање теорије као посебног и самосталног „поља“ социолошких интереса и настојања и, истовремено, признање да је емпириско истраживање битан саставни елемент сваког теориског подухвата. Уколико је, дакле, захтев за чвршћим повезивањем теориске анализе и емпириског истраживања, доиста, један од најважнијих предуслова даљег успешног развоја социологије као науке, онда је у садашњим условима модел социолошке теорије средњег обима у пуном смислу речи једино адекватна методолошка оријентација. Овај модел омогућује, наиме, стварно прожимање теорије и истраживања, јер у његовим размерама свака теориска формулација претпоставља тачно одређене искуствене оквири у којима треба да буде проверена, а свако емпириско откриће непосредно баца нову светлост на теориске претпоставке на којима се само истраживање оснива.

Изванредан методолошки значај оријентације на социолошке теорије средњег обима стоји, уосталом, у вези с једним другим, исто толико значајним обележјем овог програма. Као што је малочас већ наговештено, основни циљ ове оријентације није у томе да усаврши средства за извођење конкретне анализе или природно-историске дескрипције друштвених појава, већ да потстакне на стварање минижатурних или парцијалних хипотетичко-дедуктивних схема помоћу којих се може објаснити неко уже подручје друштвеног понашања и обезбедити поуздан основ за ефикасно предвиђање у овом подручју. Социолошка теорија средњег обима замишљена је, дакле, као један дедуктиван систем на чијем се врху налази неколико општих полазних ставова, хипотеза или постулата (који претстављају премисе у том систему), а из којих су изведени сви остали ставови који се непосредно односе на искуствене појаве (и који се у систему јављају као закључци првог, другог или *n*-тог реда). С обзиром на то да се све развијене емпириске науке служе дедуктивним типом теорије или, другим речима, пошто развијена научна теорија није ништа друго него један дедуктиван систем који се састоји из низа хипотеза или општих емпириских ставова на различитом ступњу апстракције (25), није нимало тешко увидети од какве је важности Мертон-Цетербергов програм за будућност социологије: само ако се уложе озбиљни напори да се из постојећег обиља утврђених или

(25) Ближе о томе и, нарочито, о разлици између математичких и научних дедуктивних система види R. B. Braithwaite: *op. cit.*, pp. 12—21; 350—354.

наслеђених „емпириских односа“ између различитих променљивих које су апстраховане из конкретних друштвених појава издвоје неке мање групе односа који важе у ужим и релативно самосталним друштвеним подручјима, како би се поједине групе ових односа повезале у једну ширу дедуктивну целину и објасниле помоћу општијих апстрактно-аналитичких категорија или, што излази на исто, само ако даља емпириска истраживања буду више теориски усмерена и организована тако да служе као инструментална подлога за проверавање основаности унапред припремљених теориских решења, може се очекивати да ће социолошка сазнања једном постати сасвим налик на сазнања о биофизичким појавама.

То што овај програм, очигледно, не може бити одмах успешно остварен — јер читав низ сложених методолошких питања која се постављају како у вези с избором постулата минијатурних теорија и операционалним дефинисањем њихових појмова, тако и у вези с применом статистичке технике приликом прикупљања и анализе релевантних искуствених података још увек није на задовољавајући начин решен — није никакав аргумент против њега. У нашем контексту није, додуше, потребно говорити о бројним логичким и техничким проблемима с којима је суочен програм социолошких теорија средњег обима, нити о специфичним тешкоћама које се јављају у процесу емпириског проверавања ових теорија. Начелно узев, нема никаквих озбиљних разлога који би доводили у сумњу о могућност употребе дедуктивног метода у социологији: кратко и упрошћено разматрање о односу између природних и друштвених наука које је изнето у другом делу овог рада показује, штавише, да се једна од битних претпоставки на којој се оснива употреба овог метода, тј. постојање правилности у друштвеном животу, уопште не може ставити под питање. Али, с друге стране, има довољно убедљивих разлога који наводе на закључак да би последице евентуалне успешне употребе хипотетичко-дедуктивног метода у социологији могле бити од далекосежног значаја (26). Поред већ наведених преимућстава методолошке оријентације на социолошке теорије средњег обима треба, међутим, потсетити и на то да крајњи циљ свих теориских напора на пољу проучавања друштвених појава, који се састоји у тежњи ка потпуној интеграцији свих појединачних социолошких сазнања у један јединствен систем, може бити постигнут само ако је претходно створен низ минијатурних теорија које се односе на ужа и ограничена подручја друштвеног понашања. Ако се, дакле, води рачуна не само о непосредним, већ и о даљим перспективама развоја социологије као науке, може се без уздржавања рећи да Мертон-Цетербергов програм систематског удруживања теориске анализе и емпириског истраживања или, тачније, дедуктивне логике и индукције обећава врло много и у овом другом правцу. Јер повезивање ми-

(26) Слично и М. Argyle: *Deductive Theories in Sociology*, „The Sociological Review“ III/2, December 1955, pp. 219-234. У једном свом каснијем раду Х. Ј. Петерберг је дао први пример минијатурне социолошке теорије која задовољава логичке захтеве његовог програма: *Compliant Actions*, „Acta Sociologica“, II/4, 1957, pp. 179-201.

нијатурних социолошких теорија у шире дедуктивне системе и стварање једне свеобухватне теорије о друштвеним појавама претставља крајњи (мада у садашњим условима врло далек) идеал њихове опште методолошке оријентације.

Др. Михаило Ђурић

ОДРИЦАЊЕ ОД НАСЉЕДСТВА У КОРИСТ ОДРЕЂЕНОГ НАСЉЕДНИКА

У насљедноправном систему, који важи на основу новог закона о насљеђивању, значајно мјесто заузима институт одрицања од насљедства у корист одређеног насљедника. Иако је у чл. 139, ст. 2, на доста јасан начин изражено начело да се одрицање у корист одређеног насљедника „не сматра као одрицање од насљедства, него као изјава о уступању свог насљедног дијела“, ипак се код примјене овог института у пракси појављују разнолика рјешења. Из начина како се понекад рјешавају конкретна питања, може се закључити да у погледу значаја и садржаја самог института нема уједначених гледања.

Анализа заузетих ставова показује да се понекад долази и до резултата за које се не би могло узети да су у сугласности са карактером овог института како је он конципиран у одговарајућим одредбама закона о насљеђивању. Ради се углавном о различитом прилажењу и рјешавању двају основних питања: прво, о правном својству и положају насљедника-уступиоца с једне стране, и насљедника-примаоца с друге стране, а затим друго, о питању одговорности за дугове оставиоаче и обавезе које произилазе из насљеђивања (легати, налози и терети). Код рјешавања ових питања заузимају се супротна становишта, која се рефлектирају и на рјешавању осталих питања која су с овима у вези.

Код неких судова запажа се тенденца да се рјешењем о насљеђивању проглашују за насљеднике само оне особе (сунасљедници) којима је уступљен насљедни дио, а не спомиње се насљедник који је свој насљедни дио уступио. Овим се насљедницима (примаоцима уступљеног дијела) увећава насљедни дио (квота) за величину дијела у коме је извршено уступање, управо онако како би имало бити у случају прираштаја или увећања њиховог насљедног дијела услијед стварног одрицања од насљедства (у смислу чл. 136, ст. 1 и 2, те чл. 143 и 142). Понекад се у диспозитиву рјешења наводи да је до овог увећања дошло услијед уступања. У већини случајева о томе нема спомена ни у образложењу рјешења о насљеђивању. (Тако се, на пример, у случају кад од три законска насљедника један уступи свој насљедни дио другоме насљеднику, за насљеднике проглашавају један насљедник у 1/3, а други у 2/3, док се насљедник-уступилац изоставља, као да никада није ни био насљедник.)

С друге стране, има такође рјешења о насљеђивању у којима се за насљеднике утврђују и проглашују сви насљедници, укључујући

и насљедника који је свој насљедни дио уступио другом одређеном насљеднику. Овоме насљеднику утврђује се величина насљедног дијела (квота) као да нема уступања.

У неким случајевима у диспозитив рјешења о насљеђивању уноси се констатација да је насљедник уступио свој насљедни дио одређеном насљеднику и коме, те одређује и начин књижења у земљишним књигама. Ова констатација о извршеном уступању уноси се, понекад међу одредбе, које се односе на споразум о диоби насљедства (чл. 228, ст. 3). Има такођер и случајева, да се о уступању не говори у диспозитиву него само у образложењу, тиме да је ствар међусобног споразума насљедника како ће реализирати споразум о уступању приликом диобе насљедства.

Овако различито поступање резултат је начелно супротних ставова и гледања на права и одговорност насљедника-уступиоца и насљедника-примаоца.

По једнима, који усвајају прву солуцију, правна посљедица уступања била би да се одређени насљедник, уступањем свог насљедног дијела (једном или неколицини насљедника), *лишава* свог насљедноправног овлаштења и насљедничког својства у потпуности. Он би се, услјед тога што је изостављен из диспозитива рјешења о насљеђивању, уствари ослобађао и свих обавеза и права која му као насљеднику припадају. На његово мјесто и у сва његова насљедноправна овлаштења, у погледу уступљеног дијела насљедства, ступали би насљедници-примаоци, у дијелу у коме им је насљедни дио уступљен. Одатле би слиједила даљња посљедица да насљедник-уступилац не би одговарао ни за дугове оставиочеве ни за легате и остале обавезе. Он не би имао ни право да наслиједи односно прими накнадно пронађену имовину (чл. 235, ст. 1). Просто зато, што није проглашен за насљедника и унесен у диспозитив рјешења о насљеђивању. Према овоме излазило би да би се уступање насљедног дијела односило и на накнадно пронађену имовину.

Овакав садржај рјешења о насљеђивању у коме се као насљедник третира само прималац уступљеног дијела, имао би за посљедицу проширену одговорност тога насљедника-примаоца за дугове оставиочеве и за оне обавезе које би теретиле насљедника-уступиоца у размјеру дијела насљедства који је уступио. Према таквом садржају диспозитива рјешења о насљеђивању, насљедници којима је уступљен насљедни дио одговарали би за дугове и обавезе у размјери увећаних насљедничких квота. Оваквим рјешењем, односно посљедицама које из њега произилазе, уствари би се изједначавао институт одрицања од насљедства у корист одређеног насљедника са правим одрицањем од насљедства (чл. 136). То више не би било уступање насљедног дијела него право одрицање од права на насљедство (насљедноправно овлаштење) у корист одређеног насљедника, што по нашем закону није допуштено. По концепцији закона о насљеђивању нико се не може одрећи свог *права* насљедства у корист друге особе, па макар та особа била и сунасљедник. Право насљедства, као субјективно овлаштење је *непреносиво*. Насљедник се може

тога права (наследства) уопће одређи (чл. 136 и чл. 140, ст. 2) тако да му то право уопће не припадне, али не може располагати с његовим садржајем. Свако располагање сматра се кориштењем овим правним овлашћењем, а то значи *примањем*, прихватом тога права (1).

По другој концепцији рјешењем о наслеђивању проглашава се за наследника наследник-уступилац. Пошто је он прави наследник то одговара за дугове оставиоцeve и све обавезе које га као наследника терете у висини наследног дијела (наследничке квоте) и поред тога што је свој наследни дио уступио другоме наследнику. Он је једини овлаштен на примање накнадно пронађене имовине (чл. 235).

Поставља се питање које је становиште исправно и којим путем треба оријентирати праксу, да се избјегну различите посљедице које би евентуално могле настати од досљедног спровођења у живот једне или друге солуције, а које не би биле у свим консеквенцама у сугласности са основном концепцијом института уступања наследног дијела израженом у закону.

У одговору на ово питање морамо се претходно задржати на самом институту одрицања наследног дијела у корист одређеног наследника и овдје потражити кључ за његово рјешавање.

I. Већ код дефинирања појма и садржаја тога института законодавац је, додуше на негативан начин, изразио начело да се „одрицање од наследства у корист одређеног наследника не сматра као одрицање од наследства“ (чл. 139, ст. 2). Тиме је довољно и јасно одређено да се на овај институт не односе законске одредбе о одрицању од наследства (чл. 136, 138, 142 и 143). То даље значи да се наследник одрицањем наследног дијела у корист одређеног наследника не одриче свог права на наследство ни свог наследничког својства, наследноправног овлашћења. Одрицање од наследства представља уствари одрицање од права на наследство и само оно рађа посљедицом да се једна особа сматра да никада није била наследник (чл. 136, ст. 4). Само такво право и потпуно одрицање од наследства спријечава да на наследство позвана особа (без обзира на темељ позивања: закон или опоруку) задобије наследноправна овлашћења.

Посљедице таквог правога одрицања на наследство могу бити двојакe, што овиси о опсегу одрицања од наследства као и темељу позивања на наследство. Ако је темељ позивања на наследство опорука, сматра се да наследник који се наследства одрекао никада није био наследник. Дио наследства који остаје слободан услијед одрицања припада оставиоцевим (а не наследниковим) наследницима (чл. 142). Ако је темељ позивања на наследство закон (законско наслеђивање), а наследник се одрекао наследства само у своје име, сматра се као да је умро прије оставиоца (чл. 143). Услијед тога наслеђују његови потомци (ако их има), по праву репрезентације (чл.

(1) Тако Б. Благојевић: Наследно право, Београд, 1955, стр. 320, и др. Ф. Станковић: *Sticanje ostavine i odricanje od nasljedstva*, „*Naša zakonitost*“, бр. 3—4 i 5—8/1957, стр. 253, те мою расправу: *Одрицање од наследства*, „Анали Правног факултета у Београду“, 1956, бр. 4, стр. 416, 417.

11), односно оставиоcheви наслeдници (ако наслeдник који се одрекао нема потомака). Међутим, код одрицања и у име потомства, које се у правилу увијек претпоставља (ако изјава о одрицању изричито није ограничена само на особу наслeдника који се одриче, чл. 136, ст. 2), сматра се да наслeдник који се је наслeдства одрекао никада није био наслeдник (чл. 136, ст. 4). Послeдица тога је да се на наслeдство позивају оставиоcheви наслeдници (дакле без примјене права репрезентације у односу на потомке наслeдника који се одрекао наслeдства и у њихово име).

Одатле слиједи да наслeдник који се одрекао свог наслeдног дијела у корист одређеног сунаслeдника, који је уствари *уступио* свој наслeдни дио или ограничени дио овога, задржава и даље својство, а дослeдно томе и сва права и све дужности наслeдника. Он дакле има право: (а) да (дјеломично па и под увјетом) уступа свој наслeдни дио другом наслeднику (уствари имовину коју је стекао наслeђивањем), дакле располаже наслeдством. То право му је и признато одредбом чл. 139, ст. 2, и одредбом чл. 149, ст. 1. Он даље има право: (б) да наслeди дио који би му накнадно припао по праву прираштаја као и да наслeди накнадно пронађену имовину у дијелу који одговара његовом утврђеном наслeдничком дијелу (квоти). Коначно такав наслeдник: (в) одговара и даље за дугове оставиоcheве и за обавезе из наслeдства у висини своје наслeдничке квоте (чл. 145, ст. 1), без обзира на извршено уступање наслeдног дијела. Ове одговорности ослобођен је само онај наслeдник који се одрекао наслeдства, дакле који се одрекао права на наслeдство (чл. 145, ст. 2).

Ова начела су још јасније изражена и позитивним одређивањем садржаја института одрицања наслeдства у корист одређеног наслeдника, као изјава „о уступању свог наслeдног дијела“ (чл. 139, ст. 2 *in fine*). Одатле излази да наслeдничка изјава која садржи такво одрицање у корист другог наслeдника не представља негативну наслeдничку изјаву. Ова изјава је уствари *понуда* одређеном наслeднику, сунаслeднику да поред свог преузме и наслeдни дио другог наслeдника, односно имовину коју је тај наслeдник стекао наслeђивањем. Као таква, ова изјава уствари представља кумулирани правни акт: (а) прећутну изјаву о примању наслeдства, дакле акт наслeдноправног карактера, и (б) истовремени акт облигационоправног карактера, уступања свог наслeдног дијела у корист одређеног наслeдника. За први наслeдноправни акт вриједе правила наслeдног права, а за други правила облигационог права (2).

Изјава о уступању наслeдног дијела сунаслeднику (понуда) је акт примања наслeдства. Већ према опће усвојеним правним начелима за ваљаност понуде (да ће нека особа пренијети на другу неко своје право или имовину), дакле за вршење ваљаних аката располагања, потребно је да особа која располаже (или неком другом нуди) посједује то право, да је његов носилац (*nemo plus iuris transferre potest quam ipse habet*). Сваком наслeднику припада право наслeдства, ако није недостојан за наслeђивање (чл. 131), или лишен права на-

(2) Види др. Благојевић: наведено дјело, стр. 320 и 383.

сљедства (чл. 50), или искључен од наслеђивања (чл. 47). Он се сматра наследником све док се тога права не одрекне, до свршетка оставинске расправе (чл. 218, ст. 3). Право наслеђства припада наследнику по сили закона већ од момента смрти оставиоачеве (чл. 135), па изричита изјава о примању наслеђства није ни обавезна ни потребна (3). Према томе, кад један наследник нуди другом одређеном наследнику свој наследни дио, он тиме врши акт *располагања*, који спријечава да се тај наследник више не може одрећи наслеђства (чл. 138, ст. 1). Одатле слиједи и одређена правна посљедица. Кад понуда не би била прихваћена од стране сунаследника, наследник који је понуду ставио не би био више овлаштен да се одрекне наслеђства јер је већ располагао наслеђством односно изразио вољу којом врши располагање, дакле прећутно изразио да прима наслеђство (4). Јасно је да споразум наследника о одустајању од уступа који је већ дефинитивно услиједио не може анулирати изјаву о прихвату наслеђства коју је тај уступ садржавао (5). Међутим, одатле слиједи и то да споразум наследника не може ставити ван снаге наследничку изјаву а нити је преиначити, па ни онда ако су измијењене прилике у којима је наследничка изјава дата (6). Могло би се међутим расправљати о томе да ли би због измијењених прилика било могуће одрицање од наслеђства оног наследника, који је већ дао изјаву о примању наслеђства (изричиту или прећутну). Ово с обзиром да тај наследник може свој наследни дио уступити сунаследнику, али се тиме још не поништавају посљедице примања наслеђства и не остварује учинак што га има одрицање од наслеђства. Чини се да треба негативно одговорити и на питање да ли би наследник, који се одрекао наслеђства, могао дати изјаву о одрицању замјенити са изјавом о примању. Остали наследници такођер немају могућности да особи која се одрекла наслеђства уступе свој или онај дио наслеђства кога су стекли услијед одрицања те особе, будући да особа у чију се корист врши уступање наследног дијела мора имати својства наследника. Тога својства међутим нема више она особа која се наслеђства одрекла. Према томе у оба случаја наследнику не преостаје ништа друго него да затражи поништај наследничке изјаве.

Друга је ствар да ли ће се тај поништај остварити у парничном или у оставинском поступку. Парнични поступак долази у обзир ако је међу наследницима дошло до спора о томе да ли постоје чињенице и да ли су испуњени увјети који се по закону траже,

(3) Тако и др. Заниновић у своме приказу закона о наслеђивању у „Одвјетнику“, бр. 7—8/1955, стр. 3.

(4) И др. Ф. Станковић у наведеној расправи (стр. 253) сматра да сама понуда о уступу, ако није прихваћена губи правну важност, те да би се наследник и поред тога могао одрећи наслеђства. Држим да то није сасвим тачно и да се повлачење понуде или одбијање њеног прихвата креће на терену облигационоправних односа, који могу бити и јесу од утјецаја на ове односе али који немају утјецаја на прелаз наследноправних овлашћења на наследнике.

(5) Види др. Ф. Станковић на наведеном мјесту. Управо ова констатација потврђује исправност напријед истакнуте тезе.

(6) Види противно у рјешењу Врх. суда АП Војводине од 16 августа 1955, Гзз 55/55, објављеном у „Правном животу“, бр. 11/55.

да би се насљедничка изјава могла поништити. Ако међу насљедницима нема спора, поступак за поништај насљедничке изјаве може се провести у оквиру оставинског поступка и расправе оставине. У тој расправи имао би се извести и одговарајући доказни поступак у коме би имале бити утврђене чињенице о којима овиси испуњење увјета који се траже за поништење насљедничке изјаве (чл. 141, ст. 2). Сам споразум насљедника није дакле довољан и не може замијенити провођење овог поступка и извођење потребних доказа. Све ово под претпоставком да је захтјев за поништај насљедничке изјаве потекао од стране самог насљедника чију изјаву треба поништити. Такав захтјев нису овлаштени ставити остали насљедници или друге заинтересоване особе (чл. 141, ст. 2).

II. Уступање насљедног дијела у корист сунасљедника (чл. 139, ст. 2), као и прихватање тога дијела од стране сунасљедника може бити *дјеломично* или *под увјетом*, будући је само у погледу одрицања од права насљедства (чл. 136) одређено да оно не може бити *дјеломично* ни *под увјетом* (чл. 139, ст. 1). Према томе, док се изјава о одрицању од насљедства (уствари од права на насљедство) односи на читав насљедни дио и сва права која дотичном насљеднику припадају из оставине на темељу насљеђивања, дотле се уступање насљедног дијела може ограничити на одређени дио тога дијела, на поједине ствари или права која је дотични насљедник (уступилац) стекао насљеђивањем. Исто је тако могуће да се споразум о уступању насљедног дијела склопи под одређеним увјетима, учини овисним о испуњењу неких обавеза, примању терета и томе слично.

Пошто се уступање насљедног дијела не сматра одрицањем од права на насљедство, то дотични насљедник и поред уступања задржава како *насљедничко својство* тако и сва права која му као насљеднику припадају на темељу насљеђивања. Како је напријед речено, насљедник-уступилац учествује у подјели (распоређивању) накнадно пронађене имовине (чл. 235), јер се акт о уступању односи само на ону имовину која се нашла у оставини у часу провођења оставинске расправе. Односно, на ону имовину из оставине која је предмет уступања. Која ће то имовина бити овиси искључиво о вољи насљедника (уступиоца). Одатле излази да насљедник-уступилац, будући да и даље задржава насљедничко својство, *одговара* за све обавезе и легате једнако као сваки насљедник. Тако, одговара вјеровницима оставиочевим за оставиочеве дугове (чл. 145), а осталим насљедницима на темељу обавезе јамства (чл. 152). Он је према томе и даље активно *легитимиран* да и поред уступања накнадно тужбом остварује нека своја права из оставине према сунасљедницима и другим особама која би му као насљеднику припадала. Он је даље и пасивно легитимиран, да буде тужен било сâм било у заједници са осталим насљедницима, у случајевима кад неки други насљедник остварује неко своје право из оставине (случај из чл. 226, ст. 4 и 5, 236, 237 и 238), или кад то чини нека друга особа (ненасљедник) у по-

гледу неког права које би имала било према оставиоцу било према оставини као цјелини.

Уступање насљедног дијела, уствари уступање имовине стечене насљеђивањем, дакле имовине која се затекла у часу смрти оставиоце, не односи се на насљедноправна овлашћења у цјелини. Као што уступање не обухваћа ону имовину која би се накнадно пронашла по довршеном оставинском поступку, тако се исто не односи ни на ону имовину коју је насљедник-уступилац примио од оставиоца за његова живота на темељу бесплатних и с њима изједначених располагања (чл. 34), која би се иначе урачунавала том законском насљеднику у његов насљедни дио (чл. 51). Према томе, имовина стечена тим путем (на темељу бесплатних располагања) као и она коју је насљедник примио из оставине, представља у ствари *насљедни дио* (цјелину) једног законског насљедника. Уступањем насљедног дијела у корист сунасљедника, насљедник уступилац није дужан уступити сунасљеднику вриједност дара, тј. ону имовину коју је за живота оставиочева од њега бесплатним располагањем примио. Ни у случају кад би се радило о правом одрицању од права на насљедство, особа која се одрекла од права насљедства није дужна вратити дар, већ га на против задржава (чл. 55, ст. 1). Ипак се тај дар урачунава у насљедни дио насљедницима који долазе умјесто особе која није насљедила услијед одрицања на насљедство (чл. 61, ст. 2). Према томе, насљедник-даропримац, и поред тога што је у цијелости свој насљедни дио уступио одређеном сунасљеднику, сматра се насљедником у погледу оног дијела имовине коју је примио од оставиоца за његова живота на темељу бесплатних располагања, као што се сматра насљедником и у погледу оне имовине која би се евентуално по довршењу оставинске расправе накнадно пронашла (чл. 235) или коју би имао насљедити након извршеног уступања услијед приштаја (чл. 142, 143).

Из овога даље сlijеди, да се код одрицања у корист сунасљедника не ради уствари о уступању „насљедног дијела“ у смислу права насљедства (како би то прозлазило из граматичке интерпретације овог израза употребљеног у одредби чл. 139, ст. 2, и чл. 149, ст. 1 и 3), него о *уступању имовине* или дијела имовине коју је насљедник-уступилац стекао из оставине насљеђивањем у име свог насљедног дијела. Појам „насљедни дио“ употребљава се у правилу у смислу насљедноправног овлашћења која неком насљеднику припадају на темељу насљеђивања, односно његовог насљедног права (тако у чл. 51, 52, 53 и сл.). „Насљедни дио“ значи скуп свих насљедноправних овлашћења која једном насљеднику припадају у односу на оставину. Он уствари представља цјелокупну имовину једног насљедника стечену темељем насљеђивања. И то како ону коју добива из оставине, тако и ону коју је за живота оставиочева од њега примио на темељу бесплатног располагања (ако му се урачунава у његов насљедни дио), као и ону која би се евентуално накнадно пронашла иза правомоћно довршене оставинске расправе. Очигледно је, дакле, да израз „насљедни дио“ употребљен у чл. 139, ст. 2, не одговара

ономе што тај појам, употребљен на другим мјестима и одредбама закона о наслеђивању у правилу означава. Поготово он не одговара ономе што је законодавац изразио у одредби чл. 139, ст. 2. Употреба неког другог израза боље би одговарала. Чини се да би умјесто израза „наследни дио“ израз „наследна имовина“ потпуније означавао карактер института уступања нормираног у чл. 139, ст. 2, јер је очито да наследник не уступа сунаследнику свој наследни дио (своје наследноправно овлаштење) него наследством стечен дио имовине из оставине.

Изгледа да је управо то што је у чл. 139, ст. 2, као технички термин употребљен израз „наследни дио“, који иначе има своје одређено значење, изазвало разна колебања и различита рјешења у пракси, која су се одразила у стављању већег акцента на овај појам у његовом устаљеном и одређеном значају, у смислу наследног права и наследноправних овлаштења. Одатле се развило схваћање да наследник-уступилац не уступа одређеном сунаследнику само дио имовине него свој наследни дио, дакле уједно и наследно право на тај дио. А то би досљедно проведено рађало посљедицама које смо раније споменули, наиме да би се у томе случају наследником сматрао онај наследник у чију је корист извршено уступање наследног дијела, што је међутим свакако у противности са суштином самог института уступања наследног дијела у корист одређеног наследника.

III. Одређени наследник-прималац уступљеног дијела, сматра се наследником само у погледу оног дијела оставине који му особно, на темељу његовог наследноправног овлаштења припада. Према томе, он *није наследник* у погледу оног дијела имовине која му се уступа од стране којег другог наследника. У односу на тај дио имовине, иако потиче из исте оставине, он се сматра само правним сљедником наследника-уступиоца. Према томе, он није непосредни сљедник оставиоца, јер је између њега и оставиоца интерполиран наследник-уступилац. Наследник прималац уступљеног дијела задобива имовинскоправно овлаштење у погледу уступљеног дијела на темељу одређеног правног посла *уступања*, а не на темељу наслеђивања. Наследничка изјава којом наследник уступа свој наследни дио одређеном сунаследнику, нема карактер наследничке изјаве о одрицању од наследства (чл. 136), него претставља изјаву, уствари понуду одређеном наследнику, да преузме оно што је наслеђивањем стекао из оставине. Одатле излази да се наследник који се одрекао наследства у корист одређеног наследника, у случају не примања његове понуде од стране тога наследника, не би могао одрећи наследства. Изјава о уступању уствари представља акт располагања наследством, дакле прећутну изјаву о примању наследства. Међутим, ако је нека особа већ дала изјаву о примању наследства то је не спријечава да даде изјаву о уступању свог наследног дијела сунаследника. Исто тако нема запреке да наследник-уступилац даде нову изјаву о уступању (уствари нову понуду) у корист којег другог одређеног наследника у случају ако понуда у корист одређеног наследника не буде

прихваћена (буде одбијена). Ово је могуће само до свршетка оставинске расправе. Након што је оставински поступак правомоћно довршен, уступање је могуће само на темељу писменог уговора (чл. 149).

Изјава одређеног насљедника о примању дијела насљедства који му је уступљен није изјава о примању насљедства него изјава о примању, прихвату понуде о уступању насљедног дијела (7). То је у суштини двострани правни посао који може бити ненаплатан (бесплатан) или уз какву протучинидбу (8).

Овај правни посао је по своме карактеру у правилу *бестеретан* (9). Насљедник у чију је корист извршено уступање прима од свога предника, насљедника-уступиоца, уступљени насљедни дио слободан без икаквих терета и обавеза. Осим ако међу странкама није што друго уговорено. Насљедник, прималац уступљеног дијела, примањем тога дијела не преузима на себе никакве обавезе ни терете које иначе *ex titulo hereditatis* терете његовог предника, насљедника-уступиоца (одговорност за оставиочеве дугове, за легате, налоге и друге обавезе). Осим реалних и укњижених терета на некретнинама, које не резултирају из правних односа који настаје насљеђивањем, примаоца не терете никакве друге обавезе. Ако би прималац требао да мјесто уступиоца преузме неке терете (напримјер, да исплати легат или да издржава неку особу и сл.), таква обавеза морала би се посебно уговорити. Она се дакле *ex lege* не претпоставља. Ово стога што по одредбама закона одговорност за дугове (чл. 145, ст. 1), записе (чл. 92), налоге и друге терете и обавезе (чл. 88, ст. 2) не терети изравно насљедни дио (скуп ствари и права које припадају неком насљеднику), него личност самог насљедника и његову имовину уопће, а у висини вриједности имовине коју је насљедио и оне која му се урачунава у његов насљедни дио (чл. 51, ст. 1, и чл. 53). Ова одговорност терети дакле само она лица која постану стварни насљедници оставиочеви, а не и она која на било који други начин стекну предмете оставине. Насљедник се додуше може ослободити ове одговорности ако се одрекне насљедства (чл. 136, ст. 1 и 2), али се тада сматра да није никада био насљедник (чл. 136, ст. 4). Услијед тога се мјесто њега на насљедство позивају друге особе. И то као насљедници оставиочеви (чл. 142 и 143), а не као његови насљедници (наслједници насљедника који се насљедства одрекао) (10).

Одатле излази да прималац уступљеног дијела не може ни тужити, нити бити дужан *ex titulo hereditatis* у погледу права и обавеза која би припадала насљеднику који му је свој насљедни дио уступио. Прималац уступљеног дијела не сматра се насљедником у односу на имовину коју је уступањем примио. Оно што је примио на темељу уступања не спада у његов насљедни дио (наслједничку кво-

(7) Др. Ф. Станковић у наведеној расправи на стр. 253.

(8) Исти, на стр. 253.

(9) Тако др. Б. Благојевић: наведено дјело, стр. 320.

(10) Ово вриједи и онда кад се на насљедство позивају потомци насљедника који се одрекао, примјеном права представљања (чл. 11), будући да се у томе случају сматра да је тај насљедник умро прије оставиоца (чл. 143), а репрезентанти насљеђују увијек по властитом прагу. То даље значи да брачни друг насљедника који се насљедства одрекао и његови опоручни насљедници не могу насљедити, јер нису сродници оставиочеви.

ту). Према томе, погрешна је и противна закону пракса кад се у рјешењу о наслеђивању примаочев насљедни дио (квота) увећава за дио насљедства који му је уступљен. Тиме се уствари тај насљедник проглашава за насљедника са увећаном квотом која не одговара ономе што је тај насљедник стварно насљедио у часу смрти оставиоачеве. Будући да је увећаном квотом обухваћено и оно што је стекао обавезноправним послом — уступањем. Овако увећана квота имала би за последицу да би се тај насљедник имао сматрати одговорним за дугове и остале обавезе у дијелу који одговара тој увећаној квоти. То би било, међутим, противно одредби чл. 139, ст. 2, према којој се одрицање од насљедног дијела у корист одређеног насљедника не сматра одрицањем од насљедства него уступањем и то бес-теретним правним послом. То значи да тај уступљени дио не може бити оптерећен никаквим обавезама насљедноправног карактера (одговорност за дугове оставиоачеве, за записе, налоге, терете и друге обавезе).

Насљедник-прималац уступљеног насљедног дијела стиче одређена права на ствари и права која су му уступљена тек на основу акта уступања, дакле *ex tunc*. Напротив, насљедник, као што је познато, стиче насљедноправна овлашћења и власништво на стварима и правима стеченим насљедством *ex tunc*, дакле већ од момента позивања на насљедство, а то је увијек од момента смрти оставиоца (чл. 128, 135). Тада наиме долази до прелаза оставине на насљеднике. Из овога слиједи да је насљедник-прималац овлаштен да прими ствари и права у оном стању у коме су се налазиле (и вриједности коју су имале) у часу кад је правни посао *уступања* постао перфектан. Он нема права захтијевати да му се изруче оне ствари којих у часу уступања више нема, а које су се налазиле у оставини у часу оставиоачеве смрти. Исто тако нема право захтијевати накнаду за настале промјене (погоршања) које су се на ствари догодиле иза оставиоачеве смрти, до момента перфектности правног посла уступања. Обзиром да је код уступања насљедног дијела темељ стјецања уступљене имовине облигационоправног, а не насљедноправног карактера, насљедник-прималац не стиче власништво на уступљеним стварима и правима у часу настајања правног посла уступања него тек *предајом* ствари у посјед. Према томе, споразум о уступању насљедног дијела (изјава уступиоца и прихват од стране примаоца) представља само правни наслов, а предаја начин стицања власништва ствари и права. Одговорност за погоршања до којих је дошло услјед отежања да се уступљене ствари предају, цијени се по прописима грађанског, облигационог права. Одатле слиједи да насљеднику-уступиоцу остју све користи и плодови од уступљене ствари до момента док уступање не буде прихваћено, на које насљедник-прималац нема никаква права.

— IV. Међу насљедницима до диобе насљедства постоји *наслједничка заједница*, која се састоји у томе да насљедници управљају и располажу насљедством заједнички (чл. 148, ст. 1). Диобу ове заједнице

могу затражити само насљедници, и она се поклапа са диобом насљедства. Према томе, диобом насљедства долази и до раскида насљедничке заједнице. Ако би насљедници након извршене диобе насљедства остали у заједници, или ако би неки од њих основали нову заједницу, ове нове заједнице нису више „насљедничке“, већ *имовинске* заједнице грађанског права.

Диоба насљедства, дакле и насљедничке заједнице, може услиједити у свако доба (чл. 147, ст. 1.). Одатле и у току оставинског поступка насљедници могу између себе подијелити припало им насљедство у цјелини, као што могу извршити диобу само у погледу неких ствари и права (дјеломична диоба). То ће бити најчешће у погледу покретне дјељиве имовине и права. У погледу ствари и права чија диоба није у потпуности извршена остаје и даље насљедничка заједница. Она траје, код дијељивих ствари и права, док се не изврши њихова физичка диоба (код земљишних парцела — њихово цијепање; код зграда — преграђивање, одвајање дијелова или оснивање етажног власништва), а код недијељивих ствари и права, док се међу насљедницима не проведе цивилна диоба (продајом заједничке ствари и подјелом куповине на насљеднике).

Насљедничка заједница по своме карактеру је *имовинска* заједница, која настаје у поводу насљеђивања и стицања имовине насљеђивањем. Услијед тога, она може бити само међу насљедницима истог оставиоца, а односи се само на ону неподијељену имовину коју су ови насљедници стекли насљеђивањем. Искључено је уношење у насљедничку заједницу имовине стечене по насљедницима по ком другом правном темељу, као што је искључено укључивање у насљедничку заједницу других особа, које нису насљедници.

Насљедник коме је други насљедник уступио свој насљедни дио у цјелини или у одређеном дијелу, у ствари није насљедник оставиоцев у погледу тако стечене имовине која претставља насљеднички дио другог насљедника. Правни основ стјецања ове имовине на страни насљедника-примаоца је имовинскоправни посао уступања а не насљеђивања. Насљедник прималац је учесник насљедничке заједнице само ради тога што је он иначе насљедник оставиоцев и уколико је *насљедник неподијељене ствари*, али не ради стицања насљедног дијела којег другог насљедника на темељу уступања (по чл. 139, ст. 2, или 149, ст. 1). Ако је ствар коју је насљедио већ подијељена или ако му је оставилац оставио одређену ствар или право које он не дијели са осталим сунасљедницима, овај насљедник није учесник насљедничке заједнице. Оставилац је наиме и сам могао извршити диобу насљедства тако што је свакоме насљеднику могао оставити једну или више одређених ствари или права (чл. 84, ст. 3.). У погледу тако индивидуално одређених предмета, осим ако је исти предмет остављен физички неподијељен двојци или више насљедника, — нема насљедничке заједнице. Међутим, ако одређеном насљеднику други насљедник, на темељу изјаве о одрицању од насљедства у његову корист (чл. 139, ст. 2), или на темељу писменог споразума (чл. 149, ст. 1 и 2) уступи свој насљедни дио, који се састоји од ствари и пра-

ва које још нису подијељене међу наслѣдницима тако да између наслѣдника-уступиоца и осталих наслѣдника постоји наслѣдничка заједница, наслѣдник у чију је корист извршено уступање (иако је ову имовину стекао на темељу правног посла уступања а не на темељу насљеђивања), изузетно улази у наслѣдничку заједницу и постаје њен учесник. Ово стога што наслѣдничка заједница постоји само у погледу неподијељене ствари или права у односу осталих сунаслѣдника и наслѣдника-примаоца уступљене ствари. Наслѣдник-прималац у тој заједници има само онолико права и она овлаштења која му је наслѣдник-уступилац уступио. Он остаје у тој заједници само дотле док се у погледу уступљених му ствари и права не изврши диоба (физичка или цивилна). Издвајањем његовог дијела на уступљеним стварима или правима из наслѣдничке заједнице, што у ствари претставља њихову диобу или уступање (наплатно или ненаплатно) од стране других наслѣдника, наслѣдник-прималац — излази из наслѣдничке заједнице у погледу уступљеног му наслѣдног дијела односно имовине која у тај дио спада. Он остаје учесник наслѣдничке заједнице само у односу на оне ствари и права у погледу којих још траје наслѣдничка заједница између њега и осталих сунаслѣдника.

Објашњење за овакав положај и однос наслѣдника-примаоца уступљеног дијела према осталим сунаслѣдницима односно наслѣдничкој заједници, налазимо у томе што наслѣдничка заједница није оставина. Она није оставинска маса, гдје се у правилу још не знају ни сви наслѣдници ни колико их има, а нити колики су њихови наслѣднички дијелови (због могућности одрицања од наслѣдства до свршетка расправе, односно прираштаја). Наслѣдничка заједница је имовинскоправни а не наслѣдноправни однос између наслѣдника, дакле особа за које се зна да су наслѣдници, и који су њихови наслѣднички дијелови. А то су оне особе које су постале стварни наслѣдници, које су наслѣдство примиле било давањем одговарајуће позитивне наслѣдничке изјаве о примању наслѣдства (чл. 221, ст. 1. и 2), или услијед вршења аката располагања стварима и правима из оставине или самом оставином (чл. 138, ст. 1). Ово стога што се под појмом наслѣдник или наслѣднички дио, употребљеним у чл. 147 и 148, разумијева одређени дио оставине, наслѣдство, у односу на одређеног наслѣдника (11). То је у ствари имовина која из оставине припада одређеном наслѣднику на темељу насљеђивања.

Према томе, погрешно је схватање кад се израз „наслѣдни дио“ овдје изједначава са појмом наслѣдства, наслѣдног права и узима у смислу наслѣдноправног овлаштења, субјективног наслѣдног права одређеног наслѣдника. Треба наиме имати у виду да наслѣдник-уступилац не уступа сунаслѣднику своје право на наслѣдство, своје наслѣдничко својство, него имовину коју је стекао на основу насљеђивања. И то одређену имовину, дакле само ону коју је при-

(11) Види наведену моју расправу, „Анали“, 1956, бр. 4, стр. 401—402.

мио из оставине, а не ону коју је *ex titulo hereditatis* примио од оставиоца за његова живота, а која му се урачунава у наследи дио, а нити ону која би се накнадно пронашла по правомоћном довршењу оставинског поступка (чл. 235). Чини се да одатле и настаје различито третирање наследиичке заједнице и института уступања наслединог дијела, што се не диференцирају појмови и што се појам наследиичке заједнице изједначава са појмом оставине (12) а појам наслединог дијела са појмом права на наследиство. Управо због неповлачења разлике између оставине као *universitas rerum et iurium* која остаје након смрти неке особе и наследиства као имовине конкретних наслединика која им у име наследиичке квоте припада из оставине, долази до различитих рјешења.

Међутим, законодавац је досљедно у чл. 147 и 148 употребио израз „наследиство“ у смислу имовине која одређеним наслединицима припада на темељу наслеђивања, дакле имовине која је већ постала њихово власништво. И одредбе чл. 139, ст. 2, а још више чл. 149, ст. 1, претпостављају да су наслединици познати и да су они постали стварним наслединицима, дакле власницима наследиством стечене имовине. Само располагање својим наслединим дијелом (уступањем) сматра се прећутном изјавом о примању наследиства, без обзира да ли је уступање наслединог дијела извршено у току оставинске расправе у облику наследиичке изјаве (чл. 139, ст. 2) или посебним писменим уговором (чл. 149, ст. 1 и 2).

Склапање писменог уговора о уступању наслединог дијела могуће је и прије покретања оставинског поступка, а одмах након смрти оставиоце, под увјетом да су и уступилац и прималац не само позвани на наследиство него да су доиста постали стварни наслединици (да нису недостојни, искључени од наследиства или лишени нужног дијела) и да су наследиство примили. Примање наследиства на страни наслединика-уступиоца претпоставља се. Акт уступања представља уствари акт располагања (у смислу чл. 138, ст. 1), па се више та особа не би могла одрећи наследиства. Примање наследиства са стране примаоца уступљеног дијела мора бити изражено или у току оставинског поступка, давањем позитивне наследиичке изјаве о примању наследиства, или и прије покретања поступка вршењем аката располагања оставином или њеним дијелом (чл. 138, ст. 1). Сам прихват уступљеног дијела у писменом уговору није довољан и не би се могао сматрати актом располагања од стране наслединика-примаоца, који би тога наслединика везао (у смислу чл.

(12) Тако др. А. Финжгар у својој расправи „Sodediči“ у „Pravniku“, бр. 9–10/1957, на стр. 375–378, услед чега долази до закључка да се наследи дио једног наслединика у погледу одређене некретности не може евидентирати, у земљишним књигама, јер да се односи на оставину као цјелину, а да би била правилнија укњижба да су сунаслединици сувласници земљишта у „неопредијељеним дијеловима“ (стр. 376). Противно становиште заузимају: др. Krmpotić: Отуђење дијелова наследиства по сунаслединицима и приенос у земљишним књигама, „Земљ. књига“, Загреб, бр. 1–3/1956, стр. 1–5; Đuro Pavić: Евидентирање наследиичке заједнице у земљишним књигама, „Земљ. књига“, бр. 7–9/1956, стр. 91–94; исти: О provedbi рјешења о наследиивању у земљишним књигама, „Земљ. књига“, бр. 1–3/1958, стр. 4–10, и Јб. Милутиновић: Пренос наслединог дела пре диобе наследиства (чл. 149 ЗН), „Гласник Адв. коморе АПВ“, 1957, бр. 6.

138, ст. 1). Он наиме мора, ако се хоће сматрати стварним насљедником, вршити акте располагања у погледу цијеле оставине или њеног дијела за свој рачун и у своје име као насљедник (чл. 138, ст. 1). Такав насљедник који би касније позитивном насљедничком изјавом или актима располагања, постао стварним насљедником сматра се сунасљедником, па би се на њега имале примјенити одредбе чл. 149, ст. 1. Као такав он би улазио у насљедничку заједницу. Међутим, ако та особа не би прихватила насљедство, а прије покретања оставинског поступка склопила је уговор којим је примила уступљени насљедни дио којег насљедника, имала би се третирати као не-насљедник, за кога вриједи одредба чл. 149, ст. 3.

Уговор о пријеносу насљедног дијела на сунасљедника (чл. 149, ст. 1 и 2) може се склопити и по *дovршеном* оставинском поступку, након што је рјешење о насљеђивању постало правомоћно па и онда кад је већ уписано у земљишним књигама. Уступање насљедног дијела на овај начин и у овом тренутку могуће је само у корист сунасљедника.

Док диоба насљедства није извршена, насљедници остају овлаштеници само у идеалним дијеловима неподијељених ствари или права у погледу којих постоји насљедничка заједница и то према својим насљедничким квотама. Те се квоте у правилу разликују од сувласничког омјера, који настаје након диобе насљедства међу сунасљедницима у погледу оних предмета и ствари које нису физички подијељене. Ово стога што приликом диобе насљедства и подјеле појединих ствари и права сунасљедници, учесници насљедничке заједнице, нису дужни држати се насљедничких квота. Они имају право да изврше расподјелу насљеђене имовине на другачији начин (примјеном чл. 150 и 151) и да у погледу појединих ствари или права конституирају сувласнички однос грађанског права. Ово међутим нема утјецаја на одговорност насљедника за обавезе које их терете, јер се ова одговорност оцијењује по величини насљедничких квота а не по сувласничким дјеловима који су настали након извршене диобе насљедства.

У часу диобе насљедства долази до пуног изражаја уговор о уступању насљедног дијела у корист сунасљедника. То је разлог да се у случају кад међу насљедницима постоји насљедничка заједница у погледу заједнички насљеђених некретнина, приликом уписа (провођења) рјешења о насљеђивању у земљишним књигама, које је извршено прије диобе насљедства (чл. 229 и 230) мора евидентирати постојање насљедничке заједнице стављањем одговарајући *забиљежбе* (у листу Б-властовници). Ова ће се *забиљежба* брисати кад насљедници изврше диобу насљедства, било физичким цијепањем заједничких парцела или конституирањем сувласничког односа (13).

Приликом диобе насљедства долази до реализације извршеног уступања у погледу оних ствари и права у односу којих још по-

(13) Види моју расправу: *Evidentiranje nasljedničke zajednice u zemljišnim knjigama*, „Zemlj. knjiga“, br. 79/1956, str. 91—94.

стоји насљедничка заједница. Тада се међу сунаслједницима разрјешава, раскида ова заједница и врши распис било на индивидуално (реално) одијељене дијелове заједничких ствари и права (некретнина), или конституира сувласнички однос грађанског права у погледу оних насљедника који пристају да се међу њима такав однос заснује. И то не на основу насљедничких квота него према ономе и колико им је приликом диобе насљедства припало у власништво односно у сувласништво. Стога има мишљења да би диобу насљедства требало проводити или у току поступка за расправљање оставине или пред судом који је водио оставинску расправу (14).

Према напријед изложеном, из диспозитива рјешења о насљеђивању мора бити видљиво које су особе проглашене за стварне насљеднике умрлога, који су њихови насљедни дијелови (квоте) и од чега се састоје (имовине коју је законски насљедник примио од оставиоца за његовог живота а која му се урачунава у насљедни дио, затим имовине коју насљеђује из оставине).

Рјешењем о насљеђивању утврђују се наиме насљедничке квоте „дио у коме учествују у насљедству“ поједини насљедници (чл. 228, ст. 2, т. 3). Зато се рјешењем морају обухватити сви они насљедници који су насљедство прихватили и поред тога што су свој насљедни дио уступили, дакле отуђили одређеном насљеднику, будући да и они учествују у насљеђивању. Тиме би на јасан и одређен начин било утврђено: опсег насљедноправних овлаштења и права као и опсег одговорности за оставиочеве дугове и обавезе које произилазе из насљеђивања.

Ако је неки насљедник уступио свој насљедни дио којем сунаслједнику, у диспозитив рјешења о насљеђивању треба унијети и податке о величини тога (уступљеног) дијела, опсегу уступања са означањем евентуалног увјета, рокова или терета којима је уступљена имовина оптерећена.

Ђуро Павић

(14) Др. З. Заниновић у наведеном приказу у „Одвјетнику“, бр. 9/55, стр. 6.

СТАРО И НОВО У НАШЕМ ГРАЂАНСКОМ ПРАВУ

Много се говорило по ослобођењу а и данас се говори о новом, социјалистичком карактеру нашег права. Разумљиво је да наш правни систем као целина има социјалистички карактер. Спорно је само у чему је социјалистички карактер нашег права.

Првих година после ослобођења, под ауторитативним утицајем совјетске правне науке, било је код нас мишљења да је социјалистички карактер нашег права сасвим отсечан и јасан, да имамо квалитативно сасвим ново право, у целини различито од старог, буржоаског права. У Совјетском Савезу се учило, под утицајем Вишинског и Жданова, да је совјетско право сасвим оригинално, антагонистички супротно буржоаском праву, савршеније је и развијеније од буржоаског права. Ово схватање је било у складу са идеолошким преокретом у Совјетском Савезу који је пратио учвршћење Стаљина на власти. У грађанском праву тај идеолошки преокрет је био нарочито оштар: то је био обрачун са схватањем — чији је главни протагониста био Пашуканис — да је осовина целокупног правног система грађанско право те да се остале гране права одређују према свом посредном или непосредном односу према грађанском праву; да грађанско право, постиже свој врхунац развоја у капитализму јер су тамо највише развијени робни односи; да грађанско право у социјалистичком друштву опада и одумири опадањем и одумирањем робних односа и да истовремено с том појавом одумири и право у целини као и држава. Међутим Вишински, главни правни идеолог стаљинизма, тврдио је да право и држава у социјализму не само да не одумиру већ да достижу још виши степен развоја него у капитализму; али да зато није грађанско право најважнија грана права (за њега грађанско право претставља само „техничка правила“) него државно право. Основни смисао тога схватања је у томе да се потискује значај економских односа за настанак и постојање права, а да се истиче значај нормативног елемента у праву. Ово схватање је одговарало интересима владајуће бирократије која је у том периоду највише дошла до изражаја.

Морамо рећи да совјетски научници у ери стаљинизма нису успели да докажу „надмоћност“ совјетског грађанског права над класичним системима грађанског права (а грађанском праву није се ни обрађала велика пажња у том периоду). Они су се и даље служили достигнућима „буржоаске“ правне науке у грађанском праву, а основне и горуће проблеме совјетског грађанског права: социјалистичку својину у грађанском праву, однос плана и уговора, однос административног и грађанског права, појам и значај правних лица, итд. само су површно обрађивали и нису их продубљивали. А ако

су их и дубље анализирали, стали су на пола пута и нису повлачили даље конзеквенце.

Разуме се, наведени став совјетске литературе у ери стаљинизма и ставови извесних наших писаца који су настали под тим утицајем нетачни су. Социјализам је прелазна фаза од капитализма ка комунизму. Право у социјализму свакако добија нови карактер али то никако не значи потпуни прекид са правом претходне етапе у развоју друштва. Овакво схватање нити је материјалистичко, нити је дијалектичко. Иако је и наше ново социјалистичко друштво настало путем револуције, у том нашем друштву итекако има још елемената старог. Има их и у области права. Свакако да у области такозваног јавног, политичког, „државног“ права има мање старог него у области грађанског, имовинског права. Али старог има у свим областима права, јер га има и у друштвеним односима које регулишу правне норме, у интересима и у свести људи који су учесници тих друштвених односа — иако, разуме се, и оно што је „старо“ разликује се у много чему од ранијег, преображава се на изванредан начин. Занемарити ову чињеницу или чак порећи је и покушавати променити те односе самим нормама, „декретима“, супротно је суштини марксистичких схватања у друштвеним односима.

У овом раду ограничићемо се само на област грађанског права, тачније речено имовинског права у истраживању тога шта је старо и шта је ново у нашем грађанском праву.

1. — Ако полазимо од поставке да свака грана права регулише одређене области друштвених односа, лако нам је да пријемо решавању постављеног проблема. Треба видети која је она област друштвених односа коју грађанско право регулише. За нас је несумњиво, то је једна од основних поставки марксизма, да грађанско право регулише односе робне привреде.

Односи робне привреде по Марксу чине „објективно биће“ друштва. Ти односи имају своје сопствене законе кретања, а основни закон у том кретању је закон вредности. Тај закон се пре свега испољава у размени еквивалентних вредности на тржишту. Својство грађанског права као непосредне надградње над робним односима чини да је грађанско право најмање подложно „свесном“ регулисању од стране законодавства; да је правно-нормативни елемент у њој најслабији; да оно има своју унутрашњу „логику“, паралелну са „логиком“, иманентним законима кретања, робне привреде; свој специјалан систем појмова који се најдоследније искристалисао у римском праву као праву простих поседника робе“, као што каже Енгелс (вид. *Лудвиг Фојербах*, Београд, изд Културе, 1947, стр. 57).

Ова околност управо одређује да грађанско право постоји у сваком друштвеном систему у којем постоји робна привреда. Оно је додуше постигло свој врхунац у буржоаском праву, у капиталистичком друштву. Али грађанско право, под којим подразумевамо и римско грађанско право које служи као основица модерном континенталном

грађанскоправном систему, постоји и у римском робовласничком, у феудалном, па и у нашем социјалистичком друштву. И не само то, него и наше савремено позитивно грађанско право има у својој основи исте категорије, исте основне установе, исту основну технику као и римско право. (Под „техником“ овде подразумевамо не оно што је Вишински назвао „техничка правила“, него начин повезивања правила у грађанском праву и њихову примену у пракси.)

Да видимо то на неким примерима из нашег позитивног права. Закон о наслеђивању има исту технику као и класично буржоаско право (а такву технику има, например, и совјетско наследно право). Та техника у основи вуче свој корен још из римског права: тестамент, законско наслеђивање, нужни део, урачунавање поклона, недостојност за наслеђивање, легат, итд. Све ове установе постојале су већ у римском праву. (Узгред напомињемо да и породично право у нашем или совјетском праву које је уско повезано са наследним правом има сличну технику као напредна буржоаска права.) Какав је случај у облигационом праву? Узмемо закон о застарелости потраживања од 30 септембра 1953. Он садржи иста правила као и модерна буржоаска права. Или узмемо узансе за промет робом Главне државне арбитраже од 7 априла 1954. И они садрже истоврсна, често истоветна правила као Трговински законик бивше Краљевине Југославије, или као модерна буржоаска права; итд.

Ситуација је још разумљива код наследног права. Наследно право се непосредно надовезује на постојање приватне својине која, ма како ограничена, постоји још и данас у нашем праву (1). Међутим, поставља се питање како је могуће да у сфери друштвене својине, у односима између друштвених привредних организација можемо још и данас тако успешно да се служимо класичном правном техником облигационог права. Понављамо да при томе потпуно одбацујемо прагматистичко тумачење да законодавац слободно може да бира „технику“ коју хоће (2). Правну технику у изнетом смислу, у смислу метода, начина изграђивања, повезивања и примене правних правила код сваке гране права, па и код грађанског права, одређује суштина друштвених односа које одређена грана права регулише. Такође смо свесни околности коју Маркс и Енгелс истичу да се у основици логичке везе која постоји међу правним правилима нала-

(1) У совјетској литератури се узима да у Совјетском Савезу не постоји више приватна већ лична својина, те да је према томе и наследно право изграђено на личној својини. И неки наши писци имају такво схватање. Лична својина је корелат колективне својине. То је оно што поједини чланови колектива као такви добију из колективне својине. Та својина је везана и употребљава се на одређен начин. Лична својина (особина) постојала је, например, у породичној задрузи код нас. Но пошто код нас (а ни у Совјетском Савезу) није још изграђена колективна социјалистичка својина, пошто су потрошна добра још увек роба, то није реч о личној већ о приватној својини која са гледишта права има иста овлашћења, макар у ограниченијем обиму, као и класична приватна својина.

(2) Тако, например, у ери тзв. административног управљања привредом такође су постојали у нашем грађанском праву уговори међу предузећима. Но многи од тих уговора су били само то по форми. У суштини административни акт о планској производњи и расподели био је само назван уговором. То се најбоље видело по томе што спорове нису решавали судови већ тзв. арбитраже које су имали овлашћење да мењају те „уговоре“ сходно плану и моменталним економским потребама.

зи својина. Својина одређује лик и карактер свих осталих правних установа, целокупног правног система. Па кад је тако још се оштрије поставља питање: како се ствара на друштвеној својини грађанскоправна техника.

Одговор на то питање је јасан: и друштвена својина код нас (као и у свим друштвеним системима у којима постоји робна привреда) има грађанскоправну компоненту која — ма и у мањем обиму, ма и у квалитетно друкчијим оквирима — има истоврсну садржину као класична приватна својина. У нашем правном систему ова компонента се већ данас и у теорији признаје и зове се „право коришћења“ (3). Данас већ мали број правника оспорава да је то грађанско, имовинско, апсолутно и стварно право као и остала апсолутна и стварна права. Оно се прво уобличио у судској пракси. Судска пракса, понекад и несвесно, почела је да употребљава исту „технику“ при третирању тога права као и при третирању својине и државине. Исти начин заштите и постанка и престанка оригинарним и деривативним путем (поред неких нових начина постанка које је увело наше ново право). Но судска пракса није почела да употребљава стару технику случајно. Њу је нужно наметала околност што је предмет тога права роба: онај објект друштвене својине који је истовремено и роба. Ова околност диктира имовински, стварноправни карактер тога права као и могућност примене класичне облигационоправне технике. Пошто је предмет тога права роба, то право је у промету. Најважније средство промета тога права је уговор о куповини и продаји. Разлика је у томе што, док се код класичне куповине и продаје преноси својина на једној ствари, овде се преноси једно друго стварно право — право коришћења.

2. — Поставља се сада питање у чему је разлика између буржоаског и социјалистичког грађанског права када оба употребљавају углавном исту технику.

Да бисмо одговорили на то питање треба да се потсетимо да основ те технике чини грађанскоправна својина. Грађанскоправна својина, *proprietas* римског права има своје особености које је разликују од осталих историских облика својине: то је слобода коришћења

(3) Право коришћења, по дефиницији која је дата у закону о средствима привредне организације од 28 децембра 1957, истоветно је са тзв. правом управљања као грађанским правом, како се то раније називало. Но опет, под утицајем совјетске теорије, код нас је дуго трајало док је већина правних писаца то увидела. Када сам први пут тврдио да је „право управљања [...] имовинско право“ (А. Гамс: Стварно право, 1949, стр. 99) и да „државни орган као правно лице социјалистичког права има своју одвојену имовину [...] а пошто имовина сваког лица у праву састоји се из стварноправних и тражбеноправних елемената, то нужно морамо право управљања схватити као стварно право“, наишао сам на оштре критике. Рећи да државни орган (а у то време и привредно предузеће било је државни орган) има своје субјективно право, било је супротно званичној совјетској концепцији која је, разумљиво за оно време, имала велики утицај на нашу теорију. Тим је веће задовољство видети да је то схватање о праву коришћења (односно праву управљања као грађанском праву) постало тако популарно, да га данас већ неки писци прихватају као своје оригинално. Тако, на пример, проф. Спаић се у тој мери залаже за то схватање да замера што правничка јавност није приметила кад је он то први пут изнео 1952, а још јасније 1954 (вид. Спаић: Нови аспекти права управљања предузећима, „Годишњак Правног факултета у Сарајеву“, V, 1957, стр. 188 примедба 19).

и располагања предметом те својине. Слобода коришћења и располагања у својини — то је оно основно начело грађанског права из којег проистиче друго основно начело: аутономија воље субјеката грађанског права. Начело аутономије воље пак одређује слободу уговарања. Уствари рећи „слобода“ уговарања је плеоназам — уговор без слободе, без слободне иницијативе равноправних субјеката да га закључе или не — и није уговор. Дакле, две основне установе грађанског права су грађанскоправна својина и уговор.

Но ове две основне установе у нашем социјалистичком грађанском праву нису више истоветне са својином и уговором класичног римског и буржоаског права, иако су у суштини остале сличне. Разлика је у ограничењу својине и уговора.

Шта је разлог и смисао тога ограничења? Одговор треба опет наћи у економској бази. Ограничења грађанскоправне својине и уговора извиру из ограничења робне привреде у нашем друштву и потчињавања те привреде плану. Постоји паралела између ограничења робне привреде планом и ограничења грађанскоправне својине и уговора јавним правом. Јер правна надградња оних привредних односа које не обухвата робна привреда него план — јесте јавно (уставно, административно, финансиско) право. У области својине ова паралела се правно јасно изражава: друштвена својина има две компоненте, јавноправну и грађанскоправну. Јавноправна компонента друштвене својине непосредно изражава оне планске „инструменте“ (доприноси друштву, надзор и наменско коришћење друштвених средстава и т.сл.) који ограничавају право коришћења као правни израз робног вида друштвених средстава. У области уговора, у нашем праву ограничења се не испољавају тако непосредно. То су разна ограничења уговора у грађанском праву која се правно различито испољавају али која су одређена и усмерена јавноправном компонентом друштвене својине.

Уствари процес ограничавања својине и уговора срећемо већ у буржоаском праву. Он иде упоредо са потискивањем либералне капиталистичке привреде, јачањем монополског, финансиског капитала и најзад појавом државног капитализма. Буржоаска грађанскоправна литература много пише о ограничењу својине у капитализму (тако да неки писци сматрају да тамо више не постоји приватна својина у класичном смислу, по некима она је чак постала социјална функција), као и о такозваној „социјализацији“ права уопште. А „социјализација“ права у крајњој линији испољава се — у ограничавању слободе уговарања у разним видовима и из разних разлога. То ограничавање уговарања иде и тамо упоредо са ограничавањем својине. Ипак ограничавање права у горе изнетом смислу разликује се код нас квалитативно од ограничавања у буржоаском праву: социјалистичка економика, интереси трудбеника који у разним областима самоуправљања у нашем друштву долазе до изражаја и који дају

плански смер тој економици, намеће том ограничавању у виду привредних планова и других инструмената трајан, друштвено-политички јасно одређен карактер. Управо у томе је нови, социјалистички карактер нашег грађанског права.

Но и у буржоаском и у нашем праву, у самој техници ограничавања, има нешто заједничко: ограничавања по правилу се не крећу на *грађанскоправном* терену, него на *јавноправном*, испољавају се у административном, уставном и финансиском праву. То је разлог да грађанскоправна техника, она техника која је већ била изграђена у римском праву, рецимо пренос стварних права и њихова заштита, подела права на апсолутна и релативна, појам облигације, разне врсте и типови уговора и других облигационоправних односа, остају *формално* скоро иста. *Садржинске* промене појављују се на терену јавног права. Додуше има ограничења која су и по форми грађанскоправна утолико што нису обухваћена другим гранама права, на пример, ограничење слободе уговарања „савесношћу и поштењем“ (*Treu und Glauben*), забрана зеленашких уговора и т.сл. Но у суштини и ова правила су слична јавноправнима, она претстављају опште императивне прописе који ограничавају слободу уговарања.

3. — Горње тврдње поткрепићемо неким примерима.

У области стварног права начин ограничења приватне својине је двојак. Мањи број прописа који ограничавају својину је грађанскоправни, рецимо прописи из области суседског права. Но већина тих прописа су административноправни, њихова повреда је угрожена административноправном санкцијом. Ова ограничења намећу не само границе својинским овлашћењима, него нека су од њих тако драстична да прописују позитивне радње које власник мора да предузме према предмету своје својине, као, на пример, закон о обрађивању необрађеног земљишта од 20 марта 1957. Сва ова ограничења у крајњој линији потчињавају приватну својину јавном интересу. Код друштвене својине, као што смо то већ много пута изнели, јавноправна компонента је збир јавноправних овлашћења која уоквирују грађанскоправни израз друштвене својине у виду права коришћења. Али у оквиру тих јавноправних овлашћења, без обзира на њихову оштрину и бројност, и приватна својина и право коришћења подложни су истим правилима у погледу њихове заштите и промета као класична приватна својина. О томе смо већ говорили. Без обзира, на пример, колики допринос плаћа титулар права коришћења на неко основно средство, колики износ уплаћује у амортизациони фонд приликом преноса тога средства, без обзира што основно средство може да пренесе у начелу само на друштвено правно лице, или што евентуално мора тражити одобрење неког административног органа за пренос — правила о предаји као начину стицања, правила о сношењу ризика, о одговорности за правне и физичке недостатке

иста су као и у класичном буржоаском праву (4). Јасно се види да се ограничења крећу на јавноправном терену.

У области облигационог права, као што смо видели, такође се одржавају стара правила. На пример, правила о понуди и закључењу уговора, о форми, — обезбеђењу и извршењу уговора, о доцњи, о уговорној казни, о накнади штете иста су као и у класичном буржоаском праву. Код осталих врсти облигација као код неоснованог обогаћења, грађанскоправних деликата, такође примењујемо стара правила. Горња правила важе без обзира на евентуална административна ограничења у вези са уговорима, на регистравање уговора код друштвених или административноправних органа, код добијања одобрења за закључење уговора, на девизна ограничења која се евентуално појављују код плаћања, итд. Момент подвођења тих уговора под план, под општи интерес, испољава се управо кроз та административна ограничења исто тако као и код стварних права, та ограничења дају оквири грађанскоправним правилима о уговорима код нас. Но у оквиру тих граница са успехом се примењују класична правила.

Ипак, има извесних појава при том ограничавању на које могамо указати и које су повезане са горе изнетом законитошћу развоја нашег грађанског права.

Сужавање слободе утоварања испољава се у повећању броја разлога за неважност правних послова. Тај број је данас много већи него што је био у буржоаском праву, нарочито у њеном либералном периоду. Нарочито се повећава број тзв. ништавих, тј. апсолутно неважећих правних послова. То је она врста неважности правних послова која потиче из сукоба правног посла са општим јавноправним поретком.

Некад је број ништавих правних послова био сасвим незнатан. Поред неких особитих забрана број противзаконитих и неморалних правних послова био је мали. Општи јавноправни оквири су били веома широки, а неморалнима су се сматрали само мали број правних послова, нарочито они који су се сукобљавали са полним моралом. Но већ у буржоаском праву је почело све веће ограничавање. Прво је почела, из опште познатих разлога, административна интервенција државе у радне односе. Но после су и неке друге гране друштвеног живота, неки породични односи, просвета, социјално осигурање, итд., односи који су се раније сматрали „приватнима“ (а који су се махом сводили на робне односе, рецимо школовање у приватним школама, заштита здравља код приватних лекара) — изузети су из поља регулисања грађанског права и поднети су у поље регулисања административног права. Па се онда администра-

(4) На уговор о преносу права коришћења не утиче ни то да је садржина тога права различита према предмету на који се односи (на пример, да ли је предмет основно или обртно средство). Карактеристична појава нашег права је у томе да, на супрот јединственом праву својине класичног буржоаског права, уводи више врста стварних, својинских права (слично садашњем енглеском или ранијем феудалном праву). У вези с тим карактеристична је и разноврсност субјеката права, на пример, подела правних лица у нашем праву на приватна (грађанска) и друштвена.

тивна интервенција проширила на све већи број привредних односа. Код нас та врста интервенције (без обзира на неке квалитативне разлике у самом смислу регулисања, например, самоуправно а не „државно“-управно регулисање), то изузимање разних сфера друштвеног живота из области грађанског права, а нарочито привреде — карактеристично је правило нашег социјалистичког правног система.

Неке односе, рецимо односе коришћења станова, грађанско право регулише само супсидијерно. Грађанскоправни уговор је ништаван ако је супротан административном акту који регулише исти однос. Ти случајеви су веома чести у области привреде.

Затим, околност да правна лица као субјекти грађанског права добијају све више маха (код нас титулари друштвене својине су увек правна лица), намеће такође једно ограничење. Правна лица имају такозвану специјалну правну способност насупрот општој правној способности физичких лица (5). Њихова правна способност ограничена је циљем због којих су основани. У начелу правни послови закључени противно специјалној правној способности правног лица су ништави (иако је у пракси често тешко одредити границе специјалне правне способности правног лица).

Но поред законских забрана и ограничења, сужава се и морална граница у којима се могу кретати грађанскоправни послови. У римском и класичном буржоаском праву обраћа се пажња само на формалну једнакост странака, на формалну слободу њихових воља. Њихова фактичка, друштвена и економска неједнакост по грађанском праву уопште се не узима у обзир. Такође се не узимају у обзир ни друштвени мотиви изјава воље. Тек појавом тзв. зеленашких правних послова почиње у грађанском праву да се испољава мисао да је фактичка неједнакост странака, у конкретном случају извлачење несразмерне користи једне уговорне странке из физичке или моралне беде, неискуства, подређеног положаја сауговарача, може бити разлог ништавости правних послова. Истом циљу служи и већ наведена установа савесности и поштења (изречена први пут у § 157 Немачког грађанског законика) по коме правне послове треба тумачити и остварити у складу са моралним схватањима средине. Даља консеквенца тога начела је да не важе правни послови, иако њихови елементи формално испуњавају све захтеве које објективно право предвиђа, ако су њихова садржина, циљ, начин остварења или слична околност у вези с тим послом супротни моралу, стандардним схватањима и понашању оне средине у којој су закључени.

Разумљиво је да ови правни инструменти који већ у буржоаском законодавству служе тзв. „социјализацији“ права постоје и у нашем праву и требало би да имају још ширу и општију примену. Они код нас служе зато да кроз грађанскоправне послове дођу до изражаја социјалистички друштвени односи и да правни послови не буду ни у ком случају средство експлоатације. Зеленашки тосао је

(5) Специјална правна способност је једна појава која данас постоји и у теоријама буржоаских права.

истовремено и кривично дело у нашем праву (чл. 263 Кривичног законика) а поштење и савесност предвиђа чл. 3 општих узанаса за промет робом. То су веома ефикасна средства за давање социјалистичког карактера нашем грађанском праву. Ипак, мора се приметити да се та средства још не примењују довољно чак ни онда када је оправданост њихове примене сасвим очевидна. Нажалост, међу нашим предузећима понекад се појављују у њиховом пословању такви случајеви који су супротни социјалистичком схватању трговине и пословног морала. Привредни судови ретко реагују на такве појаве, и нема још код нас изграђених критерија у судској пракси за конкретизовање тог социјалистичког пословног морала. Понекад судови не примењују на такве појаве чак ни она средства која су постојала већ у класном буржоаском праву, као на пример, правила о симулованости и фиктивности правног посла или правила о побијању правних послова (паулијанска тужба — иако су код нас честе злоупотребе установе принудне ликвидације). Такође правила о злоупотреби права уопште, која би се у недостатку позитивних прописа могла код нас успешно примењивати у области оиндустриске својине и нелојалне конкуренције, ретко се засад код нас примењују.

Ограничавање слободе уговарања огледа се код нас још и у ширењу тзв. типских уговора и уговора по приступу која је такође законити процес и у савременом буржоаском грађанском праву. Код нас типски уговори се појављују, осим у области транспорта, осигурања, расподеле енергетских извора, још и у неким другим областима привреде, као рецимо код „контрахирања“ пољопривредних производа, а постоји тенденција ка типизирању уговора и у грађевинарству.

Наше ново право, како прописи (чл. 55 општих узанаса, чл. 126 закона о наслеђивању) тако и судска пракса, дозвољавају широку могућност примене клаузуле *rebus sic stantibus*. Ова установа такође служи горе наведеним циљевима.

Ограничавању слободе уговарања и замењивању диспозитивности императивношћу у облигационом праву служи и ширење осигурања уопште и принудног осигурања напосе у нашем праву. Код нас постоји обавезно осиграње путника на бродовима, у аутомобилском саобраћају као и обавезно осигурање путника и робе на железницама. Тенденција је да се обавезно осигурају и објекти друштвене својине.

Горе наведена тенденција огледа се још и у ширењу објективне одговорности у нашем праву, у замењивању субјективне одговорности објективном у многим гранама обавеза за накнаду штете. Судска пракса код нас поставила је правила о објективној одговорности држалаца опасних ствари (иако та правила још нису довољно повезана), као и о објективној одговорности предузећа за штету коју њихови службеници наносе у вршењу или чак поводом вршења послова предузећа, итд.

Најзад, имамо у нашем грађанском праву, и то у закону о наслеђивању једну веома интересантну и у суштини социјалистичку

установу: повећање законског наследног дела извесних лица на рачун дела других наследника уколико су та лица социјално угроже- нија од других наследника. Тако по чл. 28 закона о наслеђивању ако брачни друг нема нужних средстава за живот, може му се повећати наследни део на рачун других наследника другог наследног реда, узимајући притом у обзир имовинске прилике заинтересованих лица, њихову способност за привређивање као и величину заоставштине. Чл. 29 садржи исту солуцију у корист економско угрожених родитеља. Још и неки други прописи закона о наслеђивању пред- виђају сличне солуције. Овим прописима је дата судији широка ди- ректива да отступи од општих правила о наслеђивању ако то „пра- вичност”, а у конкретном случају економска угроженост неких лица то захтева. Иначе могућност да се отступи од општих правила ако то у конкретном случају захтева правичност поникла је први пут у Немачком грађанском закону (§ 829) у вези са накнадом штете, па су ту идеју после прихватили и други модерни законици, међу њима и Грађански законик РСФСР (чл. 406).

Навели смо примере да бисмо показали сужавање слободе уго- варања у нашем позитивном праву, замењивање диспозитивних нор- ми императивнима, преношење неких области друштвеног живота из сфере регулисања грађанског права у сферу регулисања администра- тивног или уопште јавног права. Дакле, оквири грађанског права се стално сужавају но у тим оквирима се задржава „стара“ правна техника. То не значи, ипак, да се потпуно задржавају стара правна правила. Иако се оквири грађанског права сужавају у тим оквирима, појављују се и нова компликованија грађанскоправна правила, нека стара правила добијају нови смисао, а нека потпуно губе свој зна- чај. Показаћемо то на неким примерима.

Уговорна казна је установа грађанског права која потиче још из римског права. Она има двојаки значај, да унапред одреди нак- наду штете и да буде средство тзв. уговорне дисциплине, да потстиче сауговораче на уредно извршење уговора. Код нас се уговорна казна много чешће употребљава него у буржоаским правима. Шта је томе разлог? Први разлог је у тешкоћама за принудно извршење уговора код друштвених предузећа. Још је спорно у нашем праву које све ствари улазе у имовинску масу предузећа које подлеже принудном извршењу. Донедавно се сматрало да основна средства уопште не улазе у ту масу, а и данас је још спорно да ли сва основна средства улазе у њу. Много је лакше и једноставније наплатити уговорну ка- зну него водити принудно извршење. Но уговорна казна такође се појављује у нашем праву и као потстицај за уредно извршење уго- вора, ао средство привредне, планске дисциплине.

Насупрот томе, установе тзв. апстрактне штете, штете која на- стаје у разлици између уговорне и пијачне цене (а чију могућност предвиђа чл. 231 општих узанса), не би била оправдана у нашем праву. Судови је нерадо досуђују. Нарочито се не би смела досудити ако потиче од тзв. терминског посла који би свакако требало забра- нити у нашем праву. Наша трговина никако не сме бити средство

стицања зараде шпекулисањем на конјунктурном паду или дизању цене неке робе. Из тога разлога забрањена је у нашем праву и тзв. верижна трговина — куповина ради препродаје и без пријема робе (6).

*

Поставља се сада питање како је могуће да социјалистичка држава одумири а да се у праву те државе јача управо онај сектор који је нормативно јачи — јавно, административно право.

На ово питање одговоримо следеће. Пре свега нормативна снага прописа још ништа не казује о садржини друштвеног односа који тај пропис регулише. У либералној буржоаској држави јавно право је неразвијено док је грађанско право доминантна грана права. Ипак, класни карактер те државе је био веома јасно изражен. Управо грађанско право које је нормативно слабије (у њему постоји имовинска санкција поред личне санкције јавног права, оно је углавном диспозитивно) било је довољно да правно омогући економску експлоатацију пролетаријата. На пример, у *Code civil*-у била су довољна свега три прописа да „регулишу“ уговор о најму радне снаге. Управо малобројност тих прописа је дозвољавала немилосрдну економску експлоатацију радничке класе. Административна интервенција државе у радне односе, а затим у заштиту здравља, у ширење просвете, итд. био је управо захтев радничке класе. Друго, иако се број прописа у нашој земљи (као и у свим савременим државама) повећава, класна *оштрица* тих прописа све се више отупљује у мери у којој се социјализам код нас успешније изграђује. Повећање броја прописа никако не значи да држава као претставник насиља не може истовремено да слаби. Што се у већој мери доношење и извршење тих прописа преноси на демократске самоуправне органе трудбеничких маса, то ти прописи у већој мери губе принудно-нормативни карактер и заиста се претварају у „техничка правила“, правила која регулишу друштвене односе али у којима елемент организоване принуде неће бити потребан. То ће бити она фаза у развоју друштва у којој ће „објективно биће“ друштва, а то значи робни односи и антагонистички приватни интереси који их условљавају, бити савладано и потчињено субјективној друштвеној свести. Због тога само при површном погледу може изгледати парадоксалним да је инструмент савлађивања тог „објективног бића“, тих односа стихијности — јавно, „политичко“ право. Но у ме-

(6) Овај посао није само неморалан него и противзаконит. Он је ништаван у смислу чл. 65 уредбе о трговинској делатности и трговинским предузећима и радњама од 17 августа 1955. По тој уредби су такође ништави правни прописи који су супротни специјалној правној способности привредних предузећа. Ова уредба и неки други прописи предвиђају још забрањеност и неких других правних послова међу привредним предузећима, на пример, набављање робе преко тзв. накупца, споразум о продајним ценама или поделу тржишта, итд. Спорно је, међутим, који од тих прописа предвиђају грађанскоправну ништавост а који административну казну поред истовремене грађанскоправне ваљаности. Видети о томе и чланак проф. Константиновића: *Забрањени уговори о трговини*, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 2–3 из 1957, стр. 339 и сл.

ри у којој то „политичко“ право постиже свој циљ, оно укида само себе.

Са тога становишта треба гледати, дакле, однос између грађанског и јавног права, како смо то горе поставили.

Андрија Гамс

СТАРО И НОВО У НАШЕМ КРИВИЧНОМ ПРАВУ

Проучавање старог и новог у позитивном праву је свакодневни задатак свих оних који се баве научном анализом и тумачењем позитивног права. То је тема која се не може обрадити и изложити у једном кратком излагању.

Ово питање захтева многобројне и опсежне студије у свим областима позитивног права. Зато овде желимо само да укратко резимирамо постигнуте резултате по овом питању, затим да учинимо критични осврт на извесна постојећа мишљења по овом питању, и најзад, да дамо потстрек за даља дубља и темељитија испитивања старог и новог у данашњем праву.

При проучавању односа старог и новог у кривичном праву, на првом месту треба имати у виду да се код кривичног права, с обзиром на саму природу овог права и криминалитета као друштвене појаве, не поставља на исти начин питање односа старог и новог. Док се код извесних грана права, на пример, друштвеног управљања, радничког самоуправљања, социјалне заштите, итд., питање поставља да ли у новом има уопште нечег старог, дотле у кривичном праву питање се може свести на испитивање шта је у кривичном праву ново. Ово из више разлога. Криминалитет није нека нова појава која се појавила тек у социјализму, већ појава стара колико и само човечанство. Из овог разлога још од давнина почео се изграђивати један систем одбране друштва од криминалитета, правно формулисан као систем кривичног права, материјалног и процесног. У овом развоју кривичног права изграђен је читав један систем института у смислу основа и услова кривичне одговорности, како објективних тако и субјективних. Исто тако изграђен је читав један систем мера односно санкција које се примењују на учиниоце кривичних дела. Најзад, створен је један систем инструмената и метода откривања кривичних дела и судског утврђивања кривичне одговорности њихових учинилаца. Свако друштво и свака држава, од давнина па надаље, брижљиво су се старали да што више усаврше свој систем кривичног права као средства за заштиту од криминалитета а посредно и као средства за своју сопствену заштиту од унутрашњих и спољних напада на државну безбедност и сигурност. Са овога гледишта посматрано кривично право, у целини узев, претставља заиста богату ризницу инструмената и инвенција створену постепено у развоју државе и права а у циљу заштите

друштва од краминалитета и заштите државе и права. Природно да се и кривично право налази у сталном развоју, према томе увек се може поставити питање шта је у њему старо а шта ново. Али овај развој и ново уњему, пре свега је последица опште тежње за усавршавања средства борбе против криминалитета а затим последица развоја науке кривичног права и разних тенденција и праваца у развоју ове науке. Према томе, као први закључак могао би се извести да због саме своје природе, иако се кривично право налази у сталном развоју, ипак сва постојећа кривична права умногоме се не разликују између себе, па према томе неких радикалних новина у појединим кривичним правима не може ни бити. Докле год постоји држава и право, кривична права морају нужно имати неких заједничких карактеристика које произилазе из саме чињенице што су то кривична права са свим особеностима које се намећу због саме природе кривичног права. Разлика може бити само у предмету кривичноправне заштите, у интензитету кривичне репресије, у односу репресије и превенције, у односу на сврху казне, итд, а не у погледу института и инструмената борбе против криминалитета. Са овог гледишта посматрано, дакле, упадљива сличност или чак истоветност већег броја института у свим постојећим кривичним правима не треба да значи да кривично право није довољно ново у односу на друге гране права једне одређене државе у којој се испитује старо и нову у њеном праву.

Указаћемо још на један момент због кога питање старог и новог у праву не може се поставити на исти начин у кривичном праву као у неким другим гранама права.

С обзиром на универзални карактер криминалитета као друштвене појаве и општу заинтересованост целокупног човечанства за сузбијање криминалитета, борба против криминалитета већ одавно нема само национални карактер већ унеколико међународни карактер. Ово пак нужно има за последицу да сва кривична права имају доста заједничких карактеристика, између осталог и то да свака новација, у циљу успешније борбе против криминалитета, у потпуности или делимично бива реципирана готово у свим кривичним правима. На овај начин извесне новине које се појављују као ново у кривичном праву једне државе у односу на њено раније кривично право, уствари нису типичне карактеристике новог у једном праву, већ више новине под утицајем општих нових схватања и тенденција одређеног временског периода. Ова пак узајамна повезаност свих кривичних права настаје на два начина, било као резултат међународне научне сарадње, било као резултат међудржавне сарадње на међународном плану у циљу борбе против криминалитета.

Најзад, указаћемо још на један момент који је по нашем мишљењу важан при одређивању старог и новог у позитивном кривичном праву. Посматрано од првих кривичних закона донетих 1945 па све до предложених новела за измену и допуну данашњег Кривичног законика, могу се применити значајне разлике по неким веома важним питањима кривичног права и криминалне потитике.

Потребно је одредити какав је био значај ранијих ставова у вези са питањем старог и новог у позитивном праву, наиме да ли се то може протумачити само етапним развојем позитивног права, или је пак потребно указати на неке посебне моменте који су утицали на овај развој. Другим речима, да ли су те тадашње новине у кривичном праву, које су касније напуштене претстављале заиста нужне карактеристике социјалистичког кривичног права или су утицали други моменти при њиховом формулисању у кривичном праву.

На основу овог сматрамо да се при испитивању старог и новог у кривичном праву може учинити следећа деоба кривичних прописа, и то у три групе. Пре свега долазе прописи који су раније претстављали новину у позитивном праву али су касније измењени и укинута. Затим долазе новине у кривичном праву под утицајем општег развоја науке кривичног права и савремених тенденција криминалне политике, које су уведене као резултат сарадње наше државе у свим међународним манифестацијама у области кривичног права или као извршивање обавеза као чланице разних међународних форума, подразумевајући овде и Уједињене нације. Најзад, долази трећа група новина које претстављају типичне карактеристике позитивног кривичног права.

1. Прелазимо на испитивање прописа и новина прве врсте. Реч је о прописима који су раније, како се сматрало, садржавали извесне новине у позитивном кривичном праву али су касније измењени или укинута. Обично се то објашњава разним фазама у развоју позитивног кривичног права, тако да се добија утисак као да су то биле неопходне етапе у развоју једног континуираног става у кривичном праву и криминалној политици. Нама се чини да се притом занемарују неки моменти који су утицали на такав развој позитивног права а који су заједнички мање-више за све државе, нарочито за државе које желе да из основа створе ново право. То су пре свега рат и револуција а затим нужне последице оваквих догађаја. Историјска је чињеница да свака револуција у првим данима значи извесно појачање кривичне репресије и отступање од класичних принципа кривичног права. Ратни догађаји исто тако увек доводе извесна скретања од нормалног у кривичном праву. Интензитет кривичне репресије под утицајем ових догађаја, и њен пооштрени курс, не морају увек да значе битну карактеристику новог права које се ствара, већ супротно, као нешто нужно али привремено и условљено оваквим социјалним потресима. Навешћемо само неке примере прописа из ове групе. Пре свега, да напоменемо прописе који су једино били условљени ратним догађајима. На пример, прописи о кривичним делима против националне части. Такви су прописи били донети и у другим државама где је било непријатељске окупације. Затим прописи о кривичној одговорности правних лица, донети у вези са привредном сарадњом правних лица са окупатором. Навешћемо такође неколико случајева отступања од класичних принципа кривичног права под утицајем ратних догађаја и револуције. На прво место стављамо аналогију у кривичном

праву. Аналогија у суштини значи отступање од принципа законитости у кривичном праву. Она се може правдати непостојањем једног потпуно разрађеног кривичног законодавства, или се пак може објаснити сложеност друштвених односа у ратном и револуционарном добу када законодавац не може да законски формулише све облике друштвено опасних дела. Или пак неком политичком тенденцијом скретања од принципа законитости. У сваком случају то не може бити карактеристика или принцип који се може означити као позитивна особеност једног кривичног права. У нашем праву аналогија је доста рано нестала из кривичног права, у неким социјалистичким земљама није била ни уведена, а у другим се сада приступа њеној ликвидацији. Друго скретање од принципа кривичног права претстављало је проширивање почетног стадијума кривичног дела када наступа кривична одговорност. Реч је о одговорности за припремне радње која је била предвиђена у неким ранијим кривичним законима а касније формулисана као општи кривични институт у општем делу Кривичног законика од 1947. У историји кривичног права било је примера кажњавања за припремне радње али је наука то увек квалификовала као отступање од класичног принципа некажњивости за припремне радње. Данашњи Кривични законик не познаје припремне радње као општи кривично-правни институт, већ нормира само одговорност за припремне радње код одређених кривичних дела, и то у посебном делу. Према томе општа кажњивост за припремне радње није претстављала неку сталну карактеристику, нешто ново, у позитивном кривичном праву већ само једну привремену одредбу у смислу претходних излагања. Ово исто важи и у погледу извесних скретања код кажњавања за покушај. Општи је принцип, усвојен и у данашњем законнику, да се за покушај одговара само код тежих кривичних дела а за лакша кривична дела само ако је то у закону посебно назначено. По општем делу Кривичног законика, међутим, принцип је био кажњавање за покушај код свих кривичних дела а некажњавање само изузетно ако то закон назначује. То су само неки примери извесних отступања од класичних принципа кривичног права, које је позитивно право познавало али која се не могу сматрати као нешто ново што треба да карактерише једно кривично право, већ више претстављају тренутна отступања изазвана тренутним потребама.

2. Прелазимо на другу групу новина у позитивном кривичном праву насталих под утицајем нових схватања и тенденција у савременом кривичном праву и криминалној политици и као резултат сарадње наше државе у свим међународним манифестацијама у области кривичног права.

Послератни период, можда више него период између два рата, карактерише се појачаном међународном сарадњом, између осталог и у области кривичног права и криминалне политике. Јављају се нова струјања и тенденције, формирају се нови покрети на међународном плану, а све у циљу прилагођавања кривичног права потребама новог времена и новим постигнућима у области кривичних

наука. Није овде место да се детаљније изнесу појединости ове међународне сарадње, па чак ни облици ни међународни форуми кроз које се она врши. Довољно је само да укажемо на главна питања која су предмет ових дискусија, као и на то како су се она одразила у позитивном праву. На пример, то је питање малолетника, нови вид индивидуализације кривичних санкција, питање борбе против професионалног криминалитета и поврата, затим питање поступања са осуђеницима, питање затвора и казних завода, као и низ других питања из области материјалног, процесног и извршног кривичног права. По свим овим питањима формулисани су одређени ставови, било у виду препорука било у виду закључака ауторитативних међународних форума. Наше кривично право још од првих дана није стајало по страни ових међународних збивања у области кривичног права и криминалне политике, већ је напротив стално у корак са свим овим новим догађајима. У групу ових новина као резултат нових тековина савременог кривичног права, пре свега могло би се уврстити онај део кривичног права, материјалног, процесног и извршног, који се односи на малолетнике. У овом погледу нарочито треба истаћи ново схватање санкција против малолетника-деликвената и начин њиховог извршења. Нове одредбе о малолетницима у предложеним новелама Кривичног законика, подразумевајући под овим и прописе о такозваним младим пунолетним деликвентима, претстављају даљи корак у инкорпорисању у позитивном кривичном праву савремених схватања по питању малолетника. Одредбе о повратницима, нарочито о вишеструким повратницима у предложеним новелама Кривичног законика такође одговарају савременим схватањима о поштреној репресији против ове врсте деликвената. Одредбе о условној осуди и проширивање ове установе ~~у предложеним новелама са системом заштитног надзора, такође спада у савремене инструменте индивидуализације кривичних санкција и поступка са осуђеницима.~~ Предлог у новелама за укидање или ограничење законских последица осуде у потпуности одговара новом схватању о штетности законских последица осуде у погледу ресоцијализације отпуштених осуђеника, што је дошло до изражаја и на једном међународном конгресу. У области извршења казне и реформе затвора и казних завода, најмодернија је ствар питање такозваних затвора отвореног типа. Код нас видимо да се већ чине покушаји у овом погледу, а како смо обавештени претстоји и законско регулисање овог типа затвора. То су само неки примери новина у позитивном кривичном праву под утицајем савремених схватања у области кривичног права и криминалне политике.

Међудржавна сарадња у области борбе против криминалитета, између појединих држава или у оквиру Уједињених нација, такође је довела до извесних новина у позитивном кривичном праву у односу на раније право. Тако, кривична дела против човечности и међународног права, која чине засебну главу у Кривичном законiku, претстављају новину у кривичном праву у вези са овом врстом међународне сарадње.

3. Остаје нам још трећа група прописа у позитивном кривичном праву који се односе на новине у кривичном праву као кривичног права једне социјалистичке државе. И овде ћемо дати само један преглед важнијих питања.

На прво место долази, по нашем мишљењу, материјални појам кривичног дела и уопште материјална концепција у кривичном праву. Друга законодавства не одређују појам кривичног дела, остављајући то питање теорији. Позитивно кривично право поклања велику пажњу овом питању. Било као потврђивање материјалне концепције у кривичном праву било као постављање поузданог критеријума за разграничење кривичних дела од осталих кажњивих дела. Општи део Кривичног законика од 1947 одређивао је потпуну дефиницију материјалног појма кривичног дела у чл. 3. Данашњи Кривични законик даје само општи материјални појам кривичног дела у чл. 4, као друштвено опасног дела, али се потпуна материјална дефиниција кривичног дела може извести на основу одредбе чл. 1. Материјални појам кривичног дела нарочито долази до изражаја у чл. 4, ст. 2, по коме незнатна друштвена опасност искључује постојање кривичног дела. Материјални појам кривичног дела у позитивном кривичном праву одликује се у два правца, пре свега што се одређује у самом закону, а затим, што се одређује као друштвено опасно дело у односу на одређено друштво и државу.

Другу битну особеност позитивног кривичног права налазимо у објектима кривичноправне заштите одређеним у чл. 1. Постоје извесни групни објекти кривичних дела који су типични за позитивно право јер произилази из основа друштвеног и државног уређења наше државе као социјалистичке државе. То су објекти код кривичних дела против народа и државе, код кривичних дела против радних односа, код кривичних дела против народне привреде и кривичних дела против оружаних снага. Друштвена имовина је сем тога објект заштите код имовинских кривичних дела, али сем једног кривичног дела — пљачке, сва остала имовинска кривична дела су иста као и у погледу приватне имовине. Код неких кривичних дела формални објекти кривичноправне заштите су исти као и у другим правима, али се он разликује по природи односа који одређују њихов материјални појам. То је, на пример, случај код кривичних дела против службене дужности. Код осталих кривичних дела објекти кривичноправне заштите су исти као и у другим правима.

4. Најзад, остаје да се види став нашег кривичног права у погледу сврхе кажњавања, интензитета репресије и односа репресије и превенције. Из члана 3 Кривичног законика, који одређује сврху кажњавања, произилази да позитивно кривично право подвлачи подједнак важност како опште тако и посебне превенције као сврхе кажњавања.

Интензитет репресије у свом развоју стално показује тенденцију напуштања репресије као јединог средства борбе против криминалитета и проширивања система превентивних мера у циљу отклањања узрока криминалитета.

Др. Јанко Ђ. Таховић

БОГИШИЋЕВЕ ПРИПРЕМЕ ЗА ЗАКОН О БРАКУ У ЦРНОЈ ГОРИ

У Богочишићевој библиотеци у Цавтату наишли смо на материјал који пружа податке о припремама за кодификацију породичног права у Црној Гори. Материјал се односи на брак, диобу и наслеђивање, тј. групу *фамилијарних права*, како је називао Богочишић, која није обухваћена Општим имовинским закоником за Црну Гору. Разлози због којих је Богочишић издвојио породично право из имовинског кодекса нијесу непознати правној науци. Они потичу из одређеног схватања о подјели грађанског права, које је Богочишић детаљније изложио у посебној расправи (1). Ипак, ми уз материјал о браку прилажемо и неколико Богочишићевих биљежака из 1887 које су вјероватно и послужиле као концепт поменуте расправе, јер у њима има неколико интересантних теза из области породичног права које нијесу обрађене у поменутој расправи (2).

За разлику од материјала који се односи на диобу и наслеђивање (3), материјал о браку није ни датиран, нити се из њега може закључити да ли је још неко осим Богочишића учествовао у утврђивању основних принципа на којима је требало да буде заснован закон о браку за Црну Гору.

По свему судећи, ово није цјелокупан материјал који је био прибран и приређен за израду закона. То се види већ по томе што је Богочишић у „изворе“, којима је требало да се послужи за израду закона, навео и неке „биљешке које се ономадне учинише на Његушима“. Ми до тих биљежака нијесмо могли доћи, упркос нарочитом трагању. Поред тога, напомињемо да се, независно од овога материјала, у посебној кутији, налази једна фасцикла Богочишићевих упоредних биљежака из неколико европских закона о браку, из којих се јасно види да их је Богочишић консултовао баш за израду црногорског закона (4).

Материјал није потпун. У њему недостаје неколико важних проблема из области брака (на пример, питање склапања бракова црногорских држављана са страним држављанима, закључења црногорских бракова у иностранству са црногорским и страним држављанима, итд.). Основни принципи материјалних и процесуалних прописа о бра-

(1) В. Богочишић: О положају породице и наследства у правној системи, Београд, 1893.

(2) Указујемо на алтернативни став по питању да ли је уопште „нужно узаконјавати правила о фамилији, диоби и наслеђству“, те, уколико се и прихвати потреба, „да ли сво фамилијарно право и то што је с њим спојено може бити кодификовано како остало грађанско право, или ту треба какав особити начин који боље одговара његовој природи“. Не би било немогуће да је баш због схватања да је унутрашње породичне односе потребно препустити обичајима, упркос припремама знатног обима, одложена израда одговарајућих закона у Црној Гори. У биљешкама се помиње и правно-социолошки проблем постанка фамилије, улоге брака у заснивању породице, и смрти старешине (оца) у погледу њеног престанка, итд. Радови које Богочишић наводи у биљешкама употпуњују литературу и „изворе“ којима се Богочишић користио за припрему законских пројеката из области породичног права.

(3) Материјал о диоби и наслеђивању представља Богочишићеве забиљешке о дискусији са састанка чланова комисије која је била одређена за припрему и израду закона о диоби и наслеђивању. Комисија је била састављена од Валтазара Богочишића, Ђура Церовића, Јована Лазовића, Гавра Вуковића и Јагоша Радовића. Одржала је неколико сједница у времену од 29 септембра до 8 октобра 1893.

(4) Ознака ХХІ, „Из Србије“, ф. 1 „Судски протоколи и биљешке о наслеђству о браку и др.“. Уз неколико упоређених одредаба италијанског, српског, руског, циришког, аустриског, румунског и грчког закона о браку Богочишић је нотирао шта би евентуално одговарало а шта не приликама у Црној Гори. Из овога се може претпоставити да су ове биљешке саставни материјал припрема за израду црногорског закона о браку.

ку једноставно су, као што је случај у „схеми“, само поменути, остали неуобличени, или су за њих узета алтернативна решења, те их је зато немогуће узети као дефинитивно утврђене и коначно прихваћене. Због тога материјал захтијева и нарочит начин коментарисања, који нам је овом приликом немогућ како због ограничености простора тако и због тога што нам је овдје основни циљ да научној јавности пружимо аутентичан материјал који претставља интерес и са практично-законодавног и теориског гледишта. Па ипак сматрамо да је и овдје нужно осврнути се на неке карактеристичне концепције које се уочавају из материјала.

Према основној схеми, закон је требало да садржи материјалне и процесуалне прописе о браку у његовом најужем значењу. Имовинска права мужа и жене Богишић је изузео с нарочитом напоменом да њих треба регулисати „у особиту закону“. Из одговарајућег материјала види се да је Богишић имовинске односе мужа и жене намјеравао обухватити законом о диоби и наслеђивању (5), као *уочу-трашње* имовинске односе кућне заједнице.

Упоређен с Општим имовинским законом, овај материјал пружа податке о интересантној концепцији Богишића о детаљнијој подјели не само грађанског права уопште, него и гране породичног права.

Оваква концепција, била она теориски оправдана или не, даје основ за дискусију, чак ако се посматра и са становишта фактичког стања ондашње Црне Горе. Имовинска права мужа и жене не наступају увијек и искључиво фактичким моментима који доводе до диобе и наслеђивања (разводом брака, раставом заједничког живота, смрћу једног супружника, итд.), него, као што показује пракса, започињу заснивањем брачног живота и могу наступати као проблем током његовог читавог трајања. Не упуштајући се у имовинске односе мужа и жене који проистичу из редовног заједничког привређивања (6), актуелност овога питања нарочито се види по питању права мужа и жене на располагање женином *особином*.

Под женином *особином* сматрана је имовина коју је жена удајом доносила код свoga мужа из рода, тј. из њене родитељске кућне заједнице у коју је она добијала ма по ком основу (на рачун удомљења, као дио који је добијала у диоби са сестрама, као наследник, или од поклана од родитеља, сродника, или ма којих лица, само под условом да је основ добијања морално и законски дозвољен био). У особину жене сматрана је и она имовина коју би жена донијела од имовине првог мужа као остојбину или дио који је добијала разводом брака са првим мужем (7). Жена је у принципу слободно располагала својом имовином и муж није имао право да противу њене воље на таквој имовини заснива макакве приватноправне односе. Муж такву имовину своје жене није могао ни задужити, ни умањити, ни продати (8). Међутим, с обзиром на породичне односе, муж је имао пра-

(5) У материјалу о диоби и наслеђивању предвиђена су посебна поглавља о диоби и наслеђивању мужа и жене. Уосталом, ова концепција изражена је у чл. 687 Општег имовинског законика: „Какви су дијелови и друга права појединих кућана на нераздјељени домаћи иметак, ко и како управља заједничким послима у самој кући, као и све остало што се тиче унутрашњих прилика и веза кућне имовине са кућном чељаду, као и те чељади међу се, биће изложено у посебном закону“.

(6) Заједница рада и привређивања домаће чељади је један од елемената кућне заједнице и по Општем имовинском закону (в. чл. 14, 686, 964; 966).

(7) Државни архив у Цетињу, Сенат, Акта I 1875, извјештај капетана бјеличког од 12 маја, Сен. бр. 296 и извјештај Начелства бјелопавлишког од 3 марта, фасц. без бројева; Акта II 1878, Сен. бр. 770 од 21 јула и Сен. бр. 786 од 24 јула; Архив Историјског института у Цетињу, исписи Н. С. Мартиновића из Богишићеве библиотеке, Изводи из Протокола Сената, XV, 2, бр. 125.

(8) Исто, Наредбе и расписи 1872, Сен. бр. 677; Наредбе и расписи 1873, Сен. бр. 302; Акта I 1875, извјештај капетански од 13 јануара, Сен. бр. 15 и Кбр. 15; Наредбе и расписи 1875, Сен. бр. 376 од 25 јула; Наредбе и расписи 1877, Сен. бр. 21 од 15 јануара.

во нормалног коришћења и уживање женине особине, па чак и редовног старања о таквој имовини. Подаци из судске праксе седамдесетих година прошлог вијека доказују да је суд дозвољавао заједничко коришћење и уживање женине особине. У једном случају спора између мужа и жене поводом коришћења камате од новца који је претстављао женину особину, капетански суд је одлучио да муж и жена „арче ову добит заједно“, иако жена на то није пристајала због чега је и покренут спор (9). У неким случајевима запажа се да је муж имао преаво да интервенише ради изузимања имовине на коју је полагала право његова жена (10). Муж је у одређеним случајевима могао да стави код суда и приговор на женин начин располагања њеном имовином. Тако је, на примјер, братучеда, као удата али још непunoљетна, била поклонила стрицу своје очинство, а овај њој као уздарје дао 50 талијера и обећао купити „једне лијепе хаљине“. Муж се успротивио и покренуо спор код суда Начелства васојевићког. Суд је узео у разматрање овакву тужбу и донио пресуду да уговор о поклону нема дејства и да се сачека док жена постане пунољетна (11). На ову одлуку суда уложили су жалбу и муж и жена код Сената. Ми нијесмо, нажалост, могли пронаћи одговарајућу пресуду Сената и утврдити како се завршио коначно овај интересантан спор, али је у сваком случају карактеристична чињеница да су редовни судови узимали у расправљање овакве врсте спорова између мужа и жене.

Имовински однос мушкарца и жене у браку јављао се као проблем у току нормалног брачног живота, знатно утичући на међусобни положај супружника. Према подацима судске праксе, обавеза брачног друга да свога супружника „лијело држи“ садржи баш и имовински елемент и изрицана је уз пријетњу казне (12). Зато се и поставља питање да ли је изузимање имовинских односа између мужа и жене из закона о браку сасвим оправдано.

Врло интересантна су и схватања Богишића о *вјеридби*. Из материјала се види да Богишић полази од фактичког стања и прихвата вјеридбу као правни посао из којега пристичу одређена права и обавезе. Вјеридба као што се види из материјала наступа фактом узјамног обећања мушкарца и жене да ће склопити брак. Обећање може бити изражено било само *датом ријечју*, било давањем, односно *примањем новца или неког другог обиљежја* „у име прстена и вјеридбе“. У том смислу Богишић предвиђа и термине *заручење*, *прстеновање*. Вјеридба се, затим, сматра као период који „заузима сво вријеме од дане ријечи до вјенчања“. Али се, с друге стране, види да је Богишић вјеридбу схватао у свијетлу специфичности брака као уговора. Он је полазио од принципа да, како каже, „с једне стране треба утврдити ауторитет задане ријечи, али [да], с друге, треба оградити слободу избора“ (13). Зато је Богишић био мишљења да *странку*, која је била пунољетна и дала обећање, односно *пристанак* за склапање брака, ријеч не везује, али да као „крива страна“ треба да надокнади штету (14). У случају да се докаже да једна страна оставља другу због какве објексти или пркоса, Богишић је, поред накнаде штете, предвиђао и новчану казну (глобу) у износу до 50 талијера. Образложење вјеридбе са свим њеним правним дејствима, према овоме мате-

(9) Исто, Акта I 1878, Сен. бр. 304 од 3 маја.

(10) Начелство бјелопавлићко упутило је Сенату два случаја у којима мужевн покрећу парницу против стричева својих жена ради наплате њихових имовина (Сенат, Акта I 1874, извјештај од 21 маја, Сен. бр. 175).

(11) Државни архив у Цетињу, Сенат, Акта I 1876, извјештај попа Машана Никчевића од 2 марта, Сен. бр. 163; Акта I 1878, Сен. бр. 507 од 18 маја; Наредбе и расписи, 1877, Сен. бр. 39 од 24 јануара.

(12) Исто, Сенат, наређење Сената бр. 86 од 12 фебруара 1871.

(13) Богишићева библиотека, XXI, 1.

(14) И према судској пракси заручници су могли раскинути вјеридбу све до вјенчања (Државни архив у Цетињу, Сенат, Акта II 1871, Сен. бр. 408 од 7 јула).

ријалу засновано је на потреби да се личност заштити морално и имовински (15). У том смислу Богишић је предвиђао и законске одредбе које би укидале, односно мијењале фактичко стање и доприносиле учвршћењу слободе, али и одговорности личности у избору брачног другара. То је, прво, забрана родитељима да вјеривају непунوليјетну дјецу (16) и, друго, „ради постојањства и разборитости у исцању себи друга требале би године мало зрелије, готово као у Италији“.

То су само неколико наших напомена које смо сматрали да је потребно дати уз овај материјал. Остале најважније напомене даваћемо у одговарајућим примједбама уз материјал.

У материјал смо унијели доследну интерпункцију и исправили очигледне словне омашке и ортографске погрешке.

*

Петроград, 13/25 маја 1887, у вагону из Петрограда у Павловск.

Падоше ми на ум неке идеје које би биле важне и за оцјену Црн. законика (17) и за мој положај на служби и изван службе.

Требало би како је могуће скорије ставит на руку истраживање о фамилији и обитељскоме праву у новијим законима, а особито у кодификацији. То треба да буде или у виду лекција или [у] посебној књизи (18).

Неки су материјали за то сабрани у *Exposé* [у], II дио, али они треба да се попуне знатно, а и да се иначе расположе и уреде.

Како сад мислим, требало би отприлике ову схему:

1) Обзор-законодавне, а особито кодификаторске радње о томе предмету. Како је до тога дошло;

2) Конвенције тога — у Француској, у Аустрији, у Србији;

3) Природна разлика фамилије од имовинских права. Није могуће раздијелити имовинска правила од личних (радња лична, господство над њом има имовински карактер);

— мњења јуриста о тим разликама;

— у Римљана, у Винзантинаца;

— учебњаци;

4) Говор и дјело о томе при кодификаторским радњама (итал., јапански);

5) Морални елементи у фамилијарним одношајима;

6) Мјесто за наследно право. Како се досада одношаху к њему и они који признаваху разлику имовинскога права. *Brunner* (19) *etc.*:

7) Множина форми обитељи, принципа на којима се оснивају, саставу њихову итд. Градска, садања, римска, стара германска, различити *régimes dotaux* у Француској и у Њемачкој, јужнословенска мала задруга, великоруска, малоруска, кавкаска, швајцарска итд., господска и владарска у Њемачкој;

8) Тај плуралитет форма већ сам по себи показује колика је погрешка све фамилије збијати у једно, те мјерити ногу по ципели, а не обратно. То је исто тако као кад би ко мислио под једну врсту кон-

(15) Упућујемо на чланак проф. др. Михаила Константиновића: Правна дејства веридбе, „Анали Правног факултета у Београду“, год. II, бр. 3, јули—септембар 1954.

(16) У овом правцу почела је била да се креће и судска пракса у Црној Гори. Наводимо један такав примјер. Јове, кћи Мила Ђуканова, вјерена је била још кад јој је било свега једна година старости, па је касније одбијала да се уда за вјереника. Сенат је раскинуо вјеридбу, али с тим да је она дужна да надокнади двоструко све што јој је дато од вјереника, а вјереник њој да поврати „само главницу“ ако му је нешто било давати (Архив Историјског института у Цетињу, исписи из Богишићеве библиотеке Н. С. Мартиновића, Изводи из Протокола Сената, XV, 2, бр. 112 од 26 маја 1873).

(17) Мисли се на Општи имовински законик за Црну Гору, чије се прво издање дојавило у Цетињу 1888 у издању Државне штампарије.

(18) В. нап. 1.

(19) Heinrich Brunner: Die Rechtseinheit. Festrede [...] in der Aula der Friedrich—Wilhelms—Universität zu Berlin am 22 März 1877 gehalten, Berlin, 1877.

тракта подвести свеколике врсте. Дакле, како има цијела гомила врста уговора, тако исто има и цијела гомила различних форма обитељи, те по томе и различних правила за сваку.

Ја не знам да ли се могу абстрахирати и општа правила њих као што уговори имају свој општи дио;

9) Конклузије:

а) фамилија треба да се искључи из такозваног грађанског законика;

б) насљедство припада не имовинскоме праву, него к обитељском. Насљедство изван фамилије је изнимка, а досада — *mirabile dictu* — било је обратно;

в) осим насљедства, има још као аналоган насљедству — диоба;

г) треба признати потпуно равноправном сваку из различних форма фамилије;

д) уколико је нужно узакоњавати правила о фамилији, диоби, насљедству, то треба да се посве особитим, специјалним начином врши. О томе ћу казати други пут моје мишљење.

Петроград, 14/26 маја 1887

Ја у своме истраживању треба да се постарам доказати да има три главне групе права:

1) фамилијарна;

2) приватна;

3) јавна.

Књиге које треба изучити:

Gans, *Das Erbrecht in seiner weltgeschichtl. Entwicklung* (20);

Laveley, *Lez formes de la Propriété. La famille* (*Revue des deux mondes*) (21);

Ковалевски:И, Родъ, Семей, etc.

Giraud - Teulon, *Les origines de la famille etc.* (22).

Треба свакако напоменути да ми не идемо до *origines de la famille*, него је узимамо као факт, а тек кад морфологија буде готова, тад се ретроспективно може искати исход њезин и еволуција.

(Треба свакако прелистати, а и проучити, главе које амо спадају Спенсера.)

Али има и друга страна која показује неку тежњу правника почитати с браком, како да је управ то почетак, а смрт очева свршетак. Ми је узимљемо како форму која бива, јер има фамилија у којима, пошто је састављена, праве се бракови и у којима смрћу домаћина не престаје фамилија.

Le droit de famille et la codification du droit civil

Петроград, 15/27 маја 1887.

Питање: да ли обитељско право треба да уђе у кодекс такозваног грађанског права нарину се мени на ријешење још при почетку моје мисије саставити законик за Црну Гору и ја га већ таде ријеших у смислу који ће читалац наћи у овој расправи. Ја, дакако, овдје говорим највише обзиром на одношаје фамилије у словенским земљама.

Него, и односно словенске фамилије, можда се не би наринило то питање кад је не би већ испочетка поставио црногорском законнику неке особите цијељи као: потпуно разумијевање и доступност законика не само специјалистима него и народу, хармонично слитије

(20) Eduard Gans: *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung. Eine Abhandlung der Universalrechtsgeschichte*, 1—2 T., Berlin, 1824—25, 3—4 T., Stuttgart—Tübingen, 1829—35.

(21) De Laveley: *De la propriété et de ses formes primitives*, Paris, 1874 (најприје објављено у часопису „*Revue des Deux Mondes*”, у бројевима од 1 јула, 1 августа и 1 септембра 1872 и 1 јуна 1873).

(22) A. Giraud—Teulon: *Les origines de la famille. Questions sur les antécédents des sociétés patriarcales*, Genève—Paris, 1874.

законика с неписаним елементима и даље развијање законика у хармонији с тим елементима и избјеж дуализма између двију група. Имајући те циљеве пред очима, наравно је да се такво питање наметнуло са свом силом, иначе би и ја као и моји предшественици (Сперански, Хаџић) врло просто узео за образац то што постоји у осталој Европи.

Зауставивши се, дакле, на том питању, два појава притегоше моју пажњу: 1) да у теорији сви бољи писци, почевши још са Савињи[јем] (23), налазе у садржају такозваног грађанског права двије главне различне међугрупе: имовинско право и право фамилијарно, те указује и на разлике њихове природе, а 2) да, не обзирући се на користи које је донијела специјализација другим гранама права (напр. казнено) и кодификацији, законодавна практика не само у старијим, него и у најновијим кодификацијама све се једнако држи старог обичаја слијевати сав садржај грађанског права у један законик.

Констатација тога факта доведе ме на констатовање и других не мање важних од тога, те и на потребу њих тичућих се питања, као: да ли доиста одговара положају и природи посла факт да се у кодексима налази само једна форма фамилије, а друге се игнорирају, да се тежи подвести све под један тип; да ли је доиста, као што тврде и кодификатори теоретици, насљедство чисто имовинско право, или је оно више везано с обитељу и њеним принципима; да ли, осим насљедства, нема и каква друга форма прелаза кућне имовине к њеним члановима; да ли сво фамилијарно право и то што је с њим спојено може бити кодификовано како остало грађанско право, или ту треба какав особити начин који боље одговара његовој природи (24).

Matrimonium (25)

Ријечи: / Брак или женидба — усваја се брак, јер је позната у народу; / Двоженство, или многоженство — то остаје тако; / Вјеридба, вјерени су, вјерити се — вјеридба је ријеч која заузимље сво вријеме од дане ријечи до вјенчања; / Мушко и женско; / Испит — кад се иде пред попом на извиђење; / Надлежност — друге ријечи готово нема, али треба тражити; / Степен — нека остане; / Трудна и трудноћа — остаје; / Прељуба — остаје; / Изневјерена; / Оглашење — у недељне или друге свечане дане; / Опрштење — ако у Кормчији нема техничке ријечи; / Обручење — што и вјенчање; / Заручење — што и прстеновање; / Књига вјенчаних — остаје; / Ништавост брака — остаје; / Развод или распут — што је боље утврђено у Кормчији; / Разлучење или разлука — такође тражити у Кормчији; / Надлежан — да се тражи; / Мјесто лишавања користи могло би се казати лишавање права; / Празнични или недељни дани; / Препоне мјесто препреке.

О браку

Често пута је био обичај у Црној Гори да се поведе ђевојка са пазара или каквог скупа (дернек) и сјутрадан или истог дана вјенча се онај који је ту ђевојку повео и отуда су разне посљедице хрђаве излазиле. Али такво вођење забрањено је од скоро у Црној Гори. Али треба сад и законом забранити да се са пазара или дернека не смије нико женити.

Прије него би се такви вјенчали требаће да се пријаве свештенику да им учини испит, да не би били у каквом сродству, или не би

(23) Savigny: System des heutigen römischen Rechts, Berlin-Leipzig, 1841—63.

(24) Довде наведен материјал налази се под ознаком XXV, 5с.

(25) Материјал о браку налази се под ознаком XXV, 5а. — Коса црта у горњем тексту обележава почетак новог реда у рукопису.

добра воља била са једне или друге стране. Ако би ти женици били у два племена и у двије инорије, то треба да се они дотични свештеници за то писмено споразумију.

Досад је бивало у Црној Гори и тога да један младић даде ђевојци нешто новцем уиме прстена и вјеридбе, па се послјије неког времена допадне једној или другој страни другу или другога узети. Онда онај на чијој је страни *превара* повраћа прстен и дуплира капару, тј. ђевојка.

Ако се послјије прстена догоди да каква страна остави другу, онда, не само што ће дати дуплу капару, него ће суд намирити остављеној страни све штете које је она могла претрпјети у течају тога прстеновања.

Осим тога, ако би се могло виђети да једна страна другу оставља због какве *обијести* или *пркоса*, то ће суд ту криву страну казнити глобом која не може виша бити од 50 талијера.

Послјије прстена мора бити на обије стране 3 огласа неђељна у цркви, а ако не би могло се чекати до 3 огласа, то се може послјије првог огласа, али с питањем и благословом епископа, или дотичног протојереја.

Досад је био обичај да се слободно могло узимати у IV-ом кољену или 8-ом степену, а може с благословом митрополита и у 7-ом степену.

Кумство крштено рачуна се код нас као и сродство и исте степене забрањује и допушта.

Могло би се догодити да испрошена ђевојка има какву махану или болијест, напр. да има наступ, сифилис, или шогаву главу, тј. без косе, као што је био један овакви случај скоро и та је ђевојка послјије вјенчања повраћена натраг што није казала да је шогава (ћелава). Зато треба родитељи да кажу такву махану.

Кад се раскида брак

Ако се докаже прељуба.

Ако жена пушта под собом воду.

Кад ради о глави.

Кад неко вријеме одбјегне без питања у туђу границу и тамо стоји без питања неко вријеме.

Исто, ако жена учини прељубу и муж то види, може ју одпустити.

Треба ограничити, ако је ограђено од стране домаћина каквој жени дијете, или има наложницу, те ако његова жена на вријеме докаже суду, допуштен је развод брака. А треба одредити вријеме којим се може користовати овијем узроком.

Ако не би човјек и жена лијепо живјели, него се докаже кривица на страни човјека, онда се они подијеле понаполи. Ако би жена у току тога времена са другим погријешила, онда ће јој се узети њен дио и дати домаћину.

Ако човјек погријеша, онда се даје право удадбе жени.

И импотенција ако се догоди да, са увјерењем доктора, не може човјек бити са женом и од вјенчања пошто прођу 3 године, слободан је развод брака.

Био је случај назад 10 година у Његушима да је жена 7 година стајала за домаћином и по увјерењу докторовом била је ђевојка.

Ако жена или човјек промијени вјеру, отпадне од христијанства, допуштен је развод брака. Али тога није бивало.

Ако је човјек осуђен на тамницу више од 7 година, онда је слободно жени удавати се.

Што се тиче за разметање имања, не може бити развод брака, ако жена покуша запалити кућу, онда је слободно.

За *изгнанство*, кад је изгнан муж изван границе, онда треба и жена да иде с њим. Досад је било у већини случајева да се допушта жени удавати ако не оће ићи са домаћином.

Одсуство, па било и *незлонамјерно*, ако остане више од 8 година у изгнанству може се жена са питањем суда преудати. А *злонамјерно*, може и послје 4—5 година.

Злонамјерно одсуство жене, кад пође без питања домаћина изван границе, ако се то доказало, био је слободан развод брака. Ако се догоди да пође и у Црну Гору без питања, ако није у роду или у својти, мисли се да би требало да буде развод брака. Досад је било, ако је стајала ће у Црној Гори годину, или више, опет није дават развод брака.

У случајевима немогућства треба промислити треба ли предпрати да буде један или два доктора при визитацији.

Апсолутна и релативна немогућност.

Међусобно нетрпљење. Ако би човјек или жена без икаква узрока доказивали да једно друго не оће, па и ако човјек жену најљепше држи, или она њега, таквој се правој страни допуштало у Црној Гори да се удаје или жени, тј, допуштало се при влади П. П. Његоша П. Давало се од 30—50 талијера, тј. човјек жени, или жена човјеку, при коме је кривица била. Али за владе књаза Данила није никако допуштен развод брака у овом случају. За владе књаза Николе био је прије 6—7 година допуштен тај развод, али се послје опет забранио.

Па и народ мисли да треба забранити кривој страни удадбу или женидбу. А мисли такође да треба правој страни допустити.

У овим случајевима посредовао је суд, па и сами књаз и владица да их помири, па ако и то није могло бити, онда су дијељени понаполи, али се брак није раскидао.

Ако је у овом случај муж крив био, он је давао половину жени. А жена, пошто нема ништа, то остају њене аљине код мужа. Али, ако жена има штогођ очевине, онда она то дијели с домаћином наполи, тј. ако је на њеној страни кривица.

Таквој је жени бивало забрањено ићи на пазаре или главне купове.

Ако су обје стране криве, онда обје стране трпе кривицу.

Пошто је жена раздвојена, иде у род, јер има право, почем није примала дио очинства. У род се шаље ради тога што ће тамо моралније живјети. То се највише догађало кад је припремљени развод био, да се не би жена покварила по пазарима и ће се мисли да се опет саставе.

Што се дјецe тиче, она обично остају код оца, а ако је дијете при сиси, онда му се одређује дио очинства за издржавање.

Мушкомe ђетету даје се дио као и оцу, а женском даје се дио за уживање до удадбе.

Што се парница тиче, те нијесу дуго трајале, него су се одмах решавале.

Што се компетенција тиче, досад је то судио највиши суд свјетски, али је био у договору са владиком, који је давао мњење што се тиче канонског права. Али, ипак је свјетски суд издавао решења, особито у питањима ко се може наново оженити, његово је питање, тј. одговор претежнији био. Мисли се, кад би дано било то суђење козисторији, да би могла судити. Само би требало тада да капетани

буду служили као органи за такве случајеве епископима, а не мјестни попови. Апелација би свакако требала. Него, требало би уредити да предсједник конзисторије буде архимандрит, а епископу да се позива, апелира (26).

Додатак

Досад је било, кад би младић оградио ђевојци дијете и докаже се да је он сам и није другога било, онда ју је морао узети. А ако не би хтјео, онда му се узимало све његово имање, а он је ћеран преко границе. А ако се докаже да је и другога било при прављењу ћетета, или више њих, онда није никоји примораван био да ју узме, а сви су састављали 130 талијера за издржавање ћетета.

Мисли се да би боље било: 1) да се определијели максимум узроста година од којих, ако је ђевојка [...] мање година, онда ју суд штити. Затим, да се установи да ју узме само ако јој је дао писмено да ће ју узети или да јој је дао какав знак који би се могао узети као знак обећања да ће ју узети.

Досад је било, кад би ђевојка дошла код мужа трудна и родила дијете које није зачето од новог мужа, то се допуштао развод брака, а дијете се давало ономе који га је учинио.

Схема

Општа правила § 1. / *Impedimenta.* / *Sponsalia.* / Испит. / *Denuntiatio.* / Ступање у брак. Обред. Записивање. / Права и дужности личне. (О имућним биће говора у особиту закону.) / Престајање: / Признање ништавости. Насљедници. Случајеви. / Развод. Случајеви. Што ће бити с дјецом? / Смрт. / Ступање у други брак. / Судови: / Конзисторија. Компетенција. / Грађански послови, грађански судови. / Састав судови. / *Exceptiones.* / Како се суди. / Инстанције. / Ко му је подложен. / Ко тужи — супрузи, или, пак, свак. / *Inquisitio praeliminaris.* / *Conciliatio.* / *Non comparatio.* / *Probatio: consessi, testes...* / *Processus in superiori instantia.* / *Sententia in merito.* / *Tenor.* / *Notificatio...* (27).

У исто доба треба определијелити или с књазом или с митрополитом или с члановима судови, а можда и са свима уједно, главне тачке које се могу сматрати као основне у закону. Хоће ли јурисдикција бити црковна у брачним парницама или свјетска као досада (у Србији је духовна, у Бугарској такође, у Русији, рекао би, да је, по биљешци к чл. 59 X-ог тома, такође црковна, иако се у глави о браку говори о свима вјерама); хоће ли бити више од двије инстанције, или треба и трећа, ко ће те двије инстанције бити, да ли конзисторијални суд или конзисторија као суд; хоће ли се набрајати степени сродства, или не, итд. Да би попунили те упите, треба прочитати [...] позније биљешке.

При израђивању закона треба узети као изворе:

А. Рукописне:

1) Дотични отсјек у црногорској *Enquête* од 1873 год. у коме су одговори арх. Љубише;

2) Биљешке које се ту ономадне учинише на Његушима.

(26) Расписом Министарства правде од 16 јануара 1904 сви спорови из односа брака стављени су у надлежност Конзисторији (Зборник судских закона, наредба и међународних уговора по судској струци, II, Цетиње, 1912, стр. 423).

(27) Овдје су истргнуте двије странице.

Б. Печатане:

- 1) *Bundesgesetz betreffend [die] Verstellung des Zivilstandes und die Ehe, vom 24. Dezember 1874;*
 - 2) *Zhishman, Das Eherecht d. Orient. Kirche* (28).
 - 3) Тумач Деренчина, тј. дотичне главе о браку (29);
 - 4) Главе о браку у срп. законнику;
 - 5) Исто у руском X-ом тому (30);
 - 6) Исто, процедуру у другој глави X-ог тома;
 - 7) Закон о црквеним властима (у XV Зборнику закона и уредаба за Србију) (31);
 - 8) *Instructio pro iud.*;
 - 9) Главу о браку у зак. Аргентине;
 - 10) Исто у зак. *Zürich*-а;
 - 11) Исто, итал.
 - 12) Исто, *Grisoni*;
- Ове четири последње само ради система прије почетка попуњања а послје ради сравњења ће требало буде.
- 13) *Richter, Handbuch d. Kirchenrechtes* (32).

Др. Томица Никчевић

(28) Jos Zhishman: *Das Eherecht der Orientalischen Kirche*, Wien, 1864.

(29) Marijan Derenčin: *Tumač k Občemu austrijskomu građanskomu zakonu*, knj. 1—2, Zagreb, 1880—83.

(30) Свод законов Российской империи, обнародована од 1833 г. под кодиф. руковођењем М. М. Сперанског.

(31) Зборник закона и уредаба изданих у књажеству Србији, том XV изашао у Београду 1863.

(32) Aemilius Ludwig Richter: *Lehrbuch des Katolischen und Evangelischen Kirchenrechts*, Leipzig, 1886, или *Geschichte der Evangelischen Kirchenverfassung in Deutschland*, Leipzig, 1851.

СУДСКА ПРАКСА

МОЖЕ ЛИ СЕ ТУЖБА ЗА УТВРЂИВАЊЕ ВАНБРАЧНОГ ОЧИНСТВА ПОДИЊИ ПРОТИВ НАСЛЕДНИКА НАВОДНОГ ОЦА

Врховни суд НР Хрватске у својој пресуди Гж 158/58 од 12 фебруара 1958 стоји на становишту да ванбрачно дете може и након смрти наводног оца дићи тужбу за утврђивање ванбрачног очинства против његових наследника, јер за ту тужбу дете има осим статусног и наследно правни интерес. Суд у образложењу своје пресуде каже: „Осим оног статусног правног интереса који је садржан у свакој тужби на утврђивању очинства, једини начин како тужитељица себи може осигурати своје наследноправне захтеве против осталих интересената, јесте баш ова посебна парница јер без пресуде којом се утврђује њено очинство, она не би никако могла истицати наследно-правне захтеве (члан 23 закона о наслеђивању) када она других законом предвиђених правоваљаних начина за доказивања очинства нема (члан 24 основног закона о односима родитеља и деце)“ (1). Слично гледиште заузимао је врховни суд Народне Републике Хрватске и раније (2). Пракса овог суда доследна је у овом питању. Те се праксе држе и извесни нижи судови нарочито на територији Народне Републике Хрватске.

У нашој правној књижевности подељена су мишљења по овом питању. Једни стоје на становишту да се тужба може подићи у интересу детета и против наследника наводног оца, а други заступају супротно гледиште, сматрајући да се ова тужба може подићи само против наводног оца за његова живота (3).

Основни закон о односима родитеља и деце говори само о томе ко може подићи тужбу за истраживање очинства, али не говори ништа о томе против кога се та тужба може подићи. Отуда је и могло доћи до супротних гледишта по питању пасивне легитимације.

При расправљању овог питања трба утврдити у првом реду какав карактер има тужба и какви се докази могу употребити приликом решавања ове ствари.

Наше законодавство за разлику од многих страних законодавстава стоји на становишту да ова тужба има статусни, патернитетски карактер. Циљ је ове тужбе да се утврди очинство, да се утврди сроднички однос између ванбрачног детета и наводног оца, да би ванбрачно дете могло према ванбрачном оцу остваривати сва она права која закон признаје деци без обзира на њихово брачно или ванбрачно порекло. То јасно излази из оних одредаба нашег законо-

(1) Збирка судских одлука, Београд, 1958, књ. III, св. 1, стр. 69—70.

(2) А. Прокоп: Односи родитеља и деце, Загреб, 1954, стр. 44.

(3) В. Бакић: Правни положај ванбрачне деце у ФНРЈ, Београд, 1957, стр. 70, заступа прво гледиште, а А. Прокоп: Односи родитеља и деце, стр. 44, и М. Веговић: Породично право, Београд 1957, стр. 49, заступају друго гледиште.

давства у којима ванбрачно дете има иста права и обавезе према својим ванбрачним родитељима као и брачно дете. Не прави се у том погледу никаква разлика између оне ванбрачне деце коју је ванбрачни отац признао и оне чије је очинство утврђено судском одлуком. Ванбрачни отац и у једном и у другом случају има исти положај. Он је ванбрачни отац који је дужан да заједно са ванбрачном мајком врши родитељско право и да испуњава све оне обавезе које закон родитељима намеће у односу на њихову децу. Тај хумани и велики принцип постављен је у чл. 26 Устава ФНРЈ и у члану 3 основног закона о односима родитеља и деце који гласи: „Родитељи имају према деци рођеној у браку или ван брака иста права и дужности“.

У упоредном праву, међутим, прави се оштра разлика између брачне и ванбрачне деце. Ванбрачно дете нема исти положај као брачно, нити ванбрачни родитељи имају иста права и обавезе према својој ванбрачној деци као према својој брачној деци. За француско право довољно је навести речи професора Саватијеа који каже: „То је дакле утопија и апсурдност заступати да се изједначе права ванбрачних родитеља са правима законитих родитеља“ (4). Ово становиште о неједнакости брачне и ванбрачне деце заступљено је са мањим или већим разликама у швајцарском, аустриском и немачком праву. Ту се такође прави разлика између оне ванбрачне деце коју је ванбрачни отац признао и оне чије очинство буде утврђено судском одлуком. Чак ни сва ванбрачна деца чије је очинство утврђено судском одлуком немају исти положај. Прави се разлика да ли је приликом истраживања очинства подигнута патернитетска или алиментациона тужба. У првом случају ванбрачно дете ступа у сроднички однос са својим ванбрачним оцем и ужива већа права и бољи положај, док у другом случају дете има само право на алиментацију, издржавање, а не и на друга права. Ту се наводни отац сматра само као хранилац (*Der Erzeuger-Zahlvaterschaft*) (5). Ово разликовање заведено је из разлога што се приликом утврђивања, истраживања очинства не може увек постићи већи него некада само мањи степен вероватноће о очинству детета.

Пошто тужба за утврђивање очинства овде има махом алиментациони карактер, дозвољено је, дакле, да се она може подићи како за живота наводног оца тако и после смрти његове против његових наследника (6). Циљ је тужбе и одлуке да се утврди хранилац ванбрачног детета и да му се осигура издржавање.

У нашем праву нема овог разликовања. Тужба и одлука има увек патернитетски карактер, да се утврди сроднички однос а не само право на имовинска потраживања. Из тих разлога у нашем праву није усвојена ни претпоставка да је ванбрачни отац оно лице

(4) R. Savatier: Cours de droit civil, Paris, 1947, I, 181, No 360.

(5) Швајцарски грађански законик § 319 и 323; Немачки грађански законик § 1708.

(6) Швајцарски грађански законик § 307; Аустриски грађански законик § 171; Немачки грађански законик § 1712; Colin — Capitant — J. de la Morandière: Cours élémentaire de droit civil français, Paris, 1947, I, 419. No. 551.

које је имало односе са мајком детињом у критично време зачећа, као што је то случај у извесним страним правима (7). Суд има да на основу разних доказа утврди материјалну истину, да утврди да је тужено лице отац или није отац. Суд је дужан да у овим споровима утврђује чињенице иако оне нису међу странкама спорне (чл. 406, 412 закона о парничном поступку). Ту је суд дужан да примени поред осталих доказа и доказ вештачењем, да утврђује, на пример, да ли је надовни отац био способан за односе или оплођење, и да врши доказ анализом крви и упоређивањем сличности ванбрачног детета и наводног оца (8). То треба учинити све у циљу да се постигне што већи степен материјалне истине, ако не извесност, а оно бар велика вероватност. Према томе само док је наводни отац жив, суд је у могућности да изведе све потребне доказе и утврди потребне чињенице и околности да би се тако постигао што већи степен материјалне истине и на основу тога могла донети одлука да ли је тужено лице отац или не.

Према томе тужба за истраживање очинства не може се подићи према наследницима, јер ту суд не може изводити доказе вештачењем. Један једини изузетак учинио је закон о наслеђивању у чл. 23. Ту се предвиђа да ванбрачна деца могу наслеђивати очеве сроднике „ако је отац ванбрачно дете признао за своје пред надлежним органом, или ако га је довео да с њим живи, или је на други начин показао да га признаје за своје“. У том случају тужба се може подићи против наследника, али ту није реч о истраживању очинства него утврђивању чињенице да ли је ванбрани отац за свога живота прећутно, својим конклюдентним радњама признао ванбрачно дете за своје. Тај случај признања очинства није био предвиђен у основном закону о односима родитеља и деце, па је било потребно ту празнину у интересу детета попудити.

Међутим, у наведеном предмету које је решавао Врховни суд Народне Републике Хрватске није у питању утврђивање чињенице да ли је наводни отац прећутно признао своје ванбрачно дете или не. Ту је реч о нечем другом, у питању је истраживање очинства. Сматрам да суд овде није правилно поступио, јер се тужба за истраживање очинства из горе наведених разлога не би могла подићи после смрти наводног оца против његових наследника (9).

М. Беговић

(7) Аустриски грађански законик, § 163; Швајцарски грађански законик § 314, Немачки грађански законик § 1717.

(8) Одлука Савезног врховног суда, рев. 184/58 од 15 маја 1958, „Правни живот“, Београд 1958, бр. 11—12, 56. Према овој одлуци постоји повреда одредаба парничног поступка ако суд пропусти да нареди доказ анализом крви и доказивање упоређивањем сличности наводног оца и детета.

(9) У новијој судској пракси у Западној Немачкој напуштено је мишљење да се тужба може подићи против наследника наводног оца, ово је мишљење напуштено пошто наследници ступају само у имовинскоправне односе оставиоца. „Страни правни живот“, Београд, 1958, бр. 3, 46.

П Р И К А З И

Dr. Branislav Đurđev, Nedim Filipović i Hamud Hadžibegić (Urdništvo): KANUNI I KANUN-NAME ZA BOSANSKI, HERCEGOVAČKI, ZVORNIČKI, KLIŠKI, CRNOGORSKI I SKADARSKI SANDŽAK. (Orientalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus primus. — Serija I, Zakonski spomenici, sv. 1.) Sarajevo, 1957, 212 strana.

Турци су преузели у своју правну терминологију извесне правне називе покорених народа. Тако су од Византинаца узели реч *канун* да би тиме означили законе, уредбе са законском снагом које су доносили поједини турски владари. Путем кануна Турци су попуњавали празнине и вршили измене и допуне у своме правном систему. *Канун-наме* су законици, или боље речено зборници законских прописа које су издавали турски владари током времена.

Постоје две врсте ових законских споменика: 1. посебни који су важили за поједина места или поједине области и 2. општи који су важили за цело царство. Турци су издавали посебне кануне и канун-наме и за поједине наше крајеве, на пример за Сребреницу, Рудник, Фојницу, Крешево, Вучитрн, Пожегу, Босну, Херцеговину, Црну Гору, Срем. Чак и у општим канун-намама има посебних прописа за наше крајеве. Тако у канун-нама султана Сулејмана постоје посебни прописи о наплаћивању складишне таксе у Смедереву, о превозној такси преко реке Мораве, Дрине и Ибра, и трошарини која се наплаћује на тргу у Руднику.

Тим законским прописима Турска је уређивала разна питања, као питање положаја сточара (влаха), рудара (саса), помоћних одељење турске војске (*мартолози* и *војнуци* — тако ту нашу реч употребљава турски законодавац). Ту су уређени и аграрни односи, прописани разни порези, трошарине, царине.

Турци су почели издавати кануне за наше крајеве одмах по њиховом заузимању. При изради ових кануна они су се угледали и на наше обичајно право (писано и неписано право). Ту се заиста налази приличан број наших правних установа и наших правних назива. Због тога ови законски споменици имају велики значај за проучавање историје наших народа под турском владавином, а посебно за изучавање наше правне историје. На тај њихов значај давно је указано у нашој правној књижевности. Тако је Стојан Новаковић крајем прошлог века подвукао овај значај и превео са француског превода једну канун-наму за Босну. После њега на преводу турских законских споменика радили су: Тиро Трухелка, Фехим Спахо, Владислав Скарић, Бранислав Ђурђев, Хамид Хаџибегих, Недим Филиповић, Хазим Шабановић.

Оријентални институт у Сарајеву одлучио је да изда по могућности све турске законске споменике који се односе на наше крајеве, без обзира да ли су раније код нас били објављени или не. Прва свеска ових споменика објављена је прошле године. На њеном припремању сарађивали су: Н. Филиповић, Б. Ђурђев, Х. Шабановић, Х. Хаџибегих и М. Мујић.

Ова прва свеска садржи законске споменике за Босну и Херцеговину и Црну Гору, углавном из XV и XVI века. Ту су објављени турски текстови, преводи и коментари. Текстови су припремљени критички и рађени су у већини случајева на основу преписа из турских пописних тефтера (нека врста земљишних књига). Преводи су добро извршени, а коментари углавном задовољавају. Ово издање

послужиће корисно онима који проучавају нашу историју за време турске владавине, а посебно онима који проучавају привредну и правну историју.

Треба овом приликом подвући да се из ових текстова види како се одржао извесни континуитет нашег права и под турском владавином. Ту се на неколико места турски законодавац позива на „краљев закон“, дакле, закон који је важио пре турског освајања (стр. 11, 14 и 17). Сем тога види се такође и то да је турски законодавац приликом израде текстова имао у виду и наше обичајно право и да је преузео извесне наше установе и правне називе. Тако, на пример, предвиђен је монопол (манополија) за продају спахиског вина „по старом обичају“ (стр. 106 и 119). У смислу тога спахије су имале право да одреде да се на трговима за извесно време, обично два месеца продаје искључиво њихово вино. То је стара установа (регалија) коју је познавало наше средњовековно право. У српском средњовековном праву признавало се заиста краљу право првенства да продаје месо, а извесним црквама да продају месо, вино и хлеб на одређеном тргу (Ст. Новаковић: Српски споменици, стр. 162, 611; Т. Тарановски: Историја српског права, I, 138). Међутим, овај појам као и неке друге преводиоци нису довољно објаснили. Добро би било да су то учинили, јер би тако допринели бољем разумевању ствари. Књига је намењена широј научној јавности и читаоци који нису упућени у турски језик и историју тешко ће докучити прави смисао појединих места. Потребно би било да се у следећим свескама обрати више пажње коментарима појединих израза и установа. Иначе рад као целина задовољава и овом приликом треба поздравити одлуку Оријенталног института и изразити похвалу онима који су учествовали у припремању овог издања.

М. Беговић

Roland Grasberger: *PSIHOLOGIJA KRIVIČNOG POSTUPKA*. Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1958, 360 strana.

Психологија кривичног поступка претставља систематско излагање психичких збивања која су у кривичном поступку основа за откривање истине и за пресуђење. Са овом дефиницијом Грасбергер је одредио појам једне дисциплине и поставио границе једног ни мало лаког задатка.

Када је реч о психологији кривичног поступка као посебној дисциплини, неизбежно је задржати се на Грасбергеровом схватању криминологије које је развио у чланку „Шта је криминологија?“ (*Revue de Criminologie et de Police Technique*, Genève, No. 1/1949., с. 3—9), јер се само тако може видети место које припада психологији кривичног поступка као једној од криминолошких дисциплина. За Грасбергера криминологија проучава кривично дело, имајући у виду притом и учиниоца, као реалну појаву насупрот кривичном праву које га проучава као правну апстракцију. Стога се криминологија по правилу јавља као природна наука која је по своме унутрашњем склопу скуп појединих наука које се баве проучавањем ове реалне појаве. Ове поједине науке групишу се око три основна проблема и то: (а) проучавања кривичне стварности, (б) проучавања чињеница поступка и (в) проучавања заштите од криминалитета. Први и трећи проблем остају на овом месту по страни, јер се психологија кривичног поступка налази у групи наука које проучавају други проблем. У овој групи се налазе поред психологије кривичног поступка наука о истрази, наиме учење о материјалним доказним средствима (судска медицина и криминална техника) и криминална тактика.

Према Грасбергеровој замисли ово место у потпуности одговара психологији кривичног поступка. И заиста, ако би се хтелo да приговори овоме, неизбежно је оспорити правилност читаве концепције и тек на тај начин заузети и друкчији став према положају психологије кривичног поступка. Грасбергеру се може приговорити слабост која проистиче из тражења решења за друштвене појаве и проблеме помоћу метода природних наука, иако не треба превидети њихов допунски карактер, а затим отсуство највише синтезе када је реч о криминологији. Ови приговори би потицали из схватања криминологије као једне и јединствене науке о криминалитету под углом свестраног проучавања криминалитета као друштвене појаве. Но, и у овом случај аналитички посматрана психологија кривичног поступка не би ништа изгубила од своје релативне самосталности, али би с друге стране у синтетичком погледу претстављала обогаћење како за теорију кривичног процесног права тако и за науку о криминалитету.

Приликом постављања задатка Грасбергер је оставио по страни криминалну психологију у ужем смислу, наиме психологију учиниоца кривичног дела, која објашњава психолошка збивања меродавна за доношење злочиначке одлуке и за њено извршење. Тако је сасвим правилно остао у кругу психолошких кривичнопроцесних питања или боље речено психолошке стране кривичног поступка.

Са успехом је решено и уношење основних психолошких појмова у систем психологије кривичног поступка, остављајући по страни неслагања која постоје између различитих учења у психологији и евентуални приговор Грасбергеру за становишта која је прихватио. Чини нам се да не грешимо ако констатујемо да се у пракси кривичног правосуђа често наилази на недовољно познавање ових основних појмова, а ова појава је несумњива сметња за правилан рад.

Архитектоника Грасбергеровог дела је следећа: увод и три отсека. У уводу је изложен задатак и подела градива као и кратак осврт на развој психологије кривичног поступка у самосталну науку. Наслови отсека су основни појмови, карактеристика кривичнопроцесних учесника и њихове делатности и карактеристика стадијума и ситуација поступка.

Основни психолошки појмови изложени су у оквиру четири органски повезане теме и то: унутрашњи свет и његово савлађивање помоћу „ја“; стицање садржаја психичког живота; чување и прерађивање садржаја психичког живота; и силе душевног живота. На овај начин је сложена психолошка материја учињена лако пријемљивом, али је простор ипак ограничио могућности аутора, те он завршава речима: „Ко хоће да се бави проучавањем личности и карактерологијом нека се посвети радовима оних који су овде са чистом научничком марљивошћу постигли сазнања изванредно тешко остварљива с обзиром на високу комплексност личности. Овај нека се чува псеудонаучних излагања која се често јављају [...]“ (с. 110).

Код карактеристике кривичнопроцесних учесника и њихове делатности Грасбергер је најпре обрадио психологију вођења процеса и процесног руководиоца, с тим што је изложио и личне и стварне претпоставке за успешно вођење процеса. После овога најпре говори о саслушању и саслушаваном лицу, а затим долазе поглавља о психологији саслушања окривљеника, сведока, вештака и процесних странака, наиме оптужбе и одбране.

У трећем отсеку се посматра веома значајна психологија процесног миљеа, наиме ефекти појединих стадијума и ситуација на психички живот учесника. Једно за другим изложене су психолошке одлике са многим варијацијама код пријаве, у претходном и главном

поступку, приликом доношења пресуде и у поступку поводом правних лекова.

Посматрајући овај систем психологије кривичног поступка у његовој целини може се истаћи да је он наставио добре традиције аустријске криминолошке школе и да је Грасбергер у њега уградио не само изванредно теориско знање већ и марљиво обрађено лично и од других му пренесено искуство дугогодишњег практичног рада.

Др. Д. В. Димитријевић

Maurice Duverger: *INSTITUTIONS FINANCIÈRES*. Paris, Presses Universitaires de France, 1957, 452 pp.

Недавно спроведеном реформом наставе на општем курсу правних факултета у Француској (продужење студија од три на четири године; увођење специјализације на отсеке: приватноправни, јавноправни и економски) измењен је и план наставе финансиских дисциплина на тамошњим факултетима. По старом систему на лисансу је предавано финансиско законодавство, док је наука о финансијама била предмет докторског курса. У новом наставном режиму финансиским студијама дато је знатно више места. Сада се студентима I године предају *финансиске институције*, а као заједнички предмети за слушаоце специјализованих отсека (јавног права и политичке економије) појављују се *финансиска наука и техника* (III година) и *финансиска економија* (IV година). То су семестрални предмети, но ако се узме у обзир да нове наставне форме предвиђају, уз теоретску, и обавезну практичну наставу — онда постаје јасно колики су изгледи да дипломирани правници са факултета понесу солидно познавање финансиских проблема.

Познати политички писац и професор уставног права у Паризу Диверже (*Duverger*) (у Француској није реткост да наставници са јавноправне групе предмета предају финансије) објавио је један од првих уџбеника из предмета „финансиске институције“, чије нам је II издање дошло до руку (I издање, скоро у исто време, добило је хомогена из пера проф. Тротаба (*Trotabas*). То је један модеран и актуелан компендијум, намењен почетницима у финансијама, доста нов по концепцијама, различитим од оних у уџбеницима финансиских класика Аликса (*Allix*), Жеза (*Jèze*), па и нашег савременика Лофанбиржеа (*Laufenburger*). Са ослонцем на индивидуално-историски метод излагања, у њему су ефикасно комбиновани теоретски и финансиско-правни аспекти финансиског феномена, при чему су прегледно и систематски, са dobrим примерима из упоредних финансија, изложени основни институти државних финансија (комунални су остали скоро потпуно у сенци).

Чему Д. учи своје слушаоце? Као један од француских симпатизера „кејнзијанства“ у првом реду: да разликују модерне од класичних финансија. Финансиску науку Д. тумачи као дисциплину која изучава активност државе уколико ова искоришћава посебне финансиске „технике“ (расходе, порезе, зајмове, папирни новац и буџет), које „одвраћа“ од њихове органске функције и употребљава у циљу дејствовања државе на разне сфере друштвене делатности, посебно економску и социјалну. Између класичне и нове концепције финансија писац види контрадикције. Једнакост пред јавним теретима у данашњој финансиској привреди (Запада) доследно се напушта (тврди писац) пошто порези, као инструмент економско-социјалне политике, не могу више тежити онаквој равномерности какву су замишљали класици. Супротност је још оштрија код буџета: „систематски“ дефицит данас је постао средство конјунктурне политике капиталистичких земаља.

Карактеристично је ипак да је на бази доктрине инструменталних финансија рађен углавном само први део приручника, у коме су приказана основна средства финансиске привреде (расходи и приходи, редовни и ванредни), док је у његовом другом делу, намењеном буџету, задржан стил обраде близак класицима финансија. Стога је партији о државним расходима дат обим (50 страна) који се логично могао и очекивати од уџбеника функционалних финансија. У њој су објашњена два основна проблема јавног трошења: природа и величина државних расхода. У анализи њихове природе показан је прелазак са класичне концепцију „неутралних“ на модерну тезу „активних“ расхода. У погледу обима трошења посматрано је, поред разних узрока пораста расхода, интересантно питање њихових граница („за савремене финансије расподела расхода је важнија од проблема њихове глобалне величине“).

Део о јавним приходима — обично најопширнији у текстовима класика, јер су финансије идентификовали са приходима — овде је дат у скромнијим размерама, премда садржи излагање и редовних и ванредних прихода. Опажа се да теорија парафискалитета све више осваја француске уџбенике: у овоме њој је намењено више страна. О порезима је говорено управо толико колико је студентима потребно да уоче основе теорије и технике пореза; то је допуњено сумарним приказом постојећег пореског система у Француској. Аутор, суптилан аналитичар и уздржан критичар, није пропустио да истакне многе слабости данашњег фискалног система у Француској. И да, штавише, искује нов појам — који има шансе да остане у научној литератури — о „фискалном малтузијанству“ (м. је доктрина и пракса која иде за ограничавањем природног развитка извесних феномена): Д. тврди да порески систем у Француској кочи модерна рентабилна предузећа, а фаворизује застарела која производе уз високе трошкове. О теоретско-техничкој страни института јавних расхода студентима је пружено знање које је довољна база за неку накнадну научну и практичну допуну. Пријатно изненађује са каквом је пажњом изложена установа француског државног трезора; што је само потврда о значају улоге коју у финансиској привреди Француске игра та комплексна установа, о којој подаци никад нису били нити су данас сувишни.

Као што се пореско право најтемељније изучава у Италији, тако француска финансиска наука, по традицији, велику пажњу поклања проблемима буџета. Отуда читав други део *Институција* садржи само буџетску теорију са законодавством. Ова детаљна обрада објашњава се уствари разлозима: да се по наставном плану студенти до краја магистралног курса на ову материју више не враћају, и да је нова буџетска реформа покренула низ проблема који су постали предмет многих буџетско-правних студија по часописима, а сада и уџбеницима. Уводни део овог поглавља је резервисан за уклапање буџета у оквиру јавних рачуна. Указано је на разлику између финансиског и националног (економског) буџета, и објашњена техника националног рачуноводства у Француској. На тај начин постаје све јасније да без упознавања ових макроекономских организација ни компендијуми више не могу бити. Код тумачења суштине буџетског организма писац је умесно поступио што је код познатих техничких принципа био опширнији само у излагању оних који су у новој финансиској пракси претрпели знатније измене. Реч је о напуштању доктрине класичне „буџетске“ равнотеже у корист савремене доктрине „економске“ равнотеже (теорија циклчних буџета), и о делимичном одступању од начела годишњости („програми“ са вишегодишњим кредитима). Све остало је добар школски шаблон. Високим степеном актуелности приручника допринело је јасно и методично излагање нових прописа о техници састављања (управа) и до-

ношења буџета (претставничко тело). Репформа у буџетском систему Француске, спроведена декретом од 19 јуна 1956 који регулише материју, резултат је вишегодишњих припрема и темељних студија најпознатијих стручњака из те области. Њену садржину и проблеме које је покренула Д. је изложио у најбољој синтези. У поглављу о извршењу буџета нарочито је пажљиво и са обиљем појединости дат одељак о буџетској контроли, која је и у Француској полиморфна (претходна, текућа и накнадна; административна, рачуно-судска и политичка).

Ако на крају додамо да је свако поглавље компендијума снабдевано прегледом нове литературе, француске и стране, и да је текст допуњен низом статистичких прегледа, приказ можемо завршити мишљењем да је појавом овог приручника финансиска култура (не само француска) постала стварно богатија за једну ефектну и корисну пролегомену у финансиску науку.

Јов. Ловчевић

Emanuele Morselli: LA DOTTRINA DEL TRIBUTO. I presupposti scientifici della finanza pubblica. Padova, Cedam, 1958, 284 pp.

Емануеле Морсели, професор Универзитета у Палерму, оснивач часописа *Archivio finanziario*, познат као писац популарних дела *Compendio di scienza delle finanze* (26 издања) и *Corso di scienza della finanza pubblica* (5 издања), објавио је у новом, углавном непромењеном садржају, своју књигу о теорији дажбина из 1932, која обрађује научне претпоставе јавних финансија. Тексту првобитне књиге (стр. 193) приложио је три додатка (197—284) који књигу употпуњују његовим најновијим проучавањима о основним проблемима науке о финансијама, стварајући тиме заокружену и актуелну целину.

У самој књизи, расподељеној на два поглавља, обрађује у првом поглављу преднаучне мисли и теорије о јавним финансијама, приказујући критички седам главних праваца у финансиској теорији: идеологију античких и средњовековних писаца о држави и њеној финансиској делатности, писце апсолутистичког периода-камералисте, економску тезу са теоријама размене, потрошње и продукције, етичко-социјалну теорију, финансиске рефлексije социјалистичких теорија, економско-научну тезу јавних финансија, коначно политички и социолошки правац у који убраја и своја дела. У другом поглављу обрађује претходне конститутивне елементе и значај финансија, приказујући политичку и финансиску мисао у грчкој и римској антици и на почетку модерног доба, да би на крају образложио три опште претпоставке финансиске делатности: државу као њеног субјекта, њене циљеве и богатство. Насупрот „економистичком“ гледању на финансиске проблеме, писац заступа политичко гледање које избегава индивидуалистичко гледање, те признавајући важност економског момента у социјалној стварности, тежи вишем принципу равнотеже која апсорбује различите моменте социјалног живота (153). Главна претпоставка финансија је очување и развој државног организма (175). Док наука о финансијама не треба да се бави активношћу државе као непосредног произвођача богатства, држава може виртуелно располагати богатством постојећим у земљи као датом ставком те одређује, водећи рачуна о разним околностима и циљевима, које облике богатства треба коме у којој висини и на који начин одузети у облику дажбина, но уз анализу трошкова потребних за јавне сврхе (177) што није економски проблем него проблем државне администрације (180). Предмет науке о финансијама је дакле изучавање питања која се односе на облике у којим администрација може располагати економским средствима и одређивати трошкове за

постизање државних циљева. Наука о финансијама, ослобођена теориског проучавања економског процеса са његовом различитом теориском сврхом, ипак се мора њиме служити као најважнијим помоћником у обрађивању своје науке која не сме бити само дескриптивна нити се сме ограничити на критику и изучавање постојећих финансиских прописа, него мора бити конструктивна пружајући помоћ законодавцу, дакле пракси.

Први додатак садржи „Историографију финансиске мисли“, објављену у *Studi in onore di Gino Luzatto* (Милано, 1950). Аутор констатује да је финансиска мисао у историји економских доктрина врло занемарена те се заузима за монографију о развоју финансиских доктрина. Поред неиталијанске литературе о финансиским доктринама, он нарочито проучава италијанску финансиску литературу која је у свету свакако мало позната, иако је ванредно богата јер је обрађивала основе финансија на најразличитије начине.

Други додатак садржи „Историју финансиске мисли у Италији“, објављену у другом издању приручника *Handbuch der Finanzwissenschaft*, те приказује велико богатство те литературе и разне њене правце почевши са Средњим веком. Док је писац у самој књизи обрађивао поједине главне заступнике врло критички, супротстављајући сваком сажето властито гледиште које је изнео систематски на крају књиге, у овом више информативном прегледу приказује систематски много већи број писаца, износећи своје радове само у односном поглављу посвећеном политичко-социолошком правцу наше науке.

Трећи додатак о „Финансиској формули“, објављен првобитно у часопису *Archivio finanziario* (I, 1950), обрађује поједине покушаје у иностраној и италијанској литератури око утврђивања финансиске формуле сличне политичкој формули. Наводећи разне формуле, међу њима и финансиске формуле социјалистичких доктрина, и њихов утицај на економсконаучне тезе финансија, долази до закључка да се треба одрећи покушаја проналаска финансиске формуле. Главни научни проблем науке о финансијама је проблем финансиске методологије и етичко-правног правца. Реч је дакле о тражењу етичко-правних правила о поступању са индивидуалним богатствима с обзиром на сврхе државе и употребу средстава одузетих за постизавање тих циљева (273). Из ових правила и начела произилазе нарочити проблеми финансиске технике који теже решавању вечитих промена циљева финансиског опортунитета повезаних са чињеницама економије, политике и управе.

Морселијева књига спада, свакако, међу најинтересантнија дела италијанске модерне науке о финансијама. То доказују и четири досадашња превода првог издања ове књиге на стране језике.

В. Мурко

Adolf Arndt: *RECHTSDENKEN IN UNSERER ZEIT. POSITIVISMUS UND NATURRECHT.* (Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart, 180.) Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1955, 30 S.

Овај рад претставља предавање које је писац одржао на конгресу правника социјалдемократа 23 октобра 1954 у ХанOVERу.

Осврћући се најпре на порекло социјалдемократије и њен допринос као политичке партије савременој правној мисли, писац, наглавећи да је социјалдемократија настала у жељи да се друштво начини правичнијим, сматра да стога и њена правна мисао не може бити позитивистичка пошто за позитивистичко схватање право није конституисано његовим елементом правичности (*Gerechtsein*). Но то, с друге стране, према писцу, не значи да без резерве треба усвојити природноправно мишљење нити пак да социјалдемократија

жели да наметне друштву неки свој начин правног мишљења. Реч је, наиме, једино да се савремена правна мисао развије тако како би, водећи рачуна о свачијој слободи савести и вероисповести, друштвостваралачки (*gemeinschaftsbildend*) постала свакоме приступачна и кроз то општеобавезна. Стога писац сматра да она мора бити „више него позитивистичка и друкчија него у томе смислу природноправна [...] да свакога везује само за једну претставу о природном праву, не обзирајући се при томе на његову сопствену савест“. Јер право се не исцрпљује у томе да регулише, него у томе како се регулише и оно што један поредак уздиже на степен правнога, што значи да овај постаје „више него поредак, више него забрана“, јесте добровољност с којом га људи усвајају.

Писац одбацује гледишта која, према његовом мишљењу, негирају право, а која би се у прошлости састојала у схватању да је све право божанског порекла, а у савременом комунистичко-атеистичком — да је право обична мера, односно да има да одумре. У овом светлу он прелази на разматрање проблема природног права и при томе одбацује теолошки елемент из крута посматрања, те узима у обзир само тзв. рационални момент, који се огледа у томе што су сва природноправна схватања развијена човековим умом, подложна променама и показују се као одраз човекове личности.

Овај рационални момент очувао је према ауторовом мишљењу природноправна учења од укочености и затворености, омогућио је везу између католичког веровања и античке филозофије и постављање дуалистичке структуре рационалног духовног света. Подела на тело и душу, енергију и материју, карактеристична за западни културни круг, постоји од античког доба све до наших дана и у области права огледа се у подели на право и неправо, јавно и приватно или објективно и субјективно право, итд., али није, према пишевом мишљењу, нешто само по себи разумљиво и у новије време већ се примећује напуштање ове поделе.

У погледу природног права, већ код Аристотела јавља се дуализам природно — позитивно право који „се развија у дуализам или природно право или позитивизам“, а у самом позитивизму дуализам право — етика, који међу собом немају никакве везе. Тако видимо да „дуалистичка структура рационалног духовног света у епоси која од антике досеже до новог времена аксиоматски оперише алтернативом или — или“. Писац, међутим, сматра да је дошло време када би однос између права и етике требало друкчије поставити, и то у смислу уклањања њиховог супротстављања. Полазећи од овога, он подвргава критици два велика дуализма око којих још „кружи правна мисао“, а, наиме, дуализме: право — правна сигурност и право — неправо.

За први сматра да се појам важења не би могао свести на спољну принуду, него да се трајност права може обезбедити само његовом унутрашњом снагом, док код другог захтева да се унесе нов временски појам (*Zeitbegriff*) у право, јер ће на тај начин добијено разумевање временске условљености (*Zeitlichkeit*) и временске правичности (*Zeitgerechtigkeit*) бацити новосветло на однос између права и правичности, права и моралног закона.

Писац сматра да оправдање људског чињења или нечињења у заједници и суђење о овом оправдању подлежу моралним мерилима, али да све то само по себи не претставља непосредно извршавање моралног закона. Захтев који човеку поставља морални закон друкчијег је карактера од захтева које човеку поставља човек, односно од вршења власти кроз судове од стране државне заједнице. Мерила нашег суђења налазе своју границу и садржај у несавршеном човеком бићу и сачовечности (*Mitmenschlichkeit*), коју људи један другом

дугују, и „одржање ове мере је морални принцип наше правне мисли“.

Сама разлика оправдања човека пред људима од оправдања пред моралним законом претставља сопствено биће права. Суштину овога бића чини његов човечански елемент, кроз који опет и природно право и позитивизам могу да нађу заједнички спој (*gemeinsamer Ansatz*), с обзиром да оба у специфичном облику садрже овај елемент.

До погрешног схватања права, међутим, долази се по правилу зато што се оно схвата као поредак одвојен од човека и што се из непроменљивости моралног закона изводи закључак о непроменљивости права, односно, обратно, од променљивости човека долази се до позитивизма у праву, који је „с оне стране добра и зла“. На тај начин се право показује као задатак, док нам се уствари овај задатак поставља од стране моралног закона. Према томе, између овог закона и права нема поклапања и баш из „жртвовања“ њиховом неслагању израста човек, док само ово неслагање „чини право“. До пропадања права и долази онда када се један поредак приказује као светиња због своје тобожње сагласности с моралним законом, чиме се ремети равнотежа између појединца и заједнице, превагом једног или другог, и тако ствара тежња за рушењем постојећег поретка. Отуда социјалистичка мисао мора схватити правни поредак као нешто што је везано за људе као историски условљена бића, неиздвојива из свога времена и околине, и мора, и поред разноликог схватања порекла права, његовог сопственог оправдања и односа према моралном закону, тежити превазилажењу погрешне алтернативе позитивизам — природно право, односно стварању опште правне мисли, јер „без опште правне мисли један народ не може да живи“.

Ова последња реченица је карактеристична за ауторово схватање проблема који излаже и показује утицај који на његово схватање права има његово идеолошко, односно политичко опредељење. Као што се из изложеног могло видети, он тежи мирењу супротности путем компромиса, исто онако као што то у својој теорији и пракси чини социјалдемократија — партија којој и он припада. С гледишта правне теорије његово је схватање блиско онима која важење права везује за пристанак (*consensus*) правних субјеката, односно онима која у праву виде минимум морала.

Пишчево је схватање несумњиво исправно у оном делу у коме заступа тезу о неслагласности морала и права, али греши када у овом неслагању тражи извор права, односно када тежи стварању једног на слободном пристанку заснованог општеобвезујућег права. Јер, као што је познато, онога момента када би постало општеприхваћено правило у смислу регулатора друштвених односа, право би престало да постоји као такво.

Исто тако писац свакако греши кад право везује за човека онако као он то чини. Но, с друге стране, мислимо да се у овоме састоји и позитивна страна његовог схватања права, јер и поред методолошки неправилног поступка, у центру стоји човек као биће чију слободу и право треба да штити, тј. хуманизам је полазна основа. У тој вези с тим је и нужност сталне борбе за право.

Д. Продановић

Friedrich Lent: *ZIVILPROZESSRECHT. Ein Studienbuch*. München und Berlin, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 7. Aufl., 1957, XII + 264 S.

Књига проф. Лента, изишла у серији „кратки правни уџбеници“, претставља уџбеник у правом смислу те речи. За разлику од многих својих немачких колега, проф. Лент се ограничава да на приступачан начин, кратким реченицама, изложи оно што студент треба да научи

на општем курсу студија. Али и у књизи малог обима (који ипак није тако мали као што би се могло закључити по броју страна, јер је знатан део текста сложен ситним слогом!) писац је приказао главне научне контроверзе по основним питањима. Ту, пре свега, треба истаћи питање предмета спора. У овом питању писац заузима став којим се разликује од владајућег мишљења у савременој немачкој науци. Непосредан предмет спора, по њему, је тражење управљено на правоснажно утврђење једне правне последице. Одлуком о том тражењу одлучује суд истовремено и о једном одређеном субјективном материјалном праву (с. 100). Доследно томе, више захтева постоји ако тужилац истиче аише оваквих права и за свако тражи одлуку. Идентитет предмета спора је идентитет оног материјалног права које је предмет спора (с. 101), односно о коме је правоснажно пресуђено (с. 172). Лент је спреман да призна да је ово схватање можда „превазиђено“ (*überwunden*), али да за њега говори позитивно право (чл. 172). Насупрот учењу Шваба (*Schwab*) и Розенберга (*Rosenberg*), који узмају да се предмет спора одређује само тужбеним предлогом, Лент узима да и чињенице постају саставни део предмета спора ако су оне неопходне за његово индивидуализирање (с. 100). Овим се Лент разликује и од Никиша (*Nikisch*), за кога је предмет спора само правно тврђење. На тај начин овај писац је једини од истакнутих савремених немачких процесуалиста који заступа материјалноправну концепцију тужбеног захтева. Може му се замерити да је пропустио да практичне консеквенце разлике између два схватања илуструје са више примера, поготово кад се има у виду да је реч о удебнику. — У погледу спора о нужном садржају тужбе, Лент заступа владајуће учење (Розенберг, Никиш), које он назива поправљеном теоријом индивидуализирања (с. 107). — У спору између присталица материјалноправне и бранилаца процесноправне теорије правоснажности, писац се ставља на страну ових других (165). — Основно правило за расподелу терета доказивања — да свака странка треба да доказује чињенице које су претпоставка за примену норме повољне за њу — јесте по Ленту, насупрот владајућем учењу, процесноправне природе (139). — Признање чињеница није процесна изјава воље, него процесна изјава о знању, јер неопозивост таквог признања (каква постоји у немачком праву) није резултат свесне воље странке (122). — Лент је заузео став и у старом спору о правној природи материјалноправних изјава воље у парници. Он ту заступа исто гледиште као и Розенберг: једна на изглед јединствена изјава у парници, на пример, изјава о пребијању, састоји се у ствари из две, од којих је једна материјалноправна изјава воље (правни посао), а друга парнична радња странке којом се та изјава истовремено уноси у процес. Прва је у свему регулисана одредбама материјалног, друга у свему одредбама процесног права (78). — За Лента насупрот Розенбергу, као парничне радње странака треба узети и оне радње чије дејство лежи „нужно и примарно“ у области процеса а „само секундарно, изведено“ у материјалноправној области. Зато су за њега прогациони уговор и издавање пуномоћја парничне радње, а не материјалноправни послови (77). — (Лент, иначе, усваја Голдшмитову (*Goldschmidt*) поделу парничних радњи на *Erwirkungshandlungen* и *Bewirkungshandlungen*.) — Иако је присталица расправног начела, Лент је далеко од процесног либерализма. — Судија мора, вршећи своју дужност расветљавања чињеничног стања, имати активну улогу. Из овога он изводи своју познату поставку да се одговорност за исход грађанског спора дели између странака с једне, и суда с друге стране (61). — У погледу правозаштитног захтева писац изражава сумњу да ли је овај појам данас уопште потребан да би се разумеле процесне појаве (97).

Најзад, нека слику овог правног писца допуне и ове његове речи: „После деценија правне сигурности, немачки народ доживео је под националсоцијалистичким режимом злоупотребу и слом право-суђа“ (3).

Др. Б. Познић

L. Caeset et R. Henrion: COLLECTIO BIBLIOGRAPHICA OPERUM AD IUS ROMANUM PERTINENTIUM, Series I: Opera edita in periodicis miscellaneis encyclopaedisque, Vol. 6, 1956 ed., 619.; Vol. 7, 1958 ed., 385 pp. Bruxelles, Office International de Librairie.

Пре десет година појавила се прва свеска ове библиографије у којој су аутори, два угледна белгиска професора, објавили њен план: у три серије свезака од око 600 страница свака биће обухваћена сва дела из најшире схваћене области римског права објављена на романским, германским и англосаксонским језицима у часописима, енциклопедијама, збирним публикацијама и посебним књигама почев од почетка прошлог века. Друга серија обухватиће докторске дисертације, трећа — монографије самостално публиковане а прва све остале радове објављене у периодикама и осталим збирним публикацијама.

Две свеске које овде региструјемо завршавају прву серију. У њима су обухваћени радови објављени у: 550 споменика и зборника издатих у част личности, 395 таквих публикација посвећених установама или догађајима, 45 зборника радова истог аутора, 24 годишњака факултета и сличних публикација и у најновијим бројевима периодика који су били обухваћени у првих 5 раније публикованих свезака прве серије. Међу обрађеним зборницима налазе се и два југословенска: Зборник издат 1939 у Београду у част А. Белића и Зборник издат у Загребу 1929 у част Ф. Шишића.

Као и у претходним свескама, радови нотирани у ове две свеске су одабрани по врло широком критеријуму: обухваћено је све оно што може у најширем смислу интересовати историчара римског права. Тако су, на пример, обухваћени неки радови наших професора Н. Вулића, В. Чајкановића, М. Будимира и Мошина објављени на западним језицима, иако не обрађују питања везана непосредно за правне установе.

Ми смо већ раније, скрећући пажњу на прве објављене свеске ове библиографије, истакли како је она од неоцењиво велике користи за свакога ко се бави римским правом јер уштеђује бескрајно трагање по часописима, које је било једина могућност, и истовремено даје већу сигурност да је пронађена литература потпуна. Ове две свеске су у том погледу нарочито корисне јер обухватају радове објављене у појединим збирним делима чији преглед је врло тешко имати јер су штампани на разним странама и у разним временима.

Д. С.

ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА

ACTA IURIDICA ET POLITICA (Edit Facultas Scientiarum Politicarum et Iuridicarum Universitatis Szegediensis), Tomus IV, Fasc 1—2, 1958. — Both Odön: Die Städtische Strafgerichtsbarkeit von Szeged im Jahre 1848. — Némethi László: Rechtsquellencharakter des Musterstatuts der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaft.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE, Praha, Iuridica I, 1958. — V. Procházka: Die Grosse Sozialistische Oktoberrevolution und ihre Bedeutung für die Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Staates. — V. Knapp: Die Rolle des sozialistischen Rechts beim Aufbau der sozialistischen Ökonomie. — P. Levit: Der sozialistische Staatsapparat. — P. Peška: Die Grundbürgerrechte und Pflichten im sozialistischen Staat.

Iuridica II, 1958. — Z. Jiřinský: Die Rechtsideologie des Masarykismus und Sozialdemokratismus. — M. Knappová: Der Begriff der Rechtssubjektivität und der Handlungsfähigkeit im tschechoslowakischen Recht. — Z. Češka: Zu einigen Fragen des Arbitrageverfahrens. — I. Tomeš: Zur Regelung der Überstundenarbeit im tschechoslowakischen Arbeitsrecht.

ANNALES DE LA FACULTÉ DE DROIT D'ISTANBUL, sixième année, tome VI, 1957. — Marcel Prelot: L'évolution constitutionnelle de la Quatrième République. — Vedat Sevig: La condition actuelle des étrangers en Turquie. — Ali Fuat Başgil: Le problème de la protection des droits dans la démocratie et les lacunes de notre loi constitutionnelle. — Yılmaz Altug: Minorities in Turkey. — Süheyl Gürbaskan: Les causes d'aggravation de la peine des diffamations et injures en droit turc. — Recueil de la fonction publique internationale. Documents et études présentés par Charles Crozat et Georges Benar (Première partie: Status, règlements et textes divers; deuxième partie: Décisions juridictionnelles internationales; troisième partie: Commentaires, notes, bibliographie; quatrième partie: Fichier de la jurisprudence des tribunaux administratifs internationaux — Établi par G. Benar).

ANNALES DE LA FACULTÉ DE DROIT DE LIÈGE, 1957. — Simone David: La sécurité sociale, facteur de transformation du droit privé en particulier du droit de la famille. — Joan Robinson: Réflexions sur le développement économique. — Jean Carbonnier: L'esclavage sous le régime du Code civil. — Jean Rivero: L'État moderne peut-il être encore un État de droit? — Paul De Visscher: La nature de la Communauté Européenne du Charbon et de l'Acier. — E. Bours: Faut-il réformer la procédure fiscale en matière d'impôts sur les revenus. — Jacques Dembour: Consultation de la section de législation du Conseil d'État par le président de l'une des deux Chambres législatives. — Yves Ranscelot: Les contrats de brasserie et leur réglementation.

Troisième année, 1958, No. 1. — André de Laubadère: Le problème de l'instabilité ministérielle en France. — Thérèse Bartholomé: Quelques réflexions sur l'Administration consultative. — Jacques Leauté: Les tendances du droit pénal français et du droit pénal contemporain. — Michel Franchimont: Les projets belges concernant la réforme de la juridiction des mineurs. — Paul Graulich et Pierre Gothot: Indépendance mais Solidarité, impératifs nouveaux des régimes matrimoniaux. — Monique Lienard-Ligny: L'émancipation de la femme mariée hollandaise dans le cadre du régime légal de communauté universelle. — Séminaire de Spa sur „Le droit et la vie des affaires”.

No. 2. — René Savatier: Du nouveau dans le domaine des arts et des lettres (La loi française du 11 mars 1957). — Jean Radouant: Les droits suc-

cessoraux du conjoint survivant. — Fernand Dehousse: L'énergie atomique et la politique. — Jean Constant: La recevabilité de l'action civile devant les juridictions répressives et sa prescription. — Albert Fettweis: Procédure sommaire en matière répressive (Transaction sur l'action publique ou condamnation sans débats). — Guy Houchon: La responsabilité des anormaux (Problème de science pénale. Solutions anglaises). — Pierre Quaden: Création et multiplication de la monnaie scripturale. — Lucien François: L'affectation d'un immeuble à la constitution d'un fonds de pension pour travailler indépendant (Insuffisance des textes).

L'ANNÉE POLITIQUE ET ÉCONOMIQUE, Paris, 31e année, No. 141, Juillet-Octobre 1958. — Bernard Lavergne: Dégénération et chute de la IVe République. — Le gouvernement de Gaulle et la stupéfiante Constitution du 28 septembre 1958. — La Constitution nouvelle et les Territoires d'Outre-Mer — Geoffrey Fraser: La résurrection de la Ligue Arade. — V. Radu: Le crépuscule du Pan-Américanisme. — Jacques Caulais: La leçon de Québec ou les rapports du Canada et de la France.

ARCHIV DES ÖFFENTLICHEN RECHTS, Tübingen, 83. Band, H. 1, 1958. — Hans Schneider: Körperschaftliche Verbundverwaltung. Verfassungsrechtliche Betrachtungen über die Bildung von landesunmittelbaren und bundesunmittelbaren Verwaltungsträgern durch Bundesgesetz. — Hans Müller: Zur Problematik des Finanzausgleichs zwischen Oberstaat und Gliedstaaten im Bundesstaat. — Werner Hurst: Zur Problematik der polizeirechtlichen Handlungshaftung. — Karl August Bettermann: Bundeskompetenz für Jugendschutz?

H. 2/3, 1958. — Hans-Wolfram Daig: Die Gerichtsbarkeit in der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft und der Europäische Atomgemeinschaft mit vergleichenden Hinweisen auf die Europäische Gemeinschaft für Kohle und Stahl. — Otto Bachof: Teilrechtsfähige Verbände des öffentlichen Rechts. — Martin Bullinger: Der Anwendungsbereich der Bundesaufsicht. — Gerhard Wacke: Die Erstattung von Gutachten durch den Bundesfinanzhof mit einer vergleichenden Betrachtung der Gutachtertätigkeit der anderen Gerichte.

CALIFORNIA LAW REVIEW (Published by the School of Law of the University of California), Berkeley, Vol. 40, No. 3, August 1958. — Charles I. Schottland: Where Are We in This Business of Social Security? — Jacobus ten Broek: Welfare in the 1957 Legislature. — Herman M. Somers and Anne R. Somers: Private Health Insurance. — Francis E. Jones: The Nature of the Court's „Jurisdiction" in Statutory Arbitration Post-Award Motions.

No. 4, October 1958. — Louis E. Goodman: In Defense of Federal Judicial Sentencing. — Jacobus tenBroek: California's s New Medical Care Law and Program.

ÉCONOMIE CONTEMPORAINE, Paris, 17e année, No. 113, 14 Octobre 1958. — F. -V. Féraud: La mer intérieure. — P. Wigny: Les tâches de l'Assemblée Parlementaire Européenne. — J. Soustelle: Nous avions raison. — G. van der Kemp: Pour une politique de prestige. — P. Montel: La vie publique et la science. — A. Dauphin-Meurier: La politique étrangère du Cambodge. — R. Céré: De Talleyrand à de Gaulle. — A. ben Kouatly: L'Occident abandonne l'Orient.

No. 114, 28 Octobre 1958. — F. V. Féraud: Nos échanges commerciaux. — X. Leurquin: Plaidoyer pour un Libre-Échange. — G. Morancé: Les charges sociales européennes. — R. Duchet: L'union pour le salut national. — R. Céré: L'énigme chinoise. — F. D. Wilhelmsen: Otto de Habsbourg et l'avenir de l'Europe

No. 115, 11 Novembre 1958. — W. Hallstein: Les institutions européennes, expression de la solidarité de l'Europe. — H. Ribien: Euratom. — G. Mo-

rancé: Les difficiles mais impérieuses harmonisations des sociétés privées européennes et de la fiscalité. — A. Dauphin-Meunier: Le plan quinquennal algérien. — Ch. O'Donnell: Une société ouverte.

No. 116, 25 Novembre 1958. — F.-V. Féraud: Récession ou crise? J. Janin: L'échec de la zone de Libre-Echange. — G. Bonnet: Un plan de redressement s'impose. — X. Leurquin: La France peut-elle faire face à ses obligations? — G. Morancé: Les hommes d'État belges et la France. — A. Thiery: L'analyse des coûts et le problème de l'harmonisation dans un Marché Commun concurrentiel. — Abba Eban: Nationalisme et unité arabe. — F. Oulès: La récession américaine va-t-elle se prolonger ou transformer en dépression?

No. 117, 9 Décembre 1958. — F.-V. Féraud: Les problèmes du commerce international. — G. de Carmoy: Les aspects financiers et monétaires du Marché Commun. — G. Morancé: Pour une collaboration africano-européenne. — O. Bach: De la communauté économique à la communauté politique. — R. Lhuillier: Les vrais problèmes de l'application du Marché Commun en 1959. — F. Eberlin: Où en est l'intégration économique de l'Europe. — M. Debre: Les conditions du redressement français. — Général Béthouart: La crise du parlementarisme. — L. Rougier: La tradition occidentale. — J. Dumontier: L'évolution de l'économie française au premier semestre de 1958.

No. 118, 23 Décembre 1958. — E. Roche: Commerce français et Marché Commun. — G. de Carmoy: Les capitaux, les investissements et les biens monétaires. — X. Leurquin: Quand l'O.T.A.N. se mêle au libre-échange. — Forster Dulles: Les Etats-Unis et le Marché Commun. — A. Stirling: L'Australie et l'Europe. — J.-V. Wilson: La Nouvelle-Zélande et l'intégration économique européenne. — F. Eberlin: Que prépare le plan septennal soviétique?

ENCOUNTER, London, Vol. XI, No. 4, October 1958. — Michael Young: The Rise of the Meritocracy. — William H. Whyte, Jr.: The City Eviscerated (Letter from America).

No. 5, November 1958. — F. R. Allemann: The Permanent Crisis (Some bleak thoughts on the Middle East). — Robert Neville: Vatican Report. — Daniel Bell: America's Peculiar Recession. — Wayland Young: An Abolitionist's Position.

No. 6, December 1958. — Dan Jacobson: After Notting Hill (Povodom pojave rasne diskriminacije u Engleskoj). — Raymond Aron: The Fifth Republic. — Germaine Tillion: The Terrorist (Testimony in Algiers). — Anthony Rhodes: Gabrielle D'Annunzio.

THE JOURNAL OF POLITICS (Published quarterly by the Southern Political Science Association in cooperation with the University of Florida), Gainesville, Vol. 20, No. 1, February 1958. — Hanah Arendt: Totalitarian Imperialism — Reflections on the Hungarian Revolution. — Melvin Croan and Carl J. Friedrich: The East German Regime and Soviet Policy in Germany. — Richard F. Staar: The New Course in Poland. — Edward Taborsky: Political Developments in Czechoslovakia Since 1953. — Alex N. Dragnich: Recent Political Developments in Yugoslavia. — Allen S. Whiting: „Contradictions" in the Moscow-Peking Axis. — George Lenczowski: Evolution of Soviet Policy Toward the Middle East. — Gene D. Overstreet: Soviet and Communist Policy in India.

No. 2, May 1958. — Marian D. Irish: The Organization Man in the Presidency. — Taylor Cole: The West German Federal Constitutional Court (An Evaluation After Six Years). — Charles D. Farris: A Method of Determining Ideological Groupings in the Congress. — Lester W. Milbrath: The Political Party Activity of Washington Lobbyists. — Howard White: The Political Faith of John Dewey. — Martin L. Kilson, Jr.: Nationalism and Social Classes in British West Africa.

No. 3, August 1958. — Kenneth W. Thompson: The Limits of Principle in International Politics (Necessity and the New Balance of Power). — Lu-

cian W. Pye: *The Non-Western Political Process*. — Milton Greenberg: *Loyalty Oaths (An Appraisal of the Legal Issues)*. — Felix E. Oppenheim: *An Analysis of Political Control (Actual and Potential)*. — Murray Edelman: *Causes of Fluctuations in Popular Support for the Italian Communist Party Since 1946*.

KYKLOS (*Internationale Zeitschrift für Sozialwissenschaften*), Zürich-Basel, Vol. XI, Fasc. 1, 1958. — J. Pen: *Wage Determination Revisited*. — K. Singer: *Oikonomia — an Inquiry into Beginnings of Economic Thought and Language*. — J. E. Moes: *A Dynamic Interpretation of Malthus' Principle of Population*. — M. W. Reder: *Theoretical Welfare Economics*. — E. Zweig: *American Sociology for Europe?* — P. Baffi: *An Analysis of Modern Inflation*.

Fasc. 2, 1958 — *The Quest for a Stabilization Policy in Primary Producing Countries — A Symposium* (Ragnar Nurkse: *Trade Fluctuations and Buffer Policies of Low-Income Countries*. — *Comments on Professor Nurkse's Paper*).

Fasc. 3, 1958. — L. Baudin: *William E. Rappard (1883—1958)*. — E. Salin: *Auf der Suche nach dem Standort der Zeit. Alfred Weber zum Gedächtnis*. — J. Akerman: *Professor Shackle on Economic Methodology*. — F. Redlich: *Toward Comparative Historiography*. — F. Zweig: *The Theory of Social Classes*. — R. Triffin: *The Dollar and International Liquidity Problem Reconsidered*. — H. R. Edwards: *Price, Cost and Output*. — W. Stark: *Die Dogmengeschichte der Volkswirtschaftslehre im Lichte des Pragmatismus*.

Fasc. 4, 1958. — J. J. Spengler: *Public Bureaucracy, Resource Structure and Economic Development*. — F. Gehrels: *Wages and Aggregate Employment*. — G. Mickwitz: *The Means of Competition at Various Stages of Production and Distribution*. — C. A. W. Manning: *The Elimination of War — Princeton's New Approach*. — R. Dorfman: *Economic Science*. — A. Bonné: *A Survey of Recent Contributions to the Economics of Development*. — Th. J. Pressly: *Common Frontiers of the Social Sciences*.

LECCIONES Y ENSAYOS (*Facultad de Derecho y Ciencias Sociales*), Buenos Aires, 1958, No. 8. — Enrique A. C. Aztiria: *Origen y evolución histórica del derecho comercial y antecedentes argentinos*. — Federico Videla Escalada: *El contrato de sociedad en el código civil*. — Juan Jose Guaresti (h.): *Los recientes decretos de „normalización y saneamiento del sistema bancario argentino“ y sus antecedentes*. — Hans Kelsen: *El derecho y la naturaleza*. — Luis Vicente Galeano: *Sobre la necesidad jurídica de comprender el lenguaje de los niños y adolescentes*. — Luis Vicente Guerini: *Problemas de nuestra Facultad de Derecho*.

DER NEUE BUND (*Monatsschrift für Freiheit und Gemeinschaft*), Zürich, 24. Jg., Nos. 9/10, September—Oktober 1958. — Elisabeth Rotten: *Die Schwäche der Gewalt und die Kraft des Geistes*. — У овом двоброју објављена је и дискусија по питању увођења атомског наоружања у Швајцарској која је одржана на јесењем састанку швајцарске социјал-демократске партије.

Nos. 11/12, November—Dezember 1958. — Eva Thürig: *Die politische Gleichberechtigung der Frau und ihre Gegner*.

L'OFFICIEL DE L'INDUSTRIE (*Revue française des problèmes de l'actualité économique technique et sociale*). Paris, an XX, troisième série, No. 1, Octobre 1958. — F. V. Féraud: *La conjecture économique et industrielle*.

No 2, Novembre 1958. — René Terrel: *Les enseignements de la C.E.C.A.*

No 3, Décembre 1958. — F. V. Féraud: *Le franc-or*. — X. Leurquin: *France — Deux conceptions économiques en présence*. — R. Damien: *Aucune réforme n'est concevable sans la stabilité des prix*. — P. Hamp: *L'action morale pour la prévention des risques professionnels et routiers*.

ÖSTERREICHISCHE ZEITSCHRIFT FÜR ÖFFENTLICHES RECHT, Wien, Band IX, H. 1, 1958. — Robert Langer: Der Kampf um die Menschenrechtskonventionen der Vereinten Nationen. — Günther Winkler: Zum Verwaltungsbegriff. Die Problematik eines positiv formulierten dreifachen Verwaltungsbegriffes. — Pier Luigi Zampetti: Methodologische Betrachtungen zum Verhältnis von Norm und Tatsache.

POLITICAL SCIENCE (Published by the Department of Political Science and School of Public Administration — Victoria University of Wellington), Vol. 10, No. 3, September 1958. — Kuzuo Kawai: The Divinity of the Japanese Emperor. — R. H. Brookes: The General Election of 1957 — Wellington Central, the Field and the Battle V. R. S. Milne: Voting in Wellington Central, 1957. — Peter Cambell: New Zealand Ministers, 1935-1957.

POLITICAL SCIENCE QUARTERLY (Edited for the Academy of Political Science by the Faculty of Political Science of Columbia University), New York, Vol. LXXIII, No. 1, March 1958. — Fritz Stern: Adenauer and a Crisis in Weimar Democracy. — Sidney Klein: Capitalism, Socialism and the Economic Theories of Mao Tse-tung. — William R. Allen: International Trade Theory, Commercial Policy and the Economist. — Herman Walker, Jr.: The Post-War Commercial Treaty Program of the United States. — Gerard Braunthal: West German Trade Unions and Disarmament.

No. 2, June 1958. — Cecelia M. Kenyon: Alexander Hamilton — Rousseau of the Right. — Madeline R. Robinton: Parliamentary Privilege and Political Morality in Britain (1939-1957). — Stanley J. Zyzniowski: Soviet Foreign Economic Policy. — J. P. C. Carey and A. G. Carey: Oil for the Lamps of Italy. — Geoffrey Seed: British Reactions to American Imperialism Reflected in Journals of Opinion (1898-1900).

No. 3, September 1958. — Doris A. Graber: The Truman and Eisenhower Doctrines in the Light of the Doctrine of Non-Intervention. — Fred R. von der Mehden: Marxism and Early Indonesian Islamic Nationalism. — James P. Shenton: The Coughlin Movement and the New Deal. — Robert A. Kann: Public Opinion Research — A Contribution to Historical Method. — Denis H. Wrong: Parties and Voting in Canada — A Backward and Forward Glance in the Light of the Last Elections. — Bernard Wishy: John Locke and the Spirit of '76. — Leon Gordenker: The United Nations, the United States Occupation and the 1948 Election in Korea.

IL POLITICO (Rivista trimestrale edita a cura dell' Istituto di Scienze Politiche dell' Università degli Studi di Pavia), anno XXIII, No. 3, Settembre 1958. — A. Kemp: Il problema internazionale degli esperimenti atomici. — G. Borsa: Le trattative per l'indipendenza dell' India. — N. Balabkins: Il pensiero economico occidentale visto dai sovietici. — P. Biscaretti di Ruffia: The First Two Years of Functioning of the Italian Constitutional Court. — L. Treves: Radiotelevisione e libera manifestazione del pensiero. — A. Colombo: Totalitarismo e stato sovrano unitario.

POLITIQUE (Revue internationale des doctrines et des institutions), Paris, nouvelle série, No. 2, Avril-Juin 1958. — Jean Salomon: Les dictatures militaires républicaines. — Charles Cadoux: Le parti du Congrès en Inde. — Edward L. Cozier: La Fédération des Antilles britanniques.

POLITIQUE ÉTRANGÈRE (Revue publiée par le Centre d'études de politique étrangère), Paris, 23e année, No. 4, 1958. — René Dollot: Situation de l'Afghanistan. — Owen Lattimore: Frontières russo-chinoises. — Georges Gayet: Zanzibar, centre de l'Islam de l'Afrique orientale. — Pierre Rossi: L'Iraq au printemps 58. — J. J. Berreby: Pétrole et panarabisme. — André Holleaux: Le gouvernement du Cambodge contemporain.

No. 5, 1958. — M. Szegei: Ce que la révolution hongroise était et ce qu'elle n'était pas. — Jean-Michel de Lattre: L'élévation du niveau de vie

et la garantie des investissements en Afrique. — Pierre Vellas: *La conférence de Stresa et la politique agricole européenne.* — Arnold Wolfers: *L'Europe et le bouclier de l'O. T. A. N.* — B. Apremont: *Les relations économiques sino-soviétiques*

PŘÁVNÍK (*Theoretický časopis pro otázky státu práva* — Vydává Ústav práva Československé akademie věd), Praha, ročník XCVII, číslo 1, 1958 — V. Knapp: *Některé otázky významu zákona hodnoty pro socijalistické občanské právo.* (Нека питања значаја закона вредности за социјалистичко грађанско право). Полазећи од новијих резултата политичке економије у вези са значајем закона вредности у социјалистичком друштву, аутор у првом делу чланка разматра дејство овог закона на узајамне правне односе социјалистичких организација државе, а у другом делу чланка на државну социјалистичку својину. — *Ot. Plundr: Volba soudcu a soudci z lidu* (Избор судија и судија поротника). Писац излаже систем избора судија у Француској, САД и Швајцарској, у СССР, у земљама народних демократија, у Чехословачкој где је он прокламован 1952 уставним законом о судовима и јавном тужиоштву а уведен у живот 1957. — J. Chyský: *Podstata pracovního právního poměru zaměstnanci v socialismu a na přelomu k socialismu* (Суштина радног правног односа радника и службеника у социјализму и у прелазу ка социјализму). Међу битним обележјима радног односа у социјализму писац истиче: лично обављање рада; закључивање и престанак радног односа није стихични; држава, предузеће и сама лица у радном односу су ангажовани на обезбеђењу живота и здравља при раду лица у радном односу; добровољна радна дисциплина; начин одређивања награде за рад регулисан је државном тарифном политиком; дужност послодавца да обезбеди повољне услове за пораст продуктивности рада.

Číslo 2, 1958. — I. Bystřina: *10 let Února (10 godina Februara).* — J. Grospič: *K některým otáskám nově ústavní úpravy postavení a pravomoci sboru pověřenci* (Уз нека питања новог уставног уређења и овлашћења колегијума повереника). У чланку се разматра однос колегијума повереника као извршног политичког органа Словачке, према Словачком народном савету и влади републике, и његова уставна овлашћења и компетенције по новом уставном закону из 1956. — M. Lakatoš: *K otázce právních záruk законности normativních aktu* (Уз питање правних гаранција законитости нормативних аката). Дајући преглед заштите законитости нормативних аката у СССР, Пољској, ДР Немачкој и Чехословачкој, писац сматра да се у систему контроле законитости нормативних аката у социјалистичким државама могу разликовати три врсте ове заштите: стављање ван снаге нормативног акта, које овлашћење по правилу припада само органима власти; задржавање од извршења нормативног акта, за шта су поред органа власти надлежни и органи управе; протест против незаконитости нормативног акта, које право припада јавном тужиоцу. Изјашњавајући се начелно против судске контроле законитости нормативних аката, писац сматра да се судовима поверава само оцена важења и дејства нормативних аката при примени тих аката, што уставари и не спада у контролу законитости нормативних аката. — K. Witz: *Odpovědnost zaměstnavatele při pracovním úraze a nemoci z povolání* (Одговорност послодавца при несрећи на послу и професионалном оболењу). — J. Štulc: *Nová úprava odpovědnosti za vadu, náhrady škody a majetkových sankcí u stavebních a montážních* (Ново регулисање одговорности за недостатке, накнаду штете и имовинских санкција код грађевинских и монтажних радова).

Číslo 3, 1958. — E. Kučera: *Poznámky k pojmu forma státu* (Примедбе уз појам облика државе). Излажући критички нека схватања појма облика државе, писац указује на нове аспекте које сматра значајним

за ово питање. Притом полази од политичког режима, облика владавине и државног уређења као елемента општег појма облика државе и истиче да су они условљени економском базом и одређени класном суштином државе и да, иако независни, врше међусобни утицај и узајамно се допуњују. — P. Gindev: *Vliv Velké říjnové socialistické revoluce na vznik diktatury proletariátu v Bulharsku* (Утицај Велике октобарске социјалистичке револуције на постанак диктатуре пролетаријата у Бугарској). — V. Knapp: *Některé otázky aplikace a interpretace občanského práva ve uztazích socialistických organizací* (Нека питања примене и тумачења грађанског права у односима између социјалистичких организација). — I. Mrázek: *K novým úpravám výsad a imunit v právu mezinárodním* (Уз ново уређење привилегија и имунитета у међународном праву).

Cislo 4, 1958. — A. Dressler: *Studium ústavního zřízení socialistických států* (Изучавање уставног уређења социјалистичких држава). — A. Dvořák: *Příspěvek k otázce výkladu a řešení národních a demokracické revoluce v Československu* (Прилог питању тумачења народне и демократске револуције у Чехословачкој). — J. Nezksil: *Dobrovolné upuštění při účastenství* (Доброволни одустанак при саучесништву). — S. Vaněk: *K některým ustanovením nové vyhlášky o vkladních knížkách* (Уз нека установљења нове објаве о штедним књижицама). — J. Štulc: *K opětnému zavedení hospodářských smluv na pruské a projektové práce* (Уз поновно увођење привредних уговора за истраживачке и пројектантске радове).

PREUVES, Paris, No. 92, Octobre 1958. — Jean Daniel: *L'Algérie après Conacry ou réalités et mystères du gaullisme*. — François Fontaine: *L'équivoque des grands ensembles*. — Renato Giordano: *Le réarmement atomique et l'unité européenne*. — Herbert Luthy: *Les origines de la Banque protestante*. — H. Carrere d'Encausse: *Nationalisme et Islam dans la société soviétique*.

No. 93, Novembre 1958. — Raymond Aron: *La Ve République, ou l'Empire parlementaire*. — André Philip: *La crise de la démocratie française*. — François Fontaine: *Communauté fraternelle ou noeud de vipères?* — Thomas Schreiber: *La France, pays d'immigration*. — Après le séminaire international de Vienne sur la gestion ouvrière (K.-A. Jelenski: *Les réalités d'une idée force*. — Michel Crozier: *La participation des travailleurs à la gestion des entreprises*). — Denis de Rougemont: *Sur le vocabulaire politique des Français*.

No. 94, Décembre 1958. — Altiero Spinelli: *Mort du socialisme européen*. — Mongo Beti: *Cameroun 1958*.

QUADERNI DI SOCIOLOGIA, Torino, No. 29, Estate 1958. — Feliks Gross: *Sociologia politica in America*. — S. S. Acquaviva: *Potere e società industriale*. — Giuseppe Gadda Conti: *Considerazioni intorno alla mobilità e stratificazione sociale*.

No. 30, Autunno 1958. — T. B. Bottomore: *La sociologia contemporanea in Gran Bretagna*. — Sante Elio Uccelli: *I testi dell'industria italiana*. — Giorgio Braga: *La persona segnica*. — Angelo Sabatini: *Profili: Pareto, Carl*

THE REVIEW OF POLITICS (Published Quarterly by the University of Notre Dame), Vol. 20, No. 4, October 1958. — Gustave Weigel, S. J.: *A Theologian Looks at Latin America*. — Kenneth W. Thompson: *Statesmen as Philosophers* — *Written and Living Theories*. — Josef Pieper: *The Concept of Tradition*. — Otto B. Pflanze: *Bismark's „Realpolitik"*. — Raymond J. Sontag: *History Teaches*. — Hans Kohn: *The United Nations and Self-Determination*. — Francis J. Colligan: *The Government and Cultural Interchange*. — Hannah Arendt: *The Modern Concept of History*. — Jacques de Bourbon-Busset: *How Decisions Are Made in Foreign Politics* (Psychology in International

Relations). — C. Hartley Grattan: *Colin Clark on Australia*. — E. Sarkisyanz: *Communism and Lamaist Utopianism in Central Asia*. — Judith N. Shklar: *Bergson and the Politics of Intuition*.

REVISTA MEXICANA DE SOCIOLOGIA (Publicacion del Instituto de Investigaciones Sociales de la Universidad Nacional Autónoma de México), Vol. XIX, No. 3. Sept.-Dic. 1957. — Roberto Mac-Lean y Estenós: *Auguste Comte, Fundador de la Sociologia*. — Jean Sirol: *El Centenario de A. Comte*. — Luis Recaséns Siches: *Algunas Notas Sobre la Idea del Progreso en la Obra de A. Comte*. — Paul Arbousse-Bastide: *Ante una Tumba Abierta (Homenaje a A. Comte)*. — Raymond Lenoir: *A. Comte ante la Existencia Social*. — Alfredo Poviña: *Origen y Contenido de la Palabra Sociologia*. — Armand Cuvillier: *A. Comte y la Economia Politica de su Tiempo*. — Emile Sicard: *Reflexiones Acerca de Algunas Contradicciones en la Obra de A. Comte*. — Roger Bastide: *Actualidad de A. Comte*. — Oscar Uribe Villegas: *En Torno a la Filosofia Matemática de A. Comte y a sus Posibles Aplicaciones en la Ciencia Social de Hoy*. — John E. Owen: *El Pensamiento Sociológico de Hobhouse*. — Francisco Carmona Nenclares: *Nuestra Experiencia de la Sociologia*. — Edmundo Buentello y Villa: *Problemas de las Relaciones en la Industria Urbana*.

REVUE DE DROIT HONGROIS (Publication de l'Association des Juristes Hongrois), Budapest, année 1958, No. 1. — Ferenc Toldi: *Un code nouveau des règles générales des actes administratifs de l'Etat*. — Márta Katona-Soltész: *Caractéristiques de la nouvelle législation hongroise sur la nationalité*. — Сем тога, часопис доноси француски превод ових закона из 1957: о управним актима државе, о држављанству и о браку особе мађарског држављанства са особом страног држављанства и о усвојењу странаца.

REVUE DE L'INSTITUT DE SOCIOLOGIE (Institut de Sociologie Solvay — Université Libre de Bruxelles), année 1958, No. 3. — P. Dieterlen: *La Politique monétaire en Belgique et en France, points de convergence et de divergence*. — J.-P. Poisson: *Le Concret en sociologie juridique*. — M. Liebmann: *L'héritage de Lassalle dans le socialisme de l'Allemagne impériale*. — P. Lambert: *Cent ans de doctrine coopérative*.

REVUE INTERNATIONALE DE DROIT COMPARÉ (Continuation du „Bulletin de la Société de Législation Comparée”), Paris, dixième année, No. 4, Octobre—Décembre 1958. — Hessel E. Yntema: *Le droit comparé et l'humanisme*. — Hans Ficker: *L'état du droit comparé en Allemagne*. — Gustav Petren: *Quelques problèmes constitutionnels actuels dans les pays nordiques*. Hans Merz: *Aspects d'une législation suisse sur les cartels*. — Luis Dorantès-Tamayo: *La procédure du „Concurso civil” en droit mexicain*. — Nécrologie: *Le Doyen Georges Ripert (1880—1958)*.

REVUE INTERNATIONALE DE POLICE CRIMINELLE (Publication officielle de l'Organisation internationale de police criminelle — INTERPOL), Paris, treizième année, No. 121, Octobre 1958. — R. Thiele: *Psychologie du délit de fuite*. — J. David: *Un cas international de proxenetisme — L'affaire Messina*. — C. Bedel: *La protection contre les remèdes homicides*. — R. Deb: *Comment interroger les présumés coupables*.

No. 122, Novembre 1958. — L. Aubé: *Voleurs par ruse internationaux*. — S. I. van der Wal: *Le mystérieux Mr. Rollins*. — R. Berger: *Rapport sur l'activité de la Chambre pénale de l'enfance (Suisse, Canton de Genève)*.

No. 123, Décembre 1958. — Број је посвећен XXVII Генералној скупштини Међународне организације криминалне полиције, одржаној у Лондону од 15—19 септембра ове године.

REVUE INTERNATIONALE DE LA PROPRIÉTÉ INDUSTRIELLE ET ARTISTIQUE (Organe de l'Union des fabricants pour la protection internationale de la propriété industrielle et la répression de la contrefaçon), Paris, 66e année, Nos. 34—35, 1958. — R. Düsolier: Faut-il modifier la loi française sur les dessins et modèles de fabrique? — Y. Saint-Gal: Possibilités d'harmonisation des législations sur la propriété industrielle dans les pays du Marché Commun.

REVUE INTERNATIONALE DES SCIENCES ADMINISTRATIVES (Institut International des Sciences Administratives), Bruxelles, Vol. XXIV, No. 3, 1958. — J. C. Rodriguez Arias: Argentina — Servicio de asesoramiento y estudios técnicos en Administración pública. — Georges Langrod: Les applications de la Cybernétique à l'Administration publique. — Frederick C. Mosher: An American Comment on the Administrative Science (s). — Jean Martonyi: La loi hongroise sur les règles générales des actes administratifs. — L. N. Ahmed: The Organization and Methods of the United Nations' Administrative Committee on Co-ordination. — Siu Kia-pei: Le régime local en Chine communiste. — I. N. Ananov: Science of Administrative Law in the Soviet Union.

REVUE JURIDIQUE ET ÉCONOMIQUE DU SUD-OUEST (Annales de la Faculté de Droit et des Sciences Économiques de l'Université de Bordeaux), Série économique, 7e année, No. 4, 1958. — M. Penoul: Conséquences économiques et sociales de la découverte du gaz de Lacq. — Ph. Roussel: Les élections sociales à Bordeaux depuis 1945. — M.-F. Videau: Le syndicalisme patronal en Gironde.

Série juridique, 9e année, Nos. 3—4, 1958. — A. Mabileau: Les libertés anglaises. — J. Aventur: Les facteurs de désintégration de l'espace sterling. — J. Treillard: Vers un enseignement international de la compraison des droits. — L. Ségur: L'expertise médicale en matière civile.

RIVISTA INTERNAZIONALE DI SCIENZE SOCIALI (Publicata a cura dell'Università Cattolica del Sacro Cuore), Milano, Vol. XXIX, Fasc. V. Settembre-Ottobre 1958. — P. Duclos: L'idea d'Europa, fattore di organizzazione internazionale. — C. Brasca: Il problema della imposizione fiscale delle aree fabbricabili. — L. Pasinetti: Il recente modello di sviluppo di J. Robinson e la teoria neoclassica del capitale. — F. Vito: L'esame di stato per la professione commercialista. — A. Predetti: L'analisi della domanda nella teoria economica. — F. Alberoni: „Ruolo” e conflitto di „ruolo” in sociologia.

RURAL SOCIOLOGY (Official Journal of the Rural Sociological Society — Published at The University of Kentucky), Lexington, Vol. 22, No. 3, September 1957. — A. W. van den Ban: Some Characteristics of Progressive Farmers in the Netherlands. — Robert L. McNamara and Edward Hassinger: Contacts with and Conception of the Physician in a Rural Setting. — George A. Donohue: Full-Time and Part-Time Farmers' Value Orientations toward Social Institutions. — Joseph C. Lagey: The Ecology of Juvenile Delinquency in the Small City and the Rural Hinterland. — Edward Hassinger: The Relationship of Retail-Service Patterns to Trade-Center Population Change. — Shu-Ching Lee and Verna Kriesel: The Rise of Agrarian Absenteeism and Its Effect on the Traditional Society of China. — Henry Shissler: An Experiment in Attitudinal Outcomes Resulting from Seminary Courses in „The Church and Community”. — Roy G. Francis: The Relation of Data to Theory.

No. 4, December 1957. — У овом броју објављен је кратак историјат часописа, као и ауторски и предметни регистар досадашњих двадесет књига (1936—1955).

STUDII SI CERCETARI JURIDICE (Academia Republicii Populare Romine — Institutul de Cercetari Juridice), Bucuresti, II anul, No. 2, 1957. — Тпу ѕвездѹѹе: Marea Revolutie Socialista din Octombrie si crearea unui nou tip de stat. — I. Ceterchi: Conceptia leninista despre stat si democratie si aplicarea ei creatoare in R.P.R. — M. Lepadatescu: Notiunea de putere de stat, in lumina invataturii marxist-leniniste. — M. Anghene: Societetele de deputati ai oamenilor muncii, exempla istoric in construirea organelor locale ale puterii de stat din R.P.R. — E. A. Barasch: Arbitrajul de stat — institutie specifica a dreptului socialist. — V. Economu: Executarea in natura a contractelor economice, consecinta a caracterului planificat al economiei socialiste. — Y. Eminescu: Semnele de identificare a produselor si producatorului — un mijloc de lupta pentru calitate, in dreptul socialist. — C. Flitan: Raspunderea materiala limitata, institutie specifica dreptului socialist. — S. Zilberstain: Principiile democratice ale dreptului procesual civil sovietic — cucerire a Marii Revolutii Socialiste din Octombrie. — V. Dongoroz: Rolul Procuratoriei in apararea legalitatii populare. — M. I. Eremia: Dreptul inovatorului. — I. Miller: Unele probleme in legatura cu desfacerea contractului de munca de catre cel ce angajeaza. — N. Dascovici: Despre regula unanimitatii sau asa-zisul drept de veto in lucrarile Consiliului de Securitate. — N. Prisca: Cetatenia in R.P.R.

SWISS REVIEW OF WORLD AFFAIRS (A Monthly Publication of the „Neue Zürcher Zeitung”), Zürich, Vol. VIII, No. 7, October 1958. — Albert Müller: Americans and Britons. — Victor Meier: Krushchev's Communism at Home. — Arnold Hottinger: Iraq and Egypt — Two Stages of the Arab Revolution. — Max Beer: Israel and the United Nations. — E. F. Aschinger: Swiss Capital Export Problems.

No. 8, November 1958. — Albert Müller: De Gaulle on the Eve of the Elections. — Fred Luchsinger: The New German Armed Forces. — Eric Mettler: Fisheries and Territorial Waters (Britain's Dispute With Iceland). — E. F. Aschinger: Europe's Economic Community Underway. — Silvio Schädler: Changing Perspective on Spain. — Rico Labhardt: Recent Developments in Argentina. — Hans E. Tütsch: Pope Pius XII.

No. 9, December 1958. — Urs Schwarz: The Struggle for Disarmament. — Fred Luchsinger: Reunification (A Risky Topic of Debate in Germany). — Hans E. Tütsch: A Report on Turkey. — Arnold Hottinger: Egypt's „Liberation Province” (Another Planning Failure). — Christoph v. FÜRER-Haimendorf: The West and the Underdeveloped Countries.

SYNTHÈSES (Revue internationale), Bruxelles, 13e année, No. 149, Octobre 1958. — Maurice Lambilliotte: L'Homme et l'Atome. — Guy de Boscshere: Lettre à J. P. Sartre sur la non-violence. — Robert Desprechins: Il faut repenser notre commerce extérieur avec l'Inde.

No. 150, Novembre 1958. — L. Verniers: Colloque Orient-Occident (Bruxelles 1958). — Bammate: Points de contact entre pensée occidentale et orientale. — Calo: Sur la pensée chinoise. — A. Clausse: Critères de la vérité objective. — B. Dhingra: Comment l'Orient approche ses problèmes. — Kotarbinski: Qu'est-ce que rationaliser? — J. Pirenne: Recherchons un humanisme commun. — R. Godel: Au seuil d'une science nouvelle de l'homme. — F. Zuckerkandl: A la recherche d'une méthode.

WELTWIRTSCHAFTLICHES ARCHIV (Zeitschrift des Instituts für Weltwirtschaft an der Universität Kiel), Band 80, H. 2, 1958. — Friedrich Bülow: Johann Heinrich von Thiinen als forstwirtschaftlicher Denker. — Pedro C. M. Teichert: Towards a Synthesis of Theory and Policy in Latin American Developmental Economics — The Dynamics of the Economic Policy Revolution in the Transformation of the Periphery. — Herbert Timm: Der Zahlungsbilanzausgleich bei beweglichem Zins. — Werner Gatz: Zur Frage

der westdeutschen Einfuhrelastizitäten. — Thomas H. Silcock: *Some Problems of Economic Growth in the British Territories in Southeast Asia*.

Band 81, H. 1, 1958. — Willi Albers: *Sparen und Investieren als Bestimmungsgründe des Wachstums und der Verteilung des Sozialprodukts*. — H. Vandenborre: *Essai de synthèse de la théorie de l'emploi, du circuit monétaire et du multiplicateur*. — Roger Dehem: *Income and Welfare Comparisons*. — Gerhard Merk: *Wahrscheinlichkeitstheorie und Investitionstheorie*. — Tsunehiko Watanabe and Ryutaro Komiya: *Findings from Price Comparisons Principally Japan vs. the United States*. — Berndt Lehberr: *Die Energiewirtschaft Schleswig-Holsteins von 1950 bis 1954. Versuch einer Strukturanalyse der Energiebedarfsdeckung*.

ZEITSCHRIFT FÜR DIE GESAMTE STAATSWISSENSCHAFT, Tübingen, 114. Band, 1. H., 1958. — J. Niehans: *Zu Preisers „Q-Gewinnen“*. — D. B. Suits: *Professor Krelle's Theory of Income Shares*. — R. Henn: *Aufgabenstellung der linearen Planungsrechnung*. — N. Kloten: *Mikro- und Makroanalyse als Grundlage wirtschaftspolitischer Entscheidungen*. — F. Baerwald: *Zur Systematik einer allgemeinen Theorie der Wirtschaftsentwicklung*. — W. G. Hoffmann: *Zur Vorausschätzbarkeit von Produktivitätsveränderungen im Wachstumsprozess*. — J. Werner: *Das Verhältnis von Theorie und Geschichte bei Joseph A. Schumpeter*. — V. Müller: *Sozialnorm und soziales Wertbild*.

2. H., 1958. — Fr. Vöchting: *Die italienische Südfrage*. — E. Egner: *Eigenart und Aufgabe hauswirtschaftlicher Forschung*. — H. Albert: *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*. — E. von Böventer: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen amerikanischer Rezessionen auf die übrige Welt*.

3. H., 1958. — H. König: *Die volkswirtschaftliche Gesamtrechnung als Instrument der Wirtschaftspolitik*. — M. J. Beckmann: *Über einige Methoden der Operations Research*. — H. J. Jaksch: *Zur Verteilung der Nettoinvestitionen auf die Wirtschaftszweige*. — H. Gülicher: *Ein Vergleich verschiedener Methoden der Projektion des Nationaleinkommens*. — H. Todt: *Vergleichende Betrachtung der Konjunkturmodelle von R. M. Goodwin und J. R. Hicks*. — G. Merk: *Zur Frage der Zinselastizität der Investitionen*. — F. Abb: *Die Aussenwirtschaft in der Modellanalyse des ökonomischen Wachstums*. — H. Linde: *Über soziologische Analyse polylogischer Felder*.

ZEITSCHRIFT DER SAVIGNY-STIFTUNG FÜR RECHTSGESCHICHTE, Weimar, 75. Band, 1958, Germanistische Abteilung. — H. Angermeier: *Begriff und Inhalt der Reichsreform*. — K.-S. Bander: *Gartenrecht*. — J. Bärmann: *Zur Entstehung des Mainzer Erzkanzleramtes*. — G. Buchda: *Die Rechtsmittel der sächsischen Prozess*. — H. Eberhardt: *Die Gerichtsorganisation der Landgrafschaft Thüringen im Mittelalter*. — G. Partsch: *Ein unbekannter Walliser Landfrieden aus dem 12. Jahrhundert*. — L. Carlsson: *Das Beilager im altschwedischen Eherecht*. — R. Schmidt: *Die Torgauer Hochzeit als Beispiel für Rechtsform und Rechtsanschauung im 16. Jahrhundert*. — H. V. Velidedeoglu: *Das Problem der Rezeption in der Türkei im Vergleich mit Rezeptionen in Europa*. — G. Wolf: *Über die Wort- und Rechtsbedeutung von „designare“ im 9. und 10. Jahrhundert*.

Romanistische Abteilung. — A. Ehrhardt: *Parakatatheke*. — M. Kaser: *Partus ancillae*. — W. Kunkel: *Bericht über neuere Arbeiten zur römischen Vefassungsgeschichte*. — Th. Mayer-Maly: *Das Notverkaufsrecht des Hausvaters*. — G. Nicosia: *Exceptio utilis*. — H. Niederländer: *Zum Schuldgedanken im altbabylonischen Strafrecht*. — J. Santa Cruz: *Der Einfluss der rhetorischen Theorie der Status auf die römische Jurisprudenz, insbesondere auf die Auslegung der Gesetze und Rechtsgeschäfte*. — G. Wesener: *Actiones ad exemplum*. — D. Behrens: *D 50, 17, 1*. — A. Fridh: *Cod. Theod. 9, 5, 1*. — F. Merzbacher: *Johann Apels dialektische Methode der Rechtswissenschaft*.

Б Е Л Е Ш К Е

ПЕТНАЕСТОГОДИШЊИЦА СМРТИ ПРОФЕСОРА ЂОРЂА ТАСИЋА. — Колегијум Правног факултета и Социолошко друштво у Београду организовали су 30 децембра т.г. свечану академију поводом петнаестогодишњице трагичне смрти проф. Ђорђа Тасића. Уводну реч дао је проф. Јован Ђорђевић, о животу Ђ. Тасића говорио је др. Цветко Костић, своја сећања на Ђ. Тасића изложио је проф. Сретен Вукосављевић, и најзад, о научном делу Ђорђа Тасића говорио је проф. Радомир Д. Лукић.

ПРЕДАВАЊА ПРОФ. СТАНИСЛАВА ЕРЛИХА НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ. — Др. Станислав Ерлих, професор Правног факултета у Варшави, одржао је на Правном факултету два предавања. Прво предавање, 16 октобра т.г., било је о социјалистичкој законитости, а друго, сутрадан, о променама у структури савремене државе. После овог другог предавања водила се жива дискусија. У једном од наредних бројева, *Анали* ће објавити чланак проф. Ерлиха о социјалистичкој законитости.

ОДБРАНЕ ДИСЕРТАЦИЈА НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ. — Мирко Перовић, судија Савезног врховног суда, одбранио је 11 октобра т.г. своју докторску дисертацију „Управни спор и правосудно-судски поступак“.

Милан Марковић, секретар Института за међународне студије Правног факултета у Београду, одбранио је 24 октобра т.г. своју докторску дисертацију „Заштита мањина у склопу међународне заштите људских права“.

Војин Милић, библиотекар Економског института ФНРЈ, одбранио је 8 новембра т.г. своју докторску дисертацију „Методолошки проблеми у социолошком истраживању“.

Иванка Срњић, асистент Правног факултета у Београду, одбранила је 27 новембра т.г. своју докторску дисертацију „Други дом у претставничким телима“.

Панта Марина, доцент Правног факултета у Скопљу, одбранио је 25 децембра т.г. своју докторску дисертацију „Редовни правни лекови у кривичном поступку ФНРЈ“.

ТРИНАЕСТИ МЕЂУНАРОДНИ САСТАНАК ДРУШТВА ЗА ИСТОРИЈУ АНТИЧКИХ ПРАВА. — Од 10 до 16 септембра 1958 одржан је у Трсту Тринаести међународни састанак Друштва за историју античких права (*Société d'Histoire des droits de l'Antiquité*) чије је седиште у Брислу.

Иако је ово научно друштво основано тек после Другог светског рата, оно је већ стекло висок углед у међународном научном свету и успело да окупи заиста највећа имена савремене античке правне историографије. Његов председник *Фернан д Вишер* (*Fernand de Vischer*) је једно од највише цењених научних имена Белгије; његов почасни, али врло активни, председник је *Вићенцо Аранђо-Руиз* (*Vicenzo Arangio-Ruiz*), председник италијанске Академије наука, који је, између многих других ствари, задужио античку правну историографију откривањем египатских фрагмената Гајевих *Институција* и дешифровањем и публикавањем херкуланумских воштаних таблица. Међународни састанци одржавају се сваке године у другој земљи и посвећени су обично једној централној теми али је дозвољено пријавити реферате који обрађују и друга питања. Реферати поднети на састанцима објављују се у часопису Друштва *Revue inter-*

nationale des droits de l'Antiquité који излази у Брислу једанпут годишње.

Састанку у Трсту присуствовало је око 150 чланова и гостију из разних земаља, међу њима 4 из Југославије. Централна тема била је питање својине. Одржано је укупно 16 реферата.

Арки (*Archi* — Фиренца) изложио је питање схватања (*concept*) својине у античким правима, упоређујући римско, египатско, грчко и вавилонско право. Кардаша (*Cardascia* — Кан — Саен) говорио је о схватању својине код Вавилонца, закључујући да они нису никад изашли из „дифузног схватања господарења над стварима, обухватајући тиме све категорије које се данас називају стварним правом.“ — Фернан д Вишер (Лувен) говорио је о појму *dominium*-а и развитку римске цивилизације у II веку пре н.е., истичући да се *dominium*, променом његовог појма изазваном развитком цивилизације („новим интензитетом економског живота и широким индивидуализмом“), преко узупакације проширио од *res Mancipi* на све ствари. — Виктор Корошец (Јубљана) говорио је о односима Хитита према њиховим сириским вазалима. Анализирајући 38 докумената у 149 написа које су послали у току скоро два века хититски краљеви угаритским а који су откривени код Угарита од 1953—1956, он је истакао да су Хитити били одлични дипломати и организатори и да су умели да добро подешавају своје односе према појединим вазалима према конкретним околностима. — Фиорела Импарати (*Fiorella Imparati* — Фиренца) говорила је „о неким члановима хититског кодекса који се односе на друштвене категорије“ а посебно на занатлије, металурге и својину на робовима. — Ј. А. Ц. Томас (*Thomas* — Глазгов) анализирао је неколико текстова из Дигеста и Кодекса који се односе на *custodia* и *horrea*. — Ш. Дорлодо (*Charles Dorlodot* — Намир) говорио је о реформи коју је закон од XII таблица унео у интестатско наслеђивање, закључујући да је она учврстила право својине *paterfamilias*-а на земљи коју је раније држао само као *peculium* добијен од предака. — В. Аранђо-Пуиз (Рим) анализирао је неке херкуланумске таблице које у знатној мери осветљавају питање положаја ослобођеника и стицање права грађанства. — Санти ди Паула (*Santi di Paula* — Катанија) говорио је о *leges perfectae*, закључујући да они никада нису у римском праву изизивали ништавост аката и правних послова које су забрањивали. — Марија Ленгер (*Marié-Thérèse Lenger* — Брисел) говорила је о начинима којима су краљеви птоломејске династије издавали законе за ванегипатске области којима су владали, упоређујући их са методима којима су се служили Александар Велики и друге грчке монархије. — А. Шлехтер (*Schlechter* — Париз) говорио је о правној природи клаузуле *ANA QABE* у вавилонском праву. — Ђузепе Гросо (*Giuseppe Grosso* — Торино) изложио је римско схватање застарелости. — Ед. Волтера (*Edoardo Volterra* — Рим) о неким конституцијама императора Константина. — К. А. Маски (*Maschi* — Трст) о римском схватању стеченог права. — А. Гварино (*Guarino* — Напуљ) о смрти Лукреције. — У. Бразиело (*Ugo Brasielo* — Болоња) о неким Паулусовим грешкама у материји поступка. — А. Бурдесе (*Burdese* — Падова) о уговору о миразу. — Г. Пуљезе (*Pugliese* — Милано) о прибављању својине пресудом из виндикационог спора.

Многи реферати су изазвали врло интересантне и живе дискусије. Стога састанак у Трсту спада међу најуспелије.

Треба истаћи изврсну организацију Конгреса. Састанци су одржавани на Универзитету, где су учесници увек довођени и одакле су одвођени специјалним аутобусима; беспрекорно је функционисало симултано превођење на четири језика. Организовано је неколико шетњи по граду и једнодневни излет до Аквилеје и Града. За

жаљење је само што је једна шетња била „дуж границе са зоном Б“ на којој, наравно, Југословени нису учествовали.

Отварању Конгреса присуствовао је и југословенски конзул у Трсту а југословенски учесници су успоставили контакт са Удружењем Словенаца правника у Трсту, где је проф. Корошец одржао успело и лепо посећено предавање.

Следећи састанак Друштва одржаће се у септембру 1959 у Фрајбургу (Немачка) са централном темом „Извори права у античком свету“.

Драг. Стојчевић

ПЕТИ МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ЗА УПОРЕДНО ПРАВО У БРИСЕЛУ. — Међународна академија за упоредно право, са седиштем у Хагу, организовала је свој пети конгрес у Бриселу, који је одржан од 4 до 9 августа т.г. Са новим претседништвом на челу, ова Академија (основана 1924), чији се ранији рад није одликовао ни плодношћу ни ширином, пружила је организовањем овога Конгреса потврду своје жеље да на рад у области упоредног права и обраду низа значајних и актуелних тема привуче правнике читавога света. На дневни ред Конгреса биле су стављене 44 теме; на основу националних реферата били су састављени и умножени генерални реферати који су претстављали основ за рад и дискусију на Конгресу. Националних реферата било је преко 400, а учесника Конгреса приближно исто толико из 40 земаља.

Изузев свечаног отварања Конгреса и завршног састанка, којима су присуствовали сви учесници, рад Конгреса био је подељен на секције којих је било укупно 44. О свакој од тема расправљало се у току једног или два састанка, којима је присуствовао ограничен број учесника. Овај начин упоредног рада секција, углавном добро организован (мада је у извесним ређим, случајевима, онемогућавао истовремено присуствовање раду секција које су улазиле у круг интересовања појединаца), показао се у основи погодним за озбиљан рад; мали број присутних (често 10—15) обухватао је само оне који су дотичном темом заинтересовани, и који су у њеним оквирима заиста стручни. После дискусије вођене на основу генералног реферата, у појединим секцијама усвајани су извесни закључци, док се у другима, с обзиром на предмет дискусије, то сматрало непотребним.

Рад Конгреса био је подељен у четири групе секција. Прва је обухватала област античких права, историју права, канонско право, правну етнологију, оријентална права, филозофију права и упоредно право. Највећу пажњу у овој области привукле су теме о појму законитости, релативности правних појмова и проучавању упоредног права као средству изналагања материја подобних за међународну унификацију. — Друга група је обухватала секције грађанског, међународног приватног и аграрног права, као и грађанског судског поступка. Најзапажене су биле теме: контрола судских и управних органа над ликвидацијом заоставштине, случај одговорности без кривице, дејства иностраних судских пресуда о разводу брака, извршење арбитражних одлука. — Трећа група (трговинско право, интелектуална права, радно и ваздухопловно право) имала је као најинтересантније теме: превентивне мере у стечају, учешће запослених у управљању и добити предузећа, развој принудне лиценце, Универзалну декларацију о ауторском праву, која је ступила на снагу 1956, право на плаћене одморе. — Најзад, четврта група, која се бавила проблемима уставног, кривичног и међународног јавног права, обухватала је, између осталог, следеће теме: проблем безбедности државе и слобода, институционализација политичких странака, еволуција идеја у области сразмерног претставништва, нови поступци

научног истраживања и заштита права на одбрану, санкције у области привредног кривичног права, услови под којима државе дозвољавају бродовима да вију националну заставу, правно регулисање морске површине и подморског слоја, рашћење и опадање доктрине неинтервенције држава у унутрашње ствари страних држава.

Учешће југословенских правника на Конгресу било је двојако:

Прво, у организацији Института за упоредно право у Београду припремљени су национални реферати о следећим темама: појам законитости, контрола судских и управних органа над ликвидацијом заоставштине, извршење арбитражних одлука, превентивне мере у стечају, учешће запослених у управљању и добити предузећа, развој принудне лиценце, Универзална конвенција о ауторском праву, право на плаћене одморе, нови поступци научног истраживања и заштита права на одбрану, санкције у области привредног кривичног права. Сви ови реферати били су умножени у публикацији Института *Rapports nationaux yougoslaves au V. Congrès international de droit comparé à Bruxelles*, која је била стављена на расположење учесницима Конгреса и изазвала живо интересовање међу њима. — Југословенским правницима, осим тога, била је поверена и израда генералног реферата о теми „Услови под којима државе дозвољавају бродовима право да вију националну заставу“.

Друго, раду Конгреса присуствовало је шест југословенских правника који су узели активног учешћа у раду појединих секција.

Када буду публиковани сви материјали Конгреса, они ће претстављати богату грађу за обраду многих значајних питања.

М. Ј.

РАД ЕВРОПСКОГ УНИВЕРЗИТЕТСКОГ ЦЕНТРА У НАНСИЈУ.

Програм студија четворомесечног курса у Европском универзитетском центру у Нансију, који ове године бележи своју осму годину рада, заснован је на проучавању економских, политичких, културних и социјалних проблема савремене Европе. У оквиру овогодишњег курса, које је био подељен на четири отсека, одржана су 53 предавања, на којима су изложени следећи проблеми: 1) отсек економских наука: „Монетарна политика у европским земљама“, 2) отсек политичких наука: „Однос између политичких и војних питања у савременој Европи“; 3) Отсек социјалних наука: „Класе и борба класа у савременој Европи“; 4) Отсек изучавања цивилизације: „Шта је то западна цивилизација“. По усвојеном систему предавања, почиње се теоретским излагањем основног проблема на општем курсу, а затим се наставља проучавањем конкретних ситуација у појединим земљама. Овакав начин рада је ове године најдоследније спроведен у отсеку економских и друштвених наука. По завршетку предавања полажу се усмени испити из целокупне материје, а за стицање дипломе овог Центра, потребно је поред успешно положених испита изградити писмени рад чију тему кандидат бира у договору са одговорним професором једног од отсека и који оцењује надлежна комисија Центра.

Ове године, као и прошле, Европски универзитетски центар је окупио већи број јавних радника, како из Француске тако и из иностранства. Југославија је била заступљена са два предавача, проф. Тодоровићем са Економског факултета у Београду и проф. Уметничке академије у Љубљани Ф. Кумбатовићем.

Обавезно посећивање предавања, свакодневни обавезни колоквијуми, односно дискусије са слободном изменом мишљења, а нарочито завршни испити, створили су радну, али и другарску атмосферу која је омогућила међусобно упознавање 37 слушалаца курса, претставника 15 различитих земаља. Што се програма тиче, он је од стране већег дела предавача био изложен с циљем да се подву-

че мисао о европској интеграцији, на економском пољу у првом реду, затим проблем и борба против инфлације, и много је наглашавана свест о опадању западне цивилизације и страх од „арапског света и цивилизације”. У проучавању друштвених система било је очито да се улога класних супротности жели свести на минимум, а у области политичких наука чињени су покушаји да се кроз теорију јединства политике и војне стратегије оправдају многи војни подухвати, иначе осуђени од стране светске јавности као акти агресије или бар акти противни миру и безбедности. То су, најкраће говорећи, основне карактеристике овогодишњег курса.

В. Ч.

ОСНИВАЊЕ И РАД МЕЂУНАРОДНОГ ФАКУЛТЕТА ЗА УПОРЕДНО ПРАВО У ЛУКСЕМБУРГУ. — Низу значајних датума који у области управног права, обележавају фазу у развоју ове младе научне дисциплине, придружио се ове године још један: оснивање Међународног факултета за упоредно право у Луксембургу и први курсеви држани на њему између 11 августа и 23 септембра 1958.

Попут чувених средњовековних универзитета, који су окупљали професоре и студенте целе Европе, Међународни универзитет за упоредне науке, са седиштем у Луксембургу, треба да постане прави светски универзитетски центар, заједнички свим земљама света. Први његов факултет, за упоредно право (идуће године треба да се оснују и друга два, за упоредну економију и за упоредну историју), дао је ове године доказе о жељи да под својим кровом окупи професоре и студенте целог света, без обзира на земљу из које долазе, језик којим говоре, политичка и религиозна убеђења која исповедају. Међународни факултет за упоредно право био је током овогодишњих курсева трибина на којој су слободно изношена и бранена најразличитија мишљења, како од стране професора са катедре, тако и од стране слушаца током бројних и често врло успешних семинара. Тај дух толеранције омогућавао је да се сазна и научи, односно сагледа у новој светлости, много ствари; на тај начин, упоредноправна изучавања током рада Факултета пружала су очигледну потврду о оправданости доктринарне поставке о развијању међународног разумевања као једном од основних задатака упоредног права.

Овогодишњи рад Факултета био је организован на следећи начин. Предавања су држали професори правних факултета и истакнути правни стручњаци из више од 20 земаља света. Њихов број се пење на преко 70. Они су у току једног или више предавања обрађивали теме предвиђене програмом курсева. Међу именима предавача налазе се многа, у целом свету позната, како по свом раду на упоредном прау, тако и по стручности у појединим областима права које претстављају њихову специјалност. Из тог дугог списка наводимо само следећа имена, која треба да пруже претставу о вредности предавачког кадра овог Факултета: M. Ancel, A. Guitrancourt, T. Ascarelli, B. Благојевић, L. Fredericq, R. Goldschmidt, J. Hamel, C. J. Hamson, J. Hazard, R. Houin, G. de la Morandière, Ф. Кечекиан, F. H. Lawson, L. Lacambra, J. Limpens, A. Malmstrom, M. Rheinsstein, R. Rodière, M. Rotondi, S. Rozmaryn, F. de Sola Canizares, H. Solus, H. Valladao, P. Valindas, B. A. Wortley, H. E. Yntema, K. Zweigert.

Предавања је пратио 131 слушаца из 34 земље. Слушаоци су били дипломирани правници; добар број њих припада наставном и помоћном наставничком особљу правних факултета, сарадницима научних установа, адвокатица, итд. На крају курсева били су организовани испити које је с успехом положило 58 кандидата.

Овогодишњи курсеви обухватали су програм прве године Факултета, на коме студије треба да трају три године. Курсевима су биле обухваћене следеће области: 1) *Општи увод у упоредно право*, који се састојао из дванаест предавања посвећених историји и појму упоредног права, упоредном праву као инструменту правне културе, његовом односу према тумачењу права, историји права, социологији, филозофији права, сукобу закона, међународним односима, правним професијама, настави права и унификацији права; 2) *Историја и филозофија*, у чијим оквирима је осам предавања третирало развој правне мисли и права од антике до данас, као и хришћанску, муслиманску, индуску и кинеску концепцију права; 3) *Велики савремени системи права*, где је у близу 40 предавања врло детаљно и свестрано третиран проблем односа, с једне стране, система *common law*-а и система потеклих из римског права, и с друге, западних права и совјетског права, које је — и то је једна од најкрупнијих примедби које се могу ставити на рад Факултета — било узимано као синоним појма „социјалистичко право“ и требало, мада то није случај, да оличава право свих социјалистичких земаља; исто тако, дат је и увод у правне системе око 20 земаља односно група земаља. — Поред ове три групе курсева са општом тематиком, биле су организоване још две, на којима су расправљане специјалне теме: 4) *Акционарска друштва*, где је у оквиру девет тема, које су се типичале увода у право акционарских друштава, јавног уписа, заштите мањине у друштвима, овлашћења органа друштва, одговорности управљача, надзора, злоупотребе личности, *Holding*-друштава и, најзад, национализације, дат на упоредноправној основи преглед целокупне проблематике акционарских друштава, онако како се она поставља у појединим земљама. — Најзад, последњи курс имао је за предмет 5) *Европску заједницу за угљ и челик (СЕСА)*; у неколико предавања изложена је правна структура ове Заједнице, њена правна личност у међународним односима и функционисање њеног Суда правде.

Систем наставе био је срећно допуњен низом семинара и вежби, на којима су слушаоци имали прилике да, путем дискусије са предавачима и руководиоцима научних радова, употпуне своја знања о појединим темама. — Посебно је, ван оквира факултетског рада, био за професоре и слушаоце организован низ успешних предавања на теме из опште културе, историје и упознавања Луксембурга. — Библиотека Факултета, иако још релативно сиромашног књижног фонда, стварала је услове за употпуњавање и продубљивање знања стечених на предавањима и консултовање неопходне литературе. — Успостављању личних веза, као и стварању општег духа који је сједињавао професоре и слушаоце ових курсева, доприносили су бројни, добро организовани и врло занимљиви излети који су омогућили упознавање ове мале и лепе земље, њене природе, историјских споменика и индустријских капацитета. — Луксембуршка влада, као домаћин, пружила је новом факултету оптималне услове за рад. Те могућности биле су на најбољи и најцелисходнији начин искоришћене од стране декана Факултета, F. de Sola Canizares-a, иначе професора Правног факултета у Паризу и секретара Међународне академије за упоредно право, чијој се неуморној активности, организаторским способностима и неоспорној стручности има умногоме захвалити што је дошло до оснивања Факултета и успешног почетка његовог рада.

Од југословенских професора на овогодишњим курсевима узео је учешћа Бор. Т. Благојевић, професор Правног факултета и ректор Универзитета у Београду, иначе члан Врховног савета Факултета за упоредно право, који је одржао два успела предавања: једно посвећено уводу у југословенско право и друго — национализацији ак-

ционарских друштава у социјалистичким земљама. Посебно успео био је семинар, на коме је проф. Благојевић скоро три часа одговарао на питања слушаалаца који су се интересовали за југословенско право, државно и друштвено уређење наше земље и, посебно, разлике које постоје у том уређењу и правном систему између Југославије и других социјалистичких земаља. — Курсеве факултета похађало је петоро Југословена.

Курсеви друге године Факултета одржаће се у току марта — априла 1959, истовремено кад и нови курсеви прве године.

М. Ј.

ПРИМЉЕНЕ КЊИГЕ

- Др. Адам Лазаревић: Уговор о осигурању у теорији и пракси (*Dr. Adam Lazarevitch: Contrat d'assurance dans la théorie et dans la jurisprudence*). Скопје, 1957, стр. 159—177. (Посебан отисак из Годишњака на Правниот факултет во Скопје, т. III.)
- Др. Адам П. Лазаревић: Осврт на уговоре о трговинским услугама по нашем привредном праву (*Dr. Adam P. Lazarevitch: Aperçu sur les contrats de services commerciaux d'après le droit économique yougoslave*). Скопје, 1957, стр. 127—168. (Посебан отисак из Годишњака на Економскиот факултет во Скопје, т. III.)
- Др. Адам П. Лазаревић: Један поглед на изградњу нашег новог привредног права и законодавства (*Dr. Adam P. Lazarevitch: Aperçu sur l'édification du droit et de la législation économiques yougoslaves*). Скопје, 1958, стр. 205—245. (Посебан отисак из Годишњака на Економскиот факултет во Скопје, т. IV.)
- Др. Адам Лазаревић: Основање, спојување и ликвидација на стопанските организации. Превел Миле Хаџи Василев. (Популарна економска библиотека, 3). Скопје, „Култура“, 1958, 62 стр.
- Др. Милош В. Радовановић: Злоупотреба службеног положаја или овлашћења (Чл. 314 Кривичног законика). Докторска дисертација, Београд, 1958, 260 страна.
- Др. Милан Шаховић: Општа питања кодификације међународног права. Београд, Институт за међународну политику и привреду, 1958, 120 страна.
- Др. Миленко Јовановић: Порота у правосуђу Југославије. (Приручна библиотека за правна и друштвена питања, 16.) Београд, „Савремена администрација“, 1958, 123 стране.
- Les sciences sociales dans l'enseignement supérieur: administration publique. Rapport élaboré pour l'Unesco à la demande de l'Institut international des sciences administratives par André Molitor, professeur extraordinaire à l'Université de Louvain. Paris, Unesco, 1958, 203 pp., prix: 800 fr.*
- L. Caes — R. Henrion: *Collectio bibliographica operum ad ius romanum pertinentium. Series I: Opera edita in periodicis miscellaneis ency-*

clopaediisque. Vol. 7. Bruxelles, Office International de Librairie, 1958
385 pp.

Tauno Tikkonen: *Das Zivilprozessrecht Finnlands. (Ius Finlandiae*, Publikationen des Finnischen Juristenvereins, Serie D, No. 3.) Helsinki, Auslieferung durch Akateeminen Kirjakauppa, 1958, XIV+102 pp.

Dictionnaire démographique multilingue, préparé par la Commission du dictionnaire démographique de l'Union internationale pour l'étude scientifique de la population. Volume français. (Études démographiques, No. 29.) New-York, Nations Unies (Département des affaires économiques et sociales), 1958, X+105 pp., prix: 2 fr. suisses.

Edouard Bustin, Assistant à la Faculté de Droit de l'Université de Liège, Chercheur au Centre Interuniversitaire de Droit Comparé: *La décentralisation administrative et l'évolution des structures politiques en Afrique Orientale Britanique*. Éléments d'une étude comparative. Préface du Dr A. Allot, Lecturer in African Law (School of Oriental and African Studies, Université de Londres). (Collection scientifique de la Faculté de Droit de l'Université de Liège, No. 7.) Liège, Faculté de Droit de Liège, 1958, 620 pp.

Commission „Droit et Vie des Affaires": *Les aspects juridiques du Marché Commun*. Compte rendu du séminaire organisé à Chaudfontaine les 22, 23 et 24 mai 1958, avec la collaboration du Baron J. Ch. Snoy et d'Oppuers et de MM. F. Dehousse, P. Pescatore, A. Vander Haegen, J. Marcotty et G. Van Hecke. (Collection scientifique de la Faculté de Droit de l'Université de Liège, No. 8.) Liège, Faculté de Droit de Liège, 1958, 157 pp.

Dr. Halász Pál: *Az Allamfoglalom Meghatározásának Néhány Kérdése*. [Неколико питања у вези одређивања појма државе.] [Ca резимеом на руском и немачком језику.] (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata, 1.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1958, 40 pp.

Dr. Kauser Lipót: *Hozzájárulás A Házastársi Vagyonközösség Lényegesebb Problémáihoz*. [Beitrag zu den wesentlichsten Problemen der ehelichen Vermögensgemeinschaft.] [Ca резимеом на руском и немачком језику.] (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata, 2.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1958, 31 pp.

Dr. Rudolf Loránd: *A Pénzfizetési Jogviszony Fogalmi Jegyeről* [Über die Begriffsmerkmale der Geldrechtsverhältnisse.] [Ca резимеом на руском и немачком језику.] (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata, 3.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1958, 17 pp.

Dr. Szamel Lajos: *Az Államigazgatási Eljárás Törvény Jogorvoslati Rendszere*. [Das Rechtsmittelsystem des Staatsverwaltungsverfahrens-gesetzes.] [Ca резимеом на руском и немачком језику.] (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata, 4.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1958, 33 pp.

Adolf Arndt: Rechtsdenken in unserer Zeit. Positivismus und Naturrecht — др. <i>Димитрије Продановић</i> — — —	489
Friedrich Lent: Zivilprozessrecht — др. <i>Боривоје Познић</i> —	491
L. Caes et R. Henr'on: Collectio bibliographica operum ad ius romanum pertinentium — др. <i>Драгољуб Стојчевић</i> —	493
ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА — — — — —	494
БЕЛЕШКЕ	
Петнаестогодишњица смрти професора Ђорђа Тасића —	505
Предавање проф. Станислава Ерлиха на Правном факултету у Београду — — — — —	505
Одбране дисертација на Правном факултету — — —	505
Тринаести међународни састанак Друштва за историју античких права (<i>Драг. Стојчевић</i>) — — — — —	505
Пети међународни конгрес за упоредно право у Бриселу (<i>М. Ј.</i>) — — — — —	507
Рад Европског универзитетског центра у Нансију (<i>В. Ч.</i>)	508
Оснивање и рад Међународног факултета за упоредно право у Луксембургу (<i>М. Ј.</i>) — — — — —	509
ПРИМЉЕНЕ КЊИГЕ	511

НЕ ЗАБОРАВИТЕ ДА ОБНОВИТЕ ПРЕТПЛАТУ ЗА 1959

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откуцане на машини са проредом и са довољно белине са стране.

Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе тромесечно у свескама од осам табака (128 страна). Претплата за годину дана 300.— дин. (за иностранство 450 дин). Цена поједином броју 100.— дин. Претплату слати преко рачуна Правног факултета
број 101-12-3297018.

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА —
Булевар Револуције 67, тел. 31-178

